

V.

Az erdélyi részek népességi, közmívelődési, politikai és közgazdasági szempontból.*)

E sorsok célja, lehetőleg megközelítő és hű képét adni a volt Erdély mindennemű közállapotainak, hogy azokat alaposan ismerve, ítéletet alkothassunk helyzetünkről s tájékozva legyünk a felől, miben és meennyit haladtunk, vagy esetleg maradtunk el, — minden hasznos és haladási ténykedésnek első feltétele lévén az alapos ismeret. A hajdani Erdély nemcsak hazai történetünkben, de a világtörténetben is kiváló szerepet játszott; meg fogjuk látni a közlendő adatokból és tényekből, hogy minő szerepet visz jelenleg közéletünkben. Vegyük mindjárt a területet és népességet, mint alapot, melyen tanulmányunk mozog.

	□ kil.	lakos	lakos esik 1 □ kire
Alsófehérmegye	3576·50	178,021	49.78
Besztercze-Naszód	4014·35	95,017	23.67
Brassómegye	1797·17	83,929	46.71
Csikmegye	4493·22	110,940	24.69

*) Közölve a „Magyar Polgár” 1884. és 1885. évfolyamaiban.

	□ kilo	lakos	lakos esik 1 □ kltre
Fogarasmegye	1875·43	84,571	45.09
Háromszékmegye	3556·29	125,277	35.23
Hunyadmegye	6932·04	248,464	35.84
Kolozsmegye	5149·25	196,307	38.12
Kisküküllőmegye	1645·82	92,214	56.03
Maros-Tordamegye	4324·03	158,999	36.77
Nagyküküllőmegye	3116·13	132,454	42.51
Szebenmegye	3313·52	141,627	42.76
Szolnok-Doboka	5149·82	193,677	37.61
Torda-Aranyos	3369·91	137,031	40.66
Udvarhelymegye	3417·68	105,520	30.87
Osszesen	55,731·16	2.084,048	37.39

Ennyi tehát az erdélyi részeknek 15 vármegyére terjedő területe és népessége. Az 1870-ki lakosság számához képest az erdélyi részek népességének 1880-ki létszáma (2.084,048) — 68,855 főnyi a p a d á s t (3·30%) mutat, a miben, egyéb okokon kívül, legjelentékenyebb része van a hetvenes évek elején pusztított cholérának. Mint láttuk, az erdélyi részek lakosságának átlaga (1 négyszög kilométerenként 37·39 lakos) éppen nem magas, sőt igen alacsonynak mondható, nemesak általában, de az országos átlaggal összehasonlítva is, mert szent István korona-országai területén (322,285·27 négyszög kilométer és 15·642,102 lakos) 1 négyszög kilométerre 48·54 lakos esik.

Az erdélyrészi 15 vármegye, a lakosság sűrűségét tekintve, (a mint t. i. 1 □ kilométerre hány lakos esik) ezen sorrendben következnek : K.-Küküllő 56.03, Alsó-Fehér

49·78, Brassómegye 46·71, Fogarasmegye 45·09, Szeben-
megye 42·76, N.-Küküllő 42·51, Torda-Aranyos 40·66,
Kolozsmegye 38·12, Szolnok-Doboka 37·61, Maros-Torda
36·77, Hunyadmegye 35·84, Háromszékmegye 35·23, Ud-
varhelymegye 30·87, Csikmegye 24·69. Besztercze-Naszód-
megye 23·67 lakossal egy-egy □ kilométeren. Tehát
aránylag legsűrűbb lakossága van K.-Küküllőmegyének
és legritkább Besztercze-Naszódnak, mely utóbbiban még
félannyi ember sem lakik egy □ kilométeren, mint az
előbbi megyében. Mutatja e csoportosítás azt is, hogy az
erdélyrészi megyék közül nem kevesebb, mint hatnak
(Maros-Torda, Hunyad, Háromszék, Udvar-
hely, Csik és Besztercze-Naszód) népességének sűrűsége
alatta marad az erdélyi átlagnak. És e gyér lakos-
ságu területek: éppen a par excellence székely, illető-
leg magyar vármegyék!

E négy vármegye (M.-Torda, Háromszék, Udvarhely
és Csik) mindenikében a magyarság abszolút többség-
ben van és összesen 367,189 számmal szerepel. Ez az
erdélyi magyarságnak több, mint a fele.

Politikai tekintetben nem kis hátránynak lehet mon-
dani, hogy a magyarság ily nagy része ugyyszólván egy
esomóba van összezsúfolva. Egy helyre tulságosan sok
jut belőle, míg más megyékbe tulságosan kevés. A ne-
vezett négy megyéből 120—150,000 székely-magyar kiköl-
tözése vagy kiköltöztetése más erdélyrészi megyékbe,
amazoknak és emezeknek is nagy hasznára válnék. Ama-
zokban a hátramaradandó székely-magyarság léte nem-
csak nem volna veszélyeztetve, de könnyebben és jobban
meg tudna élni, anyagilag gyarapodnék, mert a művel-
hető földet, a mi kevés van, nem kellene oly mesés mó-

don elaprózni; nem csinálna egy helyen tulságosan sok székely a székelynek a késig menő konkurrencziát a létért való küzdelemben. Emezen megyékben pedig a csekély számú magyarság megbecsülhetlen politikai és nemzeti támaszt nyerne a beköltöző székelységben s ez által nem egy megyében jutna a magyarság a más két népfajjal szemben egyensúlyba, sőt néhol számbeli tulsúlyra is.

A székelyföld csak látszólag a papíron gyér népességű, a mi az ottani geographiai és talajviszonyokból következik. Ezeket tekintetbe véve, senki sem fogja tagadni, hogy a székelység nagyon is sűrűn lakik. Alig fér meg egymástól. Innen a tömeges, bár nagy részben csak időleges kivándorlás kenyérkereseti czélokból Oláhországba. És tekintve egyfelől a székelység általánosan ismert szaporaságát, másfelől a keresetforrások és foglalkozási ágak csekély voltát és kevés számát: a helyi viszonyokhoz mért túlnépesedésnek már is észlelhető kalamitásai előreláthatólag hovatovább mind érezhetőbbé lesznek.

Nagyon is ideje volna tehát, már most gondolkozni és gondoskodni e veszélyek tervszerű és szerencsés elhárításáról; gondoskodni a medréből túláradó székely népességi folyamnak okszerű levezetéséről — a többi erdélyrészi megyékbe. Ez volna a legtermészetesebb és legészszerűbb megoldás. Erdély colonisatiójára, az erdélyrészi megyéknek magyarral való arányos benépesítésére egyedül a székely van hivatva. A király-hágón túli magyar azért nem telepszik be az erdélyi részekbe, a miért a székely nép nem akar megfogamzani az alföldi síkon: mert mások a talajviszonyok s mások a mezőgazdasági művelési módok. A nem székely lakta erdélyi megyékben pedig a gazdál-

kodási viszonyok jó részt ugyanazok, mint a székelyföldön, — azzal a különbséggel mégis, hogy míg otthon a székely a székelylyel kénytelen mérközni, — «ide ki», a többi megyékben a székely jóformán csak az oláhban találna concurrenst s mert a székely emél jóval munkásabb, szorgalmasabb és takarékosabb, nincs kétség benne, hogy mindenütt, a hol csak megtelepszik, anyagi gyarapodásban csakhamar felülmulná az oláhokat. A székely birja legalább is olyan, ha nem nagyobb mértékben a gazdasági erényeket, mint például az alföldi sváb, ki pedig a vele érintkező oláhot és szerbet minden ponton legyúrja a mezőgazdaság terén. A székelynek tehát a többi erdélyrészi megyében még sokkal jobb sorsa volna, mint oda baza. Azzal az erőteljes munkával, melyet otthon és Oláhországban kifejt, de a mely után mégis csak alig tengeti életét, «ide ki», a többi megyében aránylag rövid idő alatt számot tevő vagyonosodásra tehetne szert.

Véghetetlen nagy kár és bűn volna fel nem használni a székelység eme fontos nemzeti missióját. Az erdélyrészi magyarság succrescentiát esupán a székelységtől várhat. Ezt ne téveszszük szem elől. A sok közül csak egy szempontot emelünk ki. Maholnap kihal az a jobbára magyar generáció, mely nemesi czímen hirt képviselőválasztási jogosultsággal. E tényezőnek letűnése kiszámíthatatlanul káros politikai visszahatással lehet azon megyékben, a hol a magyarság amugy is felette gyér, — kivált ha egyszer elhatározzák a románok is, hogy actióba lépnek. Már ez a szempont is eléggé indokolná, hogy gondoskodjunk a nem-székely jellegű megyékben oly elem

meggyökereztetéséről, mely munkabíró tetteje és életrevaló igyekezete által képes lesz az anyagi viszonyok censusszerű felvétele mellett is biztosítani magának s a magyar elemnek a politikai jogok gyakorlatát s ezzel a politikai fölényt is.

Hiszen már is régóta rajzik ki a székelység a többi megyékbe, melyek közt alig van egy is, hol székely származású földbirtokosokra, vagy éppen székely eredetű falvakra ne találjunk. Az újabb időben pedig protestáns és katolikus felekezeti papok és tanítók; államhivatalnokok a bíróságoknál, közlekedésnél és pénzügynél, továbbá katonatisztek a honvédségnél s a esendőrség jelentékeny része is a székelységből kerül ki és szóródik el a nem-székely megyékben. De ez mind csak szórványosan történik s a szemünk előtt lebegő célra nem elég. Tervszerűen és rendszeresen kell ez irányzatot cultiválnunk. S ha erősen és egészségesen lüktető társadalomban élünk, a mi felett a képviselőházban is disputáltak, kell, hogy ez ügyet kezébe vegye a társadalom. De nem úgy ám, mint a csángó-ügyet!

Csupán egy vidéke van a magyar korona területének, mely kevésbé népes aránylag, mint az erdélyi részek, s ez a volt horvát határőrvidék, hol egy-egy négyszög kilométer területre 36·29 lakos esik.

A lakosság sűrűsége tekintetében az országrészek ily sorrendben következnek.

Fiume város és ter.	1072·10 lakossal,	1	□	klm-en.
Duna-Tisza köze	64·56	«	«	«
Duna jobb partja	59·09	«	«	«
Duna bal partja	52·14	«	«	«

Horv.-Sz.-orsz. (polg.)	51·31 lakossal, 1 □ klm-en
Tisza-Maros szöge	49·97 « « «
Tisza jobb partja	45·73 « « «
Tisza bal partja	40·96 « « «
Erdély	37·39 « « «
Volt határőrvidék	32·29 « « «

Az erdélyi részek tehát az utolsó előtti rangot foglalják el a viszonylagos népesség sűrűsége tekintetében. Nem csoda, hisz — mint már említettem — az erdélyi részek lakossága az 1870-ki létszámhoz képest nem szaporodott, hanem fogyott, még pedig 68 ezer 855 lélekkel.

De az általános népesség depopulációjának ezen sajnos ténye mellett van mégis egy körülmény, mely azt némileg enyhíti, s ez abban áll, hogy a műveltség és felvilágosodás többé-kevésbé jelentékeny fokusainak, a városoknak lakossága nőtt az 1870-iki állapothoz képest, több mint 5000 lélekkel.

Ezen örvendetes jelenség teljes áttekintésére közlöm az alábbi összehasonlító táblázatot 27 erdélyrészi város lakosságáról 1870. és 1880. évekből, megjelölvén egyuttal a népesség csökkenését, illetőleg szaporodását is. (Megjegyzem, hogy az 1880. évi népszámlálási statisztika 30 erdélyrészi városról közöl adatokat, de mert háromról (Déva, Felvincz, Teke) hiányzanak a kimutatások 1870-ből, az összehasonlítás csak 27 város közt volt lehetséges.)

Íme a táblázat:

	1870-ben	1880-ban	
Gyulafehérvár	7955	7338=	— 617
Abrudbánya	4129	2869=	— 1260

	1870-ben	1880-ban		
Nagy-Enyed	5779	5362=	—	417
Vizakna	4104	3683=	—	421
Deés	5188	6141=	+	1003
Sz.-Ujvár	5832	5317=	—	515
Szék	3505	2759=	—	745
Vajda-Hunyad	2597	2303=	—	294
Hátszeg	1806	1224=	—	582
Kolozsvár	26382	29923=	+	3541
Kolozs	3254	3150=	—	104
Erzsébetváros	2550	2500=	—	50
Torda	8803	9434=	+	631
Szászrégen	5507	5652=	+	145
Csik-Szereda	1247	1594=	+	347
Sepsi-Szent-György	4366	5268=	+	902
Kézdi-Vásárhely	4546	5183=	+	637
Bereczk	4469	3033=	—	1436
Maros-Vásárhely	12678	12883=	+	205
Sz.-Udvarhely	4376	5003=	+	627
Besztercze	7212	8063=	+	851
Brassó	27766	29584=	+	1818
Medgyes	6712	6439=	—	223
Segesvár	8204	8788=	+	584
Szász-Sebes	5790	6244=	+	454
Szászváros	5661	5451=	—	210
Nagy-Szenen	18998	19446=	+	448
Összesen:	199,415	204,733=	+	5318

A fogyások száma 6875, a szaporodásoké 12,193 s így a teljes szaporodás 5318.

Míg tehát azt látjuk, hogy az általános népesség

egészeben 3·30 százalékkal esökkent, a városok népességénél 1·31 százaléknyi szaporodást tapasztalunk.

Más szavakkal, az erdélyrészi 27 város lakossága az 1870-től 1880-ig terjedő decennium alatt az általános népesedési deroute közepette is, annyi lélekszámmal gyarapodott, mint a hány lakosa van például Szamos-Ujvárnak. És honnan kerül ki e gyarapodás? Csupán a nyolcz erdélyrészi magyar város (Deés, Kolozsvár, Torda, Csik-Szereda, Sepsiszentgyörgy, Kézdi-Vásárhely, és Udvarhely) lakossága az 1870-ik évhez képest 7893-mal növekedett, s már egyedül ez képes kiadni egy bizonyos superplust, melylyel a népesség-szaporodás száma fölülmulja az összes esökkenések számát az erdélyrészi városokban. Felette örvendetes, hogy a jelzett viszonyok között is a magyar városi elemnek — aránylag — elég jelentékeny gyarapodását láthatjuk, mert kétségtelen bizonyítéka ez is a magyar elem kultur-erejének és hajlamainak, mit kivált az erdélyi részekben nem lehet eléggé megbecsülni. Még nyer, inkább nyer kulturális és politikai súly tekintetében e tény, ha figyelembe vesszük, hogy ily eredményt még akkor is constatálhatunk, midőn a 27 erdélyrészi város közül tizenháromban esökkent a lakosság száma. — Öt szász jellegű város, — ide nem számítva Brassót, melyben mind a három népfaj: magyar, német és román egyenlő számerőben van, — ugyanint: Szászregény, Beszterce, Segesvár, Szász-Sebes, Nagy-Szeben lakosságának együttes szaporodása 2482 lelket tesz ki, míg két más, hasonjellegetű városban (Medgyes, Szászváros) apadás állott be.

Azt lehet tehát mondani, hogy a városok még az

általános népesedési mozgalomra nézve kedvezőtlen viszonyok közt is a körülményekhez képest jelentékeny vonzerővel és fejlődési életképességgel bírnak. Sőt azt a tételt lehet felállítani, hogy minél erősebb valamely városban a magyar elem, annál jobban gyarapodik népesség dolgában a város. Illusztrálni akarom e tételt az alábbi adatokkal, melyekben kimutatom a városok lakosságának szaporodását (1870-től 1880-ig) százalékokban s följegyzem a lakosok számát anyanyelv szerint is.

Csikszereda: 12·21%, lakik benne 1486 magyar, 32 német, 7 oláh.

Sepsi-Szt-György: 9·37%, lakik benne 4986 magyar, 74 német és 31 oláh.

Deés 8·81%, l. benne 4217 magyar, 211 német és 1528 oláh.

Sz. Udvarhely 6·69%, l. benne 4587 magyar, 47 német és 47 oláh.

K.-Vásárhely: 6·55%, l. benne 4875 magyar, 47 német és 25 oláh.

Kolozsvár: 6·28%, l. benne 22761 magyar, 1423 német és 3855 oláh.

Torda: 3·47%, l. benne 6859 magyar, 128 német és 1794 oláh.

Sajnosan tapasztaljuk, hogy ezen szabálynak látszó jelenség alól mintegy kivételt képez Maros-Vásárhely, hol a magyarság túlnyomó számban erős (12,018, szemben 508 némettel és 657 oláhval), a népességi szaporodás a mondott évtized alatt felette csekély, nem is üti meg az egy százalékot. De ugy ez, mint Nagy-Enyed (3943 magyar és 1058 oláh) és Szék

(2191 magyar és 391 oláh), hol a magyarság jelentékeny száma mellett is pláne apadás állott be a népességben, csak a szabályt erősítik meg.

Mert ismét a statisztikai adatok kétségtelenné teszik, hogy amaz erdélyrészi városokban, hol az oláhság van számbeli túlsúlyban, (mint Gy.-Fehérvár, Abrudbánya, Vizakna, Vajda-Hunyad és Hátszeg), a fönnebbi táblázatból láthatólag, apadás állott be a lakosságban, éppen úgy azon városokban, melyekben a magyarság mellett igen jelentékeny számú oláhság lakik, (mint Szamosujvár, Kolozs, Erzsébetváros, Bereczk).

Konstatálni lehet tehát ezekből egyuttal azt is, hogy míg a városi magyar elem gyarapodik, a városi oláh elem decadentiában van s száma egyre fogy az erdélyrészi városokban, melyekből lassanként kiszorul, és azt a benyomást teszi a figyelőre, mintha idegenkednék az urbánus élettől.

Mi a szász jellegű városokat illeti, ezek közt a legjelentékenyebb N.-Szeben (14.001 német, 2018 magyar, 2746 oláh). Lakosságának szaporodása a tiz év alatt mégis csak 1.14 százalék, tehát még Tordánál is lassúbb tempóban mozog.

Azon fontos politikai és kulturális tényező, melyet a városokban birunk, megérdemli, hogy ezeknél időzzünk még egy kissé. Az erdélyrészi 30 városnak, melyről az 1880-iki népszámláláskor adatok gyűjtettek, (Gy.-Fehérvár, Abrudbánya, Vizakna, N.-Enyed, Besztercze, Brassó, Cs.-Szereda, Bereczk, K.-Vásárhely, Sepsí-Sz.-György, Déva, Hátszeg, Szászváros, V.-Hunyad, Erzsébetváros, Kolozs, Teke, Kolozsvár, M.-Vásárhely, Szászré-

gen, Segesvár, Medgyes, N.-Szeben, Szászsebes, Deés, Sz.-Ujvár, Szék, Torda, Felvincz és Udvarhely) összesen 213.194 lakosa van (magyar, német, román, más nyelvek és beszélni nem tudókkal együtt).

E főösszezből: magyar 98,642; német 49,678, oláh 50,200. A három népfaj együtt tehát a város-lakók között 198.500 létszámmal szerepel.

Százalékokban kifejezve, az erdélyrészi 30 város 213,194 lakosából:

magyar	.	.	.	46·26%
német	.	.	.	23·31%
oláh	.	.	.	23·54%

Ezen arány, nemesak a városi lakosságot tekintve, igen kedvező a magyar elemre nézve, de még szembe-ötlőbbé lesz e kulturális túlsúly, ha tekintetbe vesszük az erdélyi részek összes lakosságát anyanyelv szerint. E végből álljon itt a következő tájékoztató táblázat:

	oláh	magyar	német
Alsó-Fehérmegye	135,439	25,818	6,977
Besztercze-Naszódmegye	62,048	3,540	23,113
Bassómege	29,250	23,948	26,579
Csikmege	12,836	92,802	411
Fogarasmegye	75,050	2,694	3,850
Háromszékmegye	15,448	104,607	530
Hunyadmegye	217,414	12,078	6,968
Kis-Küküllő mege	44,372	21,604	16,976
Kolozsmegye	108,772	40,244	6,244
Maros-Tordamege	52,993	75,469	5,766
Nagy-Küküllőmege	51,632	12,026	57,398
Szebenmege	90,802	2,991	40,723

	oláh	magyar	német
Szolnok-Doboka megye	146,135	31,559	4,604
Torda-Aranyos	96,809	30,472	426
Udvarhelymegye	3,099	94,311	2,322
Kolozsvár	3,855	22,761	1,423
M.-Vásárhely	657	11,028	508
Osszesen	1,146,611	667,952	204,813

A három népfaj együtt véve 2.019,376 lelket számlál, szintén az erdélyi részek összes lakossága 2.084,048-at tesz ki, látni való, hogy e három népfajon kívül a más nyelvekre csak egy igen kis töredék esik. Már most, ha a három faj számerejét száza lékokban fejezzük ki, azt látjuk, hogy az erdélyi részek 2.084,048 főnyi összes lakosságából:

oláh	55.01%
magyar	32.05%
német	9.82%

Míg tehát a magyar elem az általános, összes népességnek csak 32.05%-át képezi az erdélyi részekben, ugyancsak városi lakosságában már 46.26%-kal szerepel.

A magyarság tehát a városokban 14.21%-kal erősebb, mint az általános népességben.

Továbbá a német elem, mely az összes erdélyi részi lakosságnak csak 9.82%-át teszi, a városokban már 23.31%-ra vitte fel létszámát s így a németiség a városokban 13.49%-kal erősebb, mint az általános népességben.

Végül az oláh elem, míg az egész lakosságnak több mint felét, 55.01%-át képezi, a városokban már

csak 23·54%-ot tud felmutatni. — Az oláhság tehát a városokban 31·47%-kal g y e n g é b b, mint az általános népességben.

Szóval, akárhogyan forgatjuk a számokat, melyek igen ékesszólóan és sokat mondólag beszélnek, a viszony a magyarságra nézve igen kedvező, mely e tekintetben a másik két népfajt jelentékenyen felülmúlja. Csak egy viszony van, hol a németség előnyt bír a magyarság felett fölmutatni. Ugyanis míg az erdélyrészi m a g y a r s á g n a k 14·76 százaléka lakik városokban, addig az erdélyrészi n é m e t s é g n e k már 24·25 százaléka városlakó. A r o m á n s á g itt is a legkedvezőtlenebb helyzetben van, mert az összes erdélyrészi románoknak csak éppen 4·37%-a lakik városokban. — Nem fűzök további kommentárokat e számokhoz, az értelmes olvasó amugy is levonhatja belőlük az ugyszólva önként következő következtetéseket.

Bár a mondottak alapján viszonyunkhoz képest meg lehetünk elégedve a magyarság e nemü helyzetével, mégis a királyhágón tuli magyarság e nemü viszonyai természetesen még kedvezőbbek, mert (nem számítva ide Fiumét és Horvát-Szlavonországot) az összes városlakóknak (1.929,842) a magyarság több, mint 64 százalékát képezi s az összes királyhágón tuli magyarságnak (5 497,136) nem kevesebb, mint 22·49 százaléka városlakó.

De az eddigiek után teljes reményünk van arra, hogy a most folyó decennium végével, 1890 ben, itt az erdélyi részekben is vagy elérjük az örvendetes arányszámokat, vagy tetemesen meg fogjuk közelíteni azokat. Hisz már is nem állunk azoktól oly messze!

Hanem lássuk most, vajjon városaink, melyekben a magyarság oly igen tisztességes és praeponderans állást foglal el, haladtak-e valamit, s ha igen, mennyit, művelődés tekintetében az 1870-től 1880-ig terjedő tíz év alatt. A műveltség minimumát, az írni-olvasni tudását véve alapúl, a városlakók között a következő mozgalmat tagaszthatjuk:

Írni-olvasni tudott:

	1870-ben	1880-ban		
Gyulafehérvár	2967	3011	+	44
Abrudbánya	737	914	+	207
Vizakna	1036	1332	+	296
Nagy Enyed	2062	2474	+	412
Beszterce	3555	3999	+	444
Brassó	11720	14.094	+	2374
Csik Szereda	532	756	+	224
Bereczk	559	601	+	42
Kézdivásárhely	1900	2566	+	566
Sepsi-Szentgyörgy	1603	2703	+	1100
Hátszeg	532	585	+	53
Szászváros	2142	2179	+	37
Vajda-Hunyad	602	791	+	190
Erzsébetváros	817	900	+	83
Kolozs	317	570	+	253
Kolozsvár	12034	15386	+	3352
Marosvásárhely	5551	6326	+	775
Szászrégen	2809	3030	+	221
Segesvár	3591	4132	+	541
Medgyes	2801	3248	+	447
Nagyszombat	11146	12225	+	1079

I r n i - o l v a s n i t u d o t t :

	1870-ben	1880-ban		
Szászsebes	1744	2672	+	928
Deés	1745	2511	+	766
Szamosujvár	1814	2295	+	481
Szék	274	378	+	104
Torda	2777	4075	+	1298
Sz.-Udvarhely	1824	2352	+	528
Összesen	79191	96036	+	16845

Az irni, olvasni tudók száma tehát városainkban a tíz év alatt 16,845-tel emelkedett, a mi 9,61% gyarapodásnak felel meg, míg az összes erdélyrészi városi lakosság ez idő alatt csak 1,31 százalékkal szaporodott.

A kulturális haladást mutatja az is, hogy míg 1870-ben az erdélyrészi (27) városok összes lakosságának (199,415) csak 39%-a tudott irni és olvasni, 1880-ban az összes városi lakosságnak (204,733) már 46%-a bírta az irni-olvasni-tudás mesterségét.

Konstatálhatjuk tehát, hogy városaink ugynepepedés, mint művelődés tekintetében szépen fejlődnek és gyarapodnak, sőt művelődés dolgában még gyorsabb lépést tartanak, mint a népesedésben. A magyar elem pedig e városokban praedomináló helyet foglal el. Nem mondjuk, hogy a haladás mindkét irányban nem lehetett volna nagyobb és gyorsabb, de az örvendetes összbonyomást, melyet ez adatok kell hogy gyakoroljanak a figyelmes olvasóra, egészében nem képesek meggyengíteni az itt-ott felmerült visszaesések sem, melyek azonban a helyi viszonyokból kimagyarázhatók, mint pl. Abrudbánya la-

kosságának szembeüő nagy esökkenése, hol Korna nevü helység az utóbbi népszámláláskor már ki volt véve a város községi kötelekéből.

Vessünk most egy pillantást a megyékre. Vegyük itt is tekintetbe a művelődési viszonyokat, egybevetve azokat a városi hasonnemü viszonyokkal és a faji jelleggel. A 7 éven felüli lakosságból írni-olvasni tudott 1880-ban :

	magyar	német	oláh	összesen
N.-Küküllöm.	4,301	38,678	7,149 =	50,128
Szebenmegye	968	30,801	16,816 =	48,585
Brassómegye	11,205	20,000	8,221 =	39,426
Háromszékmegye	35,526	328	2,014 =	37,868
Üdvarhelymegye	28,856	1,613	412 =	30,881
Hunyadmegye	6,332	3,979	20,285 =	30,596
Marostordamegye	22,963	3,260	4,827 =	30,050
Beszt.-Naszódm.	1,518	13,542	7,582 =	22,642
Alsó-Fehérmegye	10,291	3,316	7,857 =	21,464
Csikmegye	20,280	230	407 =	20,917
Kisküküllőmegye	5,189	9,926	2,016 =	17,131
Torda-Aranyosm.	11,757	293	5,048 =	17,098
Kolozsmegye	9,540	2,787	4,603 =	16,930
Szolnok-Dobokam.	8,719	1,540	6,136 =	16,395
Fogarasmegye	1,219	2,397	11,999 =	15,605
Összesen :	178,664	132,690	105,372 =	416,726

E táblázatban, mint azt az olvasó is észre fogja venni, a megyék az írni-olvasni tudók száma szerinti sorrendbe vannak állítva s e tekintetben az erdélyi részek első megyéje Nagy-Küküllő, hol a németiség relatív többséggel bír az általános népességben, de — mint

látjuk — az írni-olvasni tudás tekintetében abszolút többséggel dicsekszik; az utolsó megye e qualificatio szerint Fogaras, hol az oláh ság van az általános népesség, valamint az írni-olvasni tudás tekintetében abszolút többségben.

Már most ha a fentebbi adatokat egybevetjük a fennebb közlöttekkel, kitűnik, hogy míg az oláhok, az általános lélekszámot tekintve, abszolút többségben vannak kilencz megyei törvényhatóságban (Alsó-Fehér, Besztercze-Naszód, Fogaras, Hunyad, Kisküküllő, Kolozs, Szeben, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos megyékben), az írni-olvasni tudás tekintetében csak két megyében (Fogaras és Hunyad) bírnak abszolút többséget felmutatni.

Továbbá míg a magyar elem, az általános lélekszámot tekintve, négy megyében (Csik, Háromszék, Maros-Torda és Udvarhely) mutat fel abszolút többséget, az írni-olvasni tudás tekintetében hét megyei törvényhatóságban bírja az abszolút többséget, u. m. Csik, Háromszék, Kolozs, Maros-Torda, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos és Udvarhelymegyékben.

Mellesleg legyen még megjegyezve, hogy ha a két városi törvényhatóságot (Kolozsvárt és M.-Vásárhelyt) is számításba vesszük, akkor a magyar elem az erdélyi részekben összesen kilencz törvényhatóságban (tehát az összes erdélyi törvényhatóságok többségében) bír az írni-olvasni tudás tekintetében abszolút majoritással.

Végül mi a német elemet illeti, jóllehet ez az általános lélekszámot tekintve egyetlenegy törvényhatóság területén sem bír abszolút többséget felmu-

tatni, az írni-olvasni tudás dolgában nem kevesebb, mint őt megyei törvényhatóságban dicsekszik abszolút többséggel (Beszterce-Naszód, Brassó, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő és Szabemegyékekben). Intelligentia tekintetében tehát a szászok itt is eminens helyet foglalnak el. Büszkéik is rá — és méltán.

Százalékban beszélve a következő viszonyokat látjuk. Az erdélyrészi megyékben írni-olvasni tudók összes számából (416,726):

magyar	42·87%
német	31·84%
oláh	25·28%

Hogy az intellektuális erő, melyet az egyes népfajok így felmutathatnak, még jobban és alaposabban méltatható legyen, emlékeztetnünk kell a már közölt adatra, mely szerint az erdélyi részek összes lakosságából:

oláh	55·01%
magyar	32·05%
német	9·82%

Ezen számadatokat az írni-olvasni tudók számarányával összehasonlítva, kitűnik, hogy a legnagyobb szám-erőnek örvendő s így e tekintetben az első oláh — az intelligenciában az utolsó: a számerőben második magyar az intelligenciában az első és végül a számerőben utolsó németiség az intelligenciában a második helyet foglalja el. Hogy ezen (1880. évi) eredmények képeznek-e haladást 1870-hez képest, egész pontosan és alaposan nem lehet megmondani, mert 1870-ben az anyanyelv nem vételtől figyelembe.

De az a kérdés merül fel, hogy vajjon az 1880-iki azon eredmény, hogy az erdélyrészi megyékben 416.726 írni-olvasni tudó egyén találtatott, képez-e haladást az 1870. évi eredményhez képest? A válasz az, hogy igenis képez, még pedig szép haladást, a mennyiben 1870-ben az erdélyrészi megyékben csak 242,039 oly egyén számláltatott, a ki írni és olvasni tudott, — a tíz év alatt tehát az írni-olvasni tudók száma 174,687-tel szaporodott, a mi 26.51 százaléknyi gyarapodásnak felel meg. Az intellectualis mozgalom gyarapodása a megyékben tehát még kedvezőbb, mint a városokban, a mi a tankötelezettségnek és iskoláztatásnak az előbb elhanyagolva volt megyékben erélyes kezelésére és gyakorlására vall. De még más oldalról is illusztrálhatjuk e haladást. Míg ugyanis 1870-ben a 6 éven felüli korban levőknek csak 14.09 százaléka tudott írni és olvasni az erdélyi megyékben, 1880-ban a 7 éven felüli korban levőknek már 25.36 százaléka írni-olvasni tudó volt.

De jöllehet az írni-olvasni tudók száma a decennium alatt a megyékben nagyobb mérvben szaporodott, mint a városokban, a tényleges állapot (az írni-olvasni tudók számaránya) azonban a megyék területén — a mi természetes is — nem oly kedvező, mint a városokban, mert míg -- a mint már láttuk — a városi lakosok 46⁰/₀-a írni-olvasni tudó, a tisztán megyei lakosok közt (a 27 város lakossága nélkül) csak 18.19⁰/₀ tud írni és olvasni. Hanem a múlthoz viszonyítva, ez is haladást képez, mert 1870-ben az összes erdélyrészi megyei lakosságnak (a 27 város nélkül) csak 12.26⁰/₀-a tudott írni-olvasni.

Ha már most azt vesszük tekintetbe, hogy az egyes

népfajok milyen erővel s milyen százalékkal képviselvek az írni-olvasni tudók kategóriájában, a következő eredményekre jutunk:

Az erdélyrészi összes magyar s á g (667,952) — 29·54%-a tud írni-olvasni.

Az erdélyrészi összes német s é g (204,813) — 65·53%-a tud írni-olvasni.

S végül az erdélyrészi összes román s á g (1.146,611 — 9·27%-a jártas csak az írni-olvasni tudás mesterségében.

Mint látjuk, a német elemnek itt felettünk is akkora előnye van, hogy röstelnünk kell. De ennek más orvossága nincs, mint hogy igyekezzünk azt teljes erőből utólélni.

Általában véve az eddig közlöttek nem egy örvendetes és megnyugtató faktumot derítettek ki, körlelhetlen számok alapján, de viszont tág tér marad még hálás működésre az erdélyi részeken, ugymint a városokban oly egyesületek számára, minő például a felvidéki magyar közmívelődési egyesület, vagy a budapesti Iskola-egylet, avagy a temesvári magyar nyelvterjesztő egyesület. Kár és mulasztás, hogy már is megelőztettük magunkat mások által tekintetben. De Kolozsvár érdemes polgármestere kezébe vette a fontos egyesület megalakítását, melynek eszméjét magunk is többször teljes meggyőződéssel karoltuk fel. E kezdeményezésnek a legjobb sikert ohajtjuk, mely nem is fog elmaradni, ha a nem sokára megkezdendő működésben férfiakhoz illő kitartás és komoly buzgalom, mely az ügghöz méltó, fognak érvényesülni. Egytől mentse meg a magyarok istene a nagy hivatásu

alakítandó egyesületet: attól a híres magyar szalma-
lángtól, melytől ott fagyhatnak ma is a csángók!

Felette érdekes és tanulságos tájékozást nyújt a
a népszámlálási adatoknak olyatén csoportosítása, hogy
abból megtudjuk, vajjon az egyes n é p f a j o k n y e l v e
m i n ő a r á n y b a n n y e r t e l t e r j e d é s t a z
illető fajok körén kívül; más szavakkal: hogy mennyire
tudta magát propagálni a magyar nyelv a németek és
oláhok között s végül az oláh nyelv a magyarok és né-
metek között. Látni fogjuk az eredményből az egyes
nyelvek expansiv erejét s meg fogjuk ítélni számszerű
alapossággal az úgy német, mint oláh részről számtalan-
szor felhozatni szokott magyarosítási vádak jóhiszemű-
ségét és alaposságát. De előbb hadd beszéljenek a
számok:

M a g y a r b e s z é l

	csak magyarul	még németül	még oláhul
Alsó-Fehérm.	10,407	2,097	13,169
Beszt.-Naszódm.	1,134	556	1,837
Brassómegye	16,996	2,294	9,645
Csikmegye	89,849	970	1,856
Fogarasm.	1,009	569	1,107
Háromszékm.	98,705	1,757	3,948
Hunyadm.	3,317	2,650	6,112
Kis-Küküllöm.	12,132	831	8,576
Kolozsmegye	20,976	1,463	17,636
Maros-Tordam.	62,554	1,743	10,748
N.-Küküllöm.	6,915	1,160	3,933
Szebenmegye	1,315	1,043	603
Szoln.-Dobokam.	13,724	1,370	16,357
Torda-Aranyos	16,900	1,042	12,419

M a g y a r b e s z é l

	csak magyarul	még németül	még oláhul
Udvarhelym.	91,300	1,088	1,517
Kolozsvár	13,943	4,872	3,777
M.-Vásárhely	8,495	1,558	925
Osszesen :	469,671	27,063	114,165

Százalékokban beszélve, az erdélyrészi m a g y a r s á g n a k 70·31⁰/₀-a beszél csak magyarul, — 4·05 százaléka beszél még németül; — s majdnem 18 százaléka (17·91⁰/₀) beszél még oláhul is.*)

N é m e t b e s z é l

	még magyarul,	csak németül,	még oláhul
Alsófehérm.	1,386	1,447	4,103
Beszt.-Naszódm.	1,187	5,981	15,247
Brassóm.	7,703	13,426	5,435
Csikmegeye	296	81	32
Fogarasm.	1,314	1,004	1,514
Háromszékm.	269	120	37
Hunyadm.	2,435	1,496	2,816
Kisküküllőm.	2,436	7,249	1,288
Kolozsm.	605	2,166	3,450
Maros-Tordam.	3,228	1,461	1,074
N.-Küküllőm.	6,426	22,732	28,154
Szebenm.	1,186	19,462	19,286
Szolnok-Dobokam.	789	1,455	2,347
Torda-Aranyosm.	288	59	76
Udvarhelym.	1,148	1,137	35
Kolozsvár sz. k. v.	1,122	240	50
M.-Vásárh. sz. k. v.	398	81	23
Osszesen :	33,552	79,561	90,970

*) Az o r s z á g o s átlagban (a királyhágyóntuli részek beszámításával) az összes magyarságnak 81·82⁰/₀-a csak magyarul beszél; 10·25⁰/₀-a beszél németül is; 2·79⁰/₀-a beszél oláhul is.

Ez. százalékokban kifejezve, azt teszi, hogy az erdélyrészi német sé g nek 16·38%-a beszél még magyarul.*) 38%-a beszél csak németül; 44%-a beszél még oláhul.

Tehát úgy a magyar, mint — és főleg német elem tekintélyes százaléka beszél az oláh nyelvet. Lássuk már most ezekkel szemben az oláh nép milyen hajlandóságot tanusít a más nyelvek elsajátítására.

O l á h b e s z é l

	még magyarul	még németül	csak oláhul
Alsófehérm.	3,516	567	131,085
Beszt.-Naszódm.	1,004	1,598	59,137
Brassóm.	1,672	548	27,000
Csikmegye	3,079	20	9,730
Fogarasm	912	623	73,266
Háromszékm.	5 514	21	9,916
Hunyadm.	4,448	1,427	210,827
Kisküküllöm.	3,856	169	40,242
Kolozsm.	6,796	150	101,597
Maros-Tordam.	11,429	73	41,398
N.-Küküllöm.	1,959	1,089	47,893
Szebenm.	868	1,951	87,435
Szoln.-Dobokam.	5,584	372	139,955
*Torda-Ar.-m.	5,540	73	91,003
Udvarhelym.	1,473	63	1,526
Kolozsvár sz. k. v.	1,796	16	2,041
M.-Vásárh. sz. k. v.	555	8	90
Összesen :	60,001	8,768	1.074,141

*) Az országos átlagban az összes hazai német sé g nek 27·02%-a beszél magyarul is, 61·70%-a pedig csak németül beszél

E czáfolhatlan számadatok tehát nemcsak nem adnak igazat a német és oláh részről egyaránt nagy garral hangoztatni szokot magyarosítási vádaknak, de sőt minket, magyarokat ejtenek aggodalomba nyelvünk sorsa és expansiv ereje iránt. Mert a három pontba foglalt, közvetlenül megelőző szám-adatokból világosan látszik, hogy éppen a magyar nyelv az, mely az erdélyi részekben legkevésbé foglal tért s az oláh és német nyelv jóval inkább terjed, mint a magyar. Ugyanis tiszta számítás dolga, hogy ha azon arányban terjedt volna a magyar nyelv, mint a hogy elterjedt az oláh (1.146,611 oláhra 205,135 olyan nem oláh esvén, ki az oláh nyelvet beszél), akkor a magyar nyelvet nem 93,553 (a mint tényleg van), hanem 119,500 nem-magyaroknak kellene beszélnie. Ha pedig a német nyelv terjedését vesszük alapul (204,813 német nyelvet 35,831 nem-német beszél), akkor a magyar nyelvet 116,854 nem-magyaroknak kellene beszélnie.

A magyar nyelv terjedése, vagy terjesztése tehát az oláh nyelv terjedésének arányszáma mögött marad 25,947-tel, a német nyelvé mögött pedig 23,301-gyel!

Ime, itt van, csalhatatlan számokban kifejezve az a híres «erőszakos» magyarosítás, mely a többi fajokat elnyeléssel fenyegeti! Miután a magyarosításból folytonosan fegyvert kovácsolnak ellenünk, s az odium így is, úgy is megvan, megvalljuk őszintén, jobb szeretnők, ha a vádaskodásnak minél nagyobb és minél ko-

molyabb alapja volna, — de n i n e s. Sőt szégyenkezve kell tapasztalnunk, hogy állami nemzet létünkre, kiknek a hatalom, műveltség, államintézmények és iskolák állnak rendelkezésünkre, nyelvünk, az állam hivatalos nyelvének nem tudunk — a köz érdekében — oly propagandát csinálni és oly elterjedést biztosítani, mint ezt a német és még inkább az oláh nyelvénél tapasztaljuk.

Vagyis az erdélyrészi oláhságnak csak 5·23%-a beszél a magyar és 0·76%-a beszél a német nyelvet; ellenben 93·68%-a csak oláhul*) beszél. Tehát az oláhság roppant nagy masszájának, majdnem 94 százalékának, még sejtelve sincs más nyelvről, mint a maga oláh anyanyelvéről, s mégis ők azok, a kik legtöbbet lármáznak a «magyarosítás» ellen, holott csak egy nyomoruságos kis töredék beszél közülök magyarul is. Másfelől majdnem kétszer annyira beszél oláhul, mint a hány oláh magyarul beszél, és majdnem tizenegyszer annyira beszél oláhul, mint a hány oláh a német nyelvet beszéli. Az egész lárna tehát nem egyéb, mint a szédelgéshez közel járó rosszhiszemű agitáció. A németeknek (recte szászoknak) pedig sokkal, de sokkal több okuk van az «eloláhosodás», mint az elmagyarosodás miatt óbégatni. De foglaljuk össze az ilyen csoportosított adatok végeredményét.

*) Az erdélyrészi oláhság még hozzáférhetőbb maradt nyelvére, mint a királyhágóntúli, mert az országos átlagban másfél százalékkal kevesebb oláh (92·17 százalék) beszél csak oláhul; és viszont az országos átlagban 0·67 százalékkal több oláh (5·90 százalék) beszéli a magyar nyelvet is, mint az erdélyi részekben.

1. Oláhul beszél az erdélyi részekben 205,135 nem oláh (magyar és német), ami az oláh nyelv 17.89 százaléknyi terjedésnek felel meg.

2. Magyarul beszél az erdélyi részekben 93,553 nem magyar (német és oláh), ami a magyar nyelv 14.05 százaléknyi terjedésének felel meg.

3. Németül beszél az erdélyi részekben 35,831 nem-német (magyar és oláh), ami a német nyelv 17.49%-nyi terjedésének felel meg.

Nem szólunk a német nyelv terjedése ellen, melynek oktatását a középiskolákban országos törvény által kötelezővé tettük s így elterjedését magunk is hathatósan előmozdítottuk, mert végre is első rangú kultur-nyelv s az irodalmi és tudomány-kincsek, melyeket a német nyelv hozzáférhetőkké tesz, nagyon is megérdemlik, hogy elsajátítsuk azt — és ennél fogva művelt magyar ember nehezen is nélkülözheti a német nyelvet. De mit mondjunk ahhoz, midőn látjuk, hogy az oláh nyelvet, egy óriási nagy tömegében teljesen műveletlen és hátramaradt nép nyelvét, tényleg 111,582-vel több nem oláh beszél az erdélyi részekben, mint a hány nem-magyar beszél a magyar nyelvet ugyanott?

És az oláh nem az irodalom, nem a tudomány, nem az iskolák által terjeszti idiomját a másnyelvűek között: sem állami hatalom és intézmények nem állanak rendelkezésére, hogy azok segítségével nyelvét propagálja és szükségessé tegye. Iskolák által azért nem, mert az oláh iskolákat sem magyar, sem német ifjak nem járják,

ellenben a magyar és német tanintézeteket elég szép számmal látogatják az oláh ajku tanulók. Az oláh nyelvet a tudatlan, nyers tömeg terjeszti oly nagy mértékben, s e nyers massa a nyelvterjesztés tekintetében sokkal hatékonyabbnak bizonyul és sikeresebb munkát végez, mint más hatalmas és nyomatékos intézmények és tényezők. Ezért az oláh nyelv oly nagymérvű térfoglalása az erdélyi részekben határozottan **k u l t u r - e l l e n e s í r á n y z a t**, melyet teljes horderejében kellend méltatni és figyelemmel kísérnie a magyar **k u l t u r - e g y l e t n e k**. És hogy mit jelent a gyakorlatban az oláh nyelvnek a műveletlen oláh **n é p t ö m e g** általi terjesztése, láthatjuk abból, hogy az erdélyi részekben néhol egész vidékek **m a g y a r k ö z n é p e e l o l á h o s í t t a t o t t**.

Holott mi az által, hogy **i s k o l á i n k b a n** tanítatjuk a magyar nyelvet, az azokban **ö n k é n t** jelentkező oláh ifjakban nemesak semmi kárt nem teszünk az oláh **n e m z e t i s é g n e k**, de igenis sok hasznót, mert a román ifjaknak, kik iskoláinkban elsajátították az állam hivatalos nyelvét, megkönnyítjük a haladást és emelkedést a közpályán; és a mellett az **i n t e l l i g e n s** román, mivel a magyar nyelvet is bírja, **k o r á n t** sem **v e t k ö z i k k i n e m z e t i s é g é b ö l**, míg ellenben a magyar **k ö z n é p**, mely nemzeti erőnk egyik forrását kellene hogy képezze, mint számtalan példa mutatja, nyelvileg sok helyen az **o l á h s á g b a o l v a d**.

Nem válik dicsőségünkre nekünk, magyaroknak, hogy **i l y e n** tényeket kell még ma is konstatálnunk, de a kérlelhetlen számok elől nem térhetünk ki. És jobb is, ha a valóságot úgy ismerjük meg, a mint van. — Egy szóval, a «magyarizálás» ellen panaszkodni nincs jog.

mert nincs ok. Ellenben magyarnak s szász-németnek nagyon is van oka aggodalommal nézni az oláh nyelv oly mérvű terjedésének processusát. (Hisz az erdélyi németiségnek már nagyobb része beszél az oláh nyelvet, mint a mennyi csak a német anyanyelvet érti; aztán szép számmal találunk az erdélyi részekben előláhosodott németeket is.) Nekünk tehát, nekünk volna jogunk feljajdulni s nem az oláhoknak. A mi minket illet, a fennebb előadottak folytán, egyenesen utalva vagyunk arra, hogy védekezünk és keressük az óvszereket a romanismus tulságos ragálya ellen.

Az eddig mondottak folytán közmívelődés viszonyainkat nem egy tekintetben sikerült megvilágítunk de eme viszonyok méltatása lényegesen hiányos volna, hi nem vennők szemügyre a tanügyet is, különös tekintettel a faji és nyelvi momentumokra. Meg kell vizsgálnunk tehát a tanügy fontosabb mozzanatait, annyival inkább, mert nemzeti és politikai fölényünk alapját az anyagi viszonyokon kívül a műveltségben s a mi ezzel azonos, az iskolaügyben bírjuk. Legszükségesebb lesz itt is, az összehasonlítás és áttekintés megkönnyítése szempontjából egy cyclust, az 1870-től 1880-ig terjedő időszakot venni fel vizsgálódásaink alapjául. Az eredmény mérlegéből aztán ítéletet alkothatunk a felől, hogy mennyire álljuk meg helyünket ezen oly igen fontos téren. Vizsgálódásunkban kiterjeszkedünk az iskolaügyi organismusnak mind a három kategóriájára: felső-, közép- és népiskolákra egyaránt. Szóljunk most elsősorban az erdélyrészi felsőbb tanintézetekről.

Az 1870.—71-ki tanév folyamán az erdélyi részeken összesen tizennégy felsőbb tanintézetet találunk,

melyek is következők: 1. A kolozsvári orvos-sebészeti intézet (keletkezett 1775-ben), magyar, német és román tannyelvvel. 2. A kolozsvári kir. jogakadémia (keletkezett 1863.) magyar tannyelvvel. 3. A nagy-szebeni királyi jogakadémia (kel. 1807.) német tannyelvvel. **Hittani intézetek:** 4. A gyulafehérvári róm. kath. püspöki intézet (kel. 1753.) latin tannyelvvel. 5. A balázsfalvi görög kath. érseki intézet (kel. 1754.) román tannyelvvel. 6. A szamosújvári görög kath. püspöki intézet (kel. 1858.) román és latin tannyelvvel. 7. A nagy-szebeni görög-keleti érseki intézet román tannyelvvel: az ágostai felekezeti hittani és paedagogiai intézetek, melyek mindannyian német tannyelvűek. 8. Beszterezén. 9. Brassóban. 10. Medgyesen. 11. Nagy-Szebenben. és 12. Segesvárott, végül 13. a nagy-enyedi helvét hittani intézet (keletkezett 1622.) magyar és 14. a kolozsvári unitárius hittani intézet (keletkezett 1566.) szintén magyar tannyelvvel. Vagyis tisztán magyar tannyelvű csak 3, tisztán német tannyelvű 6 felsőbb tanintézet (s köztük egy magyar királyi intézet is!), tisztán román tannyelvvel 2, tisztán latin 1, a többi vegyes.

Mint látjuk, a magyar, mint tannyelv, ugyancsak szűk térre volt szorítva a felsőbb tanintézeteknél s e tekintetben elég furcsa anomaliát látunk az állami jellegű nagy-szebeni jogi és a kolozsvári orvos-sebészeti intézeteknél, mely utóbbinál a nyelvi *trialismus* volt behozva; Nagy-Szebenben pedig állami intézetben tanítottak német nyelven! Ez is csak szép Magyarországon volt lehetséges.

Működött pedig ezen 14 intézetnél (1870—71-ben)

összesen 113 tanár. A tanulók összes száma ugyanekkor 835 volt. Ezek között 368 magyar, 166 német és 301 oláh.

Vagyis a felsőbb tanintézetek összes hallgatóinak 44·07 százaléka magyar, 19·88 százaléka német és 36·04 százaléka oláh volt.

Tehát a magyar elem a felsőbb tanintézetek hallgatói között csak relatív többséggel bír, s a 467 nem magyarral szemben csak 368 magyar állván, ez utóbbi az oláh és német ifjak együttes száma által majorizáltatott 99-czel.

Fontos tudni való az is, hogy pályaválasztás tekintetében miként oszlottak meg a felsőbb tanintézetek hallgatói. A 368 magyar hallgatóból csak 142 készült papi pályára, s 226 ment jogásznak s egyébnek, tehát a magyarságnak alig $\frac{2}{5}$ része választotta a papi pályát; ellenben 301 román tanuló közül nem kevesebb, mint 234 volt theologus, tehát több mint $\frac{3}{4}$ része a papi pályát választotta, s csak egy kis töredék maradt (67) egyéb pályákra. És meglátszik az életben is, hogy az oláh intelligenzia nagy része a papokból áll, kik hogy mennyire és milyen irányban érvényesítik népvézéri szerepöket, jól tudjuk.

Végül a felsőbb intézetek 166 német hallgatói közül 84, tehát valamivel több, mint a fele volt theologus, de aránylag is, absolute is több (82) ment más pályákra, mint a mennyi az oláhok közül vállalkozott. Ami más szavakkal azt jelenti, hogy a német műveltség nem oly egyoldalú, mint a román.

Már most állítsuk ezzel szembe az 1880. év eredményeit. A felsőbb tanintézetek száma ez évben a tíz

évvel azelőttihez képest csak egygyel fogyott, még pedig azért, hogy a kolozsvári jogakadémia és orvos-sebészeti intézet helyére az egyetem lépett. A tanintézetek száma tehát csak 13. A tannyelvben az átváltozás történt, hogy a kolozsvári főiskolán kizárólag a magyar lett a tannyelv, a n.-szebeni jogakadémián behozatott a dualismus (magyar és német tannyelv); a gyulafehérvári kath. hittani intézetben a latin és magyar, a szamosújvári g. k. theologiai tanintézetben pedig kizárólag a román lett a tannyelv. Tehát némi térfoglalását constatálhatjuk a magyarnak, mint tannyelvnek. Egyéb változás az intézetek számában és jellegében 1870-hez képest nem történt.

A 13 felsőbb tanintézetben működött (1880-ban) összesen 176 tanár. A tanárok száma tehát 1870-hez képest szaporodott 63-mal, mit a kolozsvári egyetemnek lehet tulajdonítani. A tanulók száma volt 971. Szaporodás (1870-hez képest) 136. A 971 felsőbb iskolai növendék közül 538 magyar, 185 német és 248 román volt. Vagyis a magyar hallgatók száma a felsőbb tanintézetekben szaporodott 170-nel, a németeké szaporodott 19-czel s az oláhoké fogyott 53-mal.

Százalékokban beszélve, 1880-ban az összes felsőbb tanintézetek hallgatóinak 55.40%-a magyar, 19.05%-a német és 25.54%-a oláh volt.

Tehát a magyar elem, mely 1870-ben az erdélyrészi felsőbb tanintézetek összes hallgatói között csak relatív többséggel bírt s a nem magyarok (németek és románok) együttes száma által majorizáltatott 99-czel — 1880-ban már a b s o l u t t ö b b s é g r e t e l l s z e r t

és 538 magyarral szemben 433 nem magyar (német és román) állván, a magyar elem száma a nem magyart 105-tel haladta túl.

Ilyen gyarapodására a magyar elemnek a felsőbb tudományos intézetek népességében, ennyi idő alatt, bizonyára büszkék lehetünk. Köszönhetjük pedig ezt első sorban, s mondhatni kizárólag a kolozsvári egyetemnek, melynek egymagának hallgatósága (480) kevés híjával felét teszi ki az összes Királyhágón inneni felsőbb tanintézetek összes népességének. A magyarság számának jelentékeny felszökkenése a magasabb tanintézetekben, az idő alatt, mióta a kolozsvári egyetem létesült, eléggé mutatja és igazolja e főiskolánk nagyfontosságú hivatását az erdélyi részekben. Forrása és támasza ez a magyarság magasabb fokú műveltségének, s így szellemi fölényének. Leginkább ez az intézet van hivatva képessé tenni a magyarságot arra, hogy az itt, bérézeink közt reá váró szerepet és feladatot betöltse. Ezért első rangú állami kötelességnek tartjuk, minden telhető eszközzel gyámolítani és fejleszteni e főiskolát, hogy maga is méltón teljesíthesse missióját.

Hogy a más fajbeli ifjak csak csekély számban (1880-ban 34 németet és 43 románt számolunk hallgatói között) fordulják hasznukra a kolozsvári egyetemet, ez csak az ő káruk. Mi azonban okvetlenül legyünk rajta, hogy azt az arányszámot, melyet 1880-ban a felsőbb tanintézetek népessége tekintetében elértünk (55-40%), legáltalában is megtartsuk a jövőben, mert másként kiesik vagy kicsavartatik kezünkben a vezérszerep!

Folytatva vizsgálódásainkat a közoktatásügy viszonyok körül, a középsiskolák csoportjához érünk

— Az 1870—71-iki tanévben összesen 32 középiskolát találunk az erdélyi részekben és pedig 29 gymnasiumot és 3 reáliskolát. A gymnasiumok közül viszont fő gymnasiumok ezek voltak: 1. a balázsfalvi gör. kath. érseki (alapítási éve 1738.) román tannyelvvel; 2. a gyulafehérvári róm. kath. (alapítási éve 1756.) magyar tannyelvvel; 3. a kolozsvári róm. kath. kegyesr. (alapítási éve 1581.) magyar tannyelvvel; 4. a nagy-szebeni állami (alapítási éve 1510) magyar és német tannyelvvel; 5. a naszódi gör. kath. (alapítási éve 1863) román tannyelvvel; 6. a székely-udvarhelyi róm. kath. (alapítási éve 1680.) magyar tannyelvvel, továbbá a következő öt ágostai felekezeti főgymnasium, mind az öt német tannyelvvel: 7. a beszterczei (alapítási éve 1538); — 8. a brassói (1544); — 9. a medgyesi (1586); — 10. a nagy-szebeni (1446); — 11. a segesvári (1522); — a következő öt helvét hitvall. felekezeti főgymnasium, mind az öt magyar tannyelvvel: 12. a kolozsvári (1608); — 13. a maros-vásárhelyi (1715); — 14. a nagy-enyedi (1622). 15. a szászvárosi (1799); — 16. a székely-udvarhelyi (1671); — végül 17. a kolozsvári unitárius főgymn. magyar tannyelvvel és 18. a brassói gör. keleti (1850) román tannyelvvel

Nem teljes gymnasiumok ezek voltak 1870-ben: 19. a brassói róm. kath. (1837.) magyar és német tannyelvvel, 6 osztálylyal; — 20. a csik-somlyói róm. kath. (1692.) magyar tanny., 7 oszt.; 21. az erzsébetvárosi magán (1842.) magyar tanny., 4 oszt.; — 22. kanta-kézdivásárhelyi minorita (1696.) magyar tannyelv, 4 oszt.; — 23. a maros-

vásárhelyi róm. kath. (1712). magyar tannyelv., 6 oszt.; 24. a szamos-ujvári örm. kat 2 oszt.; — magyar tanny., — 25. a szászrégeni ágostai (1861.) német tanny., 4 oszt.; — 26. a szászsebesi ágostai (1438.) német tannyelvvel, 4 oszt.; -- 27. a sepsiszentgyörgyi helvét hitv. (1856), magyar tanny. és 4 oszt.; — 28. a székely-kereszturi unitárius (1794). magyar tanny. és 5 oszt. s végül 29. a tordai unitárius (1598.) gymnasium magyar tanny. és 5 osztálylyal.

Összesen tehát 29 gymnasium, melyből főgymn. 18, nem teljes pedig 11 volt. A tannyelvet tekintve: 17 magyar, 7 német, 3 oláh és 2 magyar-német.

Reáliskola összesen csak három volt s mind a három a szászok kezében, tehát természetesen német tannyelvűek: Nagyszébenben (alap. 1843.) 6 osztálylyal; Beszterezén (1859.) 3 osztálylyal és Segesváron (1842.) szintén 3 osztálylyal.

Együttvéve tehát 32 középiskola: — 17 magyar, 10 német, 3 oláh és 2 magyar-német tannyelvvel. Az iskola jellegét tekintve, volt 9 középiskola róm. katolikus, 10 ágostai, 7 helvét hitv., 3 unitárius, 2 gör. kath., 1 gör keleti és 1 állami jellegű.

A 29 gymnasiumban tanított összesen 436 tanár s a gymnasialis tanulók összes száma 5472. Ebből 3150 magyar, 940 német és 1301 oláh. A magyar elemi a gymn. tanulók között tehát 909-czel multa felül a németek és románok együttes számát. Százalékokban szólva, az összes erdélyrészi gymnasialis tanulók közül:

56·86% magyar.

17·17% német,

23·77% oláh.

A mit fennebb csak úgy futólag érintettem, azt most itt számokban kifejezve láthatjuk. Ugyanis:

1. M a g y a r jellegű gymnasiumban tanult 145 n é m e t (az összes gymnasialis német tanulók 15·42 százaléka) és 622 o l á h (vagyis az összes gymn. oláh tanulók 47·73 százaléka, —²tehát majdnem a fele). — Azaz tanult magyar gymnasiumokban összesen 767 n e m-m a g y a r (német és oláh).

2. N é m e t jellegű gymnasiumokban tanult 78 m a g y a r. (Az összes gymn. magyar tanulók 2·47 százaléka) és 102 o l á h, vagyis az összes gymn. oláh tanulók 7·84 százaléka.) — Azaz tanult német jellegű gymnasiumokban összesen 180 n e m-n é m e t, (magyar és oláh.)

3. Végül o l á h jellegű gymnasiumokban tanult összesen 3 magyar és 5 német! Összesen 8 nem-oláh (magyar és német.)

Ezen adatokból világosan látszik, milyen civilisáló- és vonzerővel bírnak a különböző jellegű gymnasiumok a más-más fajú népességre nézve. Az oláh tanodák, mondhatni, holt tőkét képeznek a magyar és német elemre nézve, míg a magyar és német gymnasiumok a nem-magyar és nem-német generatio művelődését is nagyban mozdítják elő. S ez irányban természetesen a magyar gymnasiumok tették és teszik a legnagyobb szolgálatot a culturának. A magyar gymnasiumoknak 3931, a németeknek 967, s az oláhoknak 574 tanulójuk volt (1870-ben.)

És lehetetlen e pontnál hálával és meleg elismeréssel meg nem emlékeznünk a magyar iskola-fentartó felekezetekről, melyek nagy áldozatokkal, soha eléggé meg nem hálálható szolgálatot tettek egyfelől az általános műveltség, másfelől a magyar nemzet vitális érdekeinek. Hány román és német ifju nyerte műveltségét és kiképezését magyar tanodákban és mily rút hálátlansággal fizettek ezért sokan közülök.

A magyar állam, mint látjuk. 1870-ben aránylag még felette keveset tett a középiskolák terén, sőt azt az anomáliát látjuk, hogy éppen állami felső- és középiskola volt kivetköztetve ugyszólva magyar jellegéből, de tíz évvel később, mint látni fogjuk, egyben és másban helyrehozta némileg mulasztásait.

De hogy az 1870. évre megismerjük a teljes végleszámolást, még a reális iskolákra kell egy rövid pillantást vetnünk.

Mint már említve volt, ez évben csak három reálisiskola létezett; mind a három a szászok kezében, kik tehát ez irányban megelőzték úgy a többi felekezeteket, mint magát az államot. Ezen három reálisiskolában működött 18 tanár és oktatott összesen 378 tanulót, kik közül volt német 339, magyar 22 és román 14. Vagy százalékokban beszélve, az összes reálisiskolástanulókna volt,

89.68%-a német,

5.82%-a magyar,

3.70%-a oláh.

Tehát magyar és román egyformán igen gyengén állt a reáloktatás terén, melyet ugyszólva egymaguk a szászok monopolisáltak.

Osszevéve már most a gymnasiumokat és reáliskolákat, az erdélyrészi 32 középiskolában tanított összesen 454 tanár. A középiskolai tanulók összes száma volt 5850. Ebből 3172 magyar, 1279 német és 1315 oláh. Vagyis az összes középiskolai tanulóknak volt:

54·22%-a magyar,

21·86%-a német,

22·47%-a oláh.

Azt látjuk tehát, hogy a magyar elem úgy a gymnasiumokban, mint általában a középiskolákban általánostöbbséggel bír, ellenben a reáliskoláknál már tetemes kisebbségben van a német elemmel szemben.

Ez a középiskolai helyzet 1870-ben. — Most állítsuk e mellé az 1880-iki helyzetet.

* * *

A gymnasiumok száma és jellege 1870-hez képest nem változott; 1880-ban csupán a főgymnasiumok száma szaporodott egygyel s tannyelv tekintetében azon két intézet, melyekben tíz év előtt magyar és német volt a tannyelv, csak az előbbit tartván meg, a magyar tannyelvű gymnasiumok száma 17-ről (1870.) 19-re szaporodott, szemben 7 német és 3 román tannyelvű gymnasiummal.

A 29 gymnásiumban a tanulók összes száma 5222 volt (tehát 247-tel kevesebb, mint 1870-ben.) Ebből magyar 2873, (tehát 277-tel kevesebb, mint 1870-ben), német 934 (tehát 6-tal kevesebb

mint 1870-ben) és 1362 oláh (tehát .61-el több, mint 1870-ben). A magyar elem ilyen csökkenés mellett is 577-tel multa felül a német és oláh gymnasiális tanulók együttes számát. — Százalékokban szólva, az összes gymnasiális tanulók számából volt 1880-ban:

54·98°/_o magyar,

17·78°/_o német,

26·06°/_o oláh.

Ezen számadatokat összehasonlítva az 1870-iki gymn. tanulók százalékos arányszámával, látjuk, hogy a magyar elem számban hanyatlott, a másik kettő pedig szaporodott.

Érdekes lesz látni és tudni itt is, hányan nevelkedtek a másfajtiak közül a magyar műveltség légkörében, magyar gymnasiumok falai között:

1. Magyar jellegű gymnasiumokban tanult 517 oláh (vagyis az összes oláh gymn. tanulók 37·95 százaléka) és 117 német (vagyis az összes német gymn. tanulók 12·52 százaléka). Összesen 634 nem-magyar (német és oláh).

2. Német jellegű gymnasiumokban tanult 83 magyar (az összes gymn. magyar tanulók 2·88 százaléka) és 126 oláh (vagyis az összes gymn. oláh tanulók 9·25 százaléka). Összesen 209 nem-német (magyar és román).

3. Oláh tannyelvű gymnasiumokban tanult négy német, de egyetlenegy magyar sem! — A tömeges tódulás a nem-román ajku tanulók részéről a román gymnasiumokba tehát éppen nem mondható valami felette nagyinak. Oka e tüneménynek, mely következetes

marad magához 1870-ben és 1880-ban, mindenesetre egyfelől a román tanintézetekben uralkodó merev-exclusiv szellem, másfelől azok csekély didaktikai színvonala. Remélhetőleg, a középiskolai törvény ez irányban is jótékonyan fog hatni.

És most szóljunk végre a reáliskolákról. E pontban jelentékeny haladást kell constataálnunk 1870-hez képest, úgy a tanintézetek, mint a tanulók számát illetőleg, mert 1880-ban mind a kettő megkétszereződött. Most hat reáliskolát találunk az erdélyi részekben és pedig: 1. a dévai állami (keletk. 1873.), 8 osztálylyal és magyar tannyelvvel; 2. a n.-szabeni ágostai felek., 8 oszt., német tanny., 3. a székelyudvarhelyi állami (keletk. 1874.), 8 oszt. és magyar tanny., 4. a brassói ágostai felek., 4 oszt. és német tanny.; 5. a brassói gör. kel. felek. 4 oszt. és román tanny.; 6. a segesvári ágostai felek. 2 oszt. és német tannyelvvel.

Összesen tehát 3 német, 2 magyar és 1 román tannyelvű reáliskola — szemben az 1870-ki 3 német tanny.; hasonnemű intézettel. — Az állam a dévai és sz.-udvarhelyi reáltanodákkal igyekezett helyre-pótolni e téren a mulasztást és hiányt — s ez által lendületet adott a reáloktatásnak. — E hat intézet összesen 736 tanulónak adott oktatást s így a reáliskolai tanulók száma 1880-ban 358 al nagyobb, mint volt 1870-ben. E növekvés magyarázza meg leginkább a gymn. tanulók számának csökkenését 1880-ban 1870-hez képest.

A hat reáliskola 736 főnyi tanulói közül volt 241 magyar, 323 német és 137 oláh. A német és oláh ajkú reáltanulók együttes száma tehát 219-el mulja

felül a magyar elemet. Vagyis az összes reáliskolai tanulók közül

32·74% magyar,

43·88% német,

18·61% oláh.

A magyar elem tehát, ha 1870 óta szépen gyarapodott is a reáliskolákban, még mindig kisebbségben van a más két elemmel szemben, a mi éppen nem mondható örvendetes ténynek. E bajon is az állam van hivatva segíteni, akár egy újabb reáliskola állítása, akár pedig internátusok és ösztöndíjak által segítvén még előbbre a magyar elemet a reáliskolák körében. (A két magyar állami reáliskolát is igyekeztek hasznukra fordítani a nem-magyar ajkúak, mert 35 oláh és 27 német, tehát 62 nem-magyar járt az állami reáliskolákba).

Most a gymnasiumokat és reáliskolákat összevéve, volt 1880-ban az erdélyi részeken összesen 35 középiskola (tehát 3-al több, mint tíz év előtt). Ebből magyar tannyelvű 21, német 10 és román tannyelvű 4. — A 35 középiskolában tanított összesen 481 tanár (27-el több, mint 1870-ben). Az összes középiskolai tanulók száma volt (1880-ban) 5961 (vagyis 111-el több, mint 1870-ben). Ebből magyar 3114 (58-al kevesebb, mint tíz év előtt); — német 1257 (22-vel kevesebb, mint 10 év előtt) és oláh 1499 (vagyis 184-el több, mint 10 év előtt).

Míg tehát az erdélyrészi középiskolákban úgy a magyar, mint a német elem 1870-hez képest számban fogyott, a román elem tetemes gyarapodást mutat, de még ezen viszonyok között is a

magyar elem 358-al mulja felül a középiskolákban a német és oláh elem együttes számát. Százalékokban volt az összes középiskolai tanulók közül 1880-ban:

52·23% magyar,

21·08% német,

25·14% oláh.

A magyar elem, mint látjuk, 1880-ban is bírja még az általános többséget az erdélyrészi középiskolák tanulói között, de az a többség, meg kell vallani, nem valami nagy, s ha hozzávesszük, hogy a reáliskolák tanuló-seregében a magyar elem éppen kisebbségben van (mit nagy részben a magyarságnak a reális pályáktól való felszeg indegenkedése is okoz) s hogy az 1870. évhez képest a gymnasiumokban is megfogyatkozott a magyarság száma, tagadhatlan, hogy a magyar elem a középiskolák terén bizonyos dekadenciában van, akkor, mikor az oláh ság gyarapodásban, emelkedőben van e téren! E momentumra különös hangsúlytal és komolysággal hívjuk fel politikai érzékkel és belátással bíró értelmiségünk figyelmét. Tudvalevőleg a középiskolákból kerülnek ki a közélet emberei s az az 52·23%, melylyel a középiskolai hallgatók közt fajunk rendelkezik, nem elég nagy ahhoz, hogy a magyarság a reá váró s ezentul mindinkább sokasodó társadalmi és politikai feladatokhoz méltón megfelelhessen a kulturalis, értelmi és politikai keresletnek, mely irányában viszonyainkból kifolyólag támasztatik és kell, hogy támasztassék.

Szóltunk a felsőbb tanintézetekről, szóltunk a kö-

zépiskolákról. hátra van, hogy szóljunk még a népi skolákról.

1870-ben volt az erdélyi részekben 2654 népiskola, 3430 tanítóval és 145,866 tanulóval. A tankötelesek száma volt 356.062 s ebből járt iskolába 145,866 = 40.96%. A tankötelesek és iskolába járók viszonyai következők voltak:

	tanköteles	iskolába járó
magyar	112,922	47,439 = 42.01%
német	37,971	30,283 = 79.75%
oláh	204,622	67,865 = 33.16%

Érdekes megjegyezni, hogy ugyanakkor Magyarországon a magyar tankötelesek 51%-a, a németeknek 67%-a s az oláh tanköteleseknek 27.67%-a járt iskolába; tehát az erdélyi részekben a magyar elem hanyagabbul, a német és oláh pedig szorgalmasabban járta az iskolát, mint a haza Királyhágón túli részében.

A népiskolákba járó összes tanulóknak 32.52%-a magyar, 20.76%-a német és 46.52%-a oláh volt.

A tanítók fizetése tett összesen 413,225 frtot s a tanítói fizetés átlaga volt 120 frt 48 kr. (A Királyhágón túli részekben 208 frt 87 kr.)

Már most lássuk a helyzetet tizenhárom év múlva: 1883-ban. Ekkor a népiskolák száma már 2978, tehát 324-gyel több, mint 1870-ben: — a tanítók száma 4035, tehát 605-tel több, mint 1870-ben; — a tanulók száma 215,873, tehát 70,007-tel több, mint tizenhárom év előtt. — A tankötelesek száma volt 305,984, tehát 50,078-czal kevesebb, mint 1870-ben, ami a nagy gyermekhalandóságra és még egyéb okokra vall. Különben országszerte is hanyatlóban van a tanköteles

gyermek száma, a mi az erdélyi részekben annyival érthetőbb, mert — mint már e sorok elején kimutatva volt, — az erdélyi részek népessége nem szaporodott, hanem fogyott 1870-hez képest.

De ezen tankötelesek közül iskolába járt 1883-ban 216,873. tehát 70·55 százalék, a mi harmincz százaléknyi javulást jelent 1870-hez képest, — Mind a mellett e tekintetben az országos átlag alatt maradunk az erdélyi részekben, mert az orsz. átlag szerint a tankötelesek 78 százaléka járta az iskolát 1883-ban.

Az erdélyi átlag alatt maradhat vármegye: Alsófehér, hol a tanköteleseknek csak 59·6°/_o-a; Csík, hol a tanköteleseknek 70 százaléka, Hunyad, hol 68·68°/_o-a, Maros-Torda, hol 52 százaléka, Szolnok-Doboka, hol 54 százaléka és Torda-Aranyosmegye, hol 63·68°/_o-a a tanköteleseknek járja csak az iskolát.

A legelső erdélyrészi vármegye e pontban Nagy-Küküllő, hol 88 százalék, utána következik Udvarhelymegye, hol 84·24 százalék, Kis-Küküllő, hol 82·68 százalék, Brassómegye, hol 81·78°/_o, Szabenyemegye, hol 80°/_o-a a tanköteleseknek jár iskolába. Mint látjuk, a szász-lakta vármegyék járnak leginkább elől jó példával.

A népoktatásügy jelentékeny föllendüléséről tesz tanúságot továbbá az is, hogy a tanítók fizetése összesen tett 1883-ban 1.152,796 frtot, vagyis 739,571 frttal többet, mint tizenhárom év előtt. A tanítói fizetés átlaga volt akkor — mint láttuk — 120 frt 48 kr.,

most pedig 285 frt, tehát 164 frt 52 krral nagyobb most az átlag, mint akkor volt.

A néptanítók anyagi helyzetében tehát jelentékeny javulást constatálhatunk ezen nem egészen másfél évtizednyi idő alatt, a mit főleg az állami népiskolai tanítók tisztességesebb díjazásának lehet tulajdonítani, vagyis leginkább az állami díjazás emeli annyira, ugy fösszegét mint átlagát a néptanítók fizetésének. De itt is alatta maradunk az országos átlagnak, mely 414 frtot teszen. Ez azonban megmagyarázható az erdélyrészi kicsinyesebb és szegényesebb viszonyokból. Legrosszabbul vannak fizetve kétségkívül az oláh néptanítók. A tanítók fizetése tekintetében nyolcz vármegye marad az erdélyi átlag alatt: Alsófehér (hol a tanítók fizetésének átlaga 241 frt), Fogaras (244 frt), Hunyad (249 frt), Kis-Küküllő (196 frt), Maros-Torda (272 frt), N.-Küküllő (257 frt), Szolnok-Doboka (214 frt) és Torda-Aranyosmegye (243 frt). Legnagyobbak a fizetések Brassó megyében, hol az átlag 462 frtot tesz, mely tehát felülmúlja az országos átlagot is. Csikmegyében 394 frt, Udvarhelymegyében 301 frt az átlag.

Most vegyük szemügyre az iskoláztatást a f a j o k szerint. Az 1883. évben a népiskolákba járt 215,873 tanulóból magyar volt 78,957, német 29,795 és oláh 107,108. Százalékokban szólva az iskolába járó tankötelezetteknek volt:

36·56°/_o-a magyar

13·80°/_o-a német.

49·61°/_o-a oláh.

Ezen adatokat a hasonnemű fennebbi adatokkal szembeállítva, kitűnik, hogy a 13 év alatt a magyar és

az oláh elem gyarapodott a népiskolákban, a német elem pedig fogyott. És pedig szaporodott a magyar elem 31,518, az oláh 39,243 tanulóval és fogyott a német elem 488 tanulóval.

Azonban míg eddig azt láttuk, hogy úgy a magasabb tanintézetekben, mint a középiskolákban a magyar elem abszolút többséggel bír, — a népiskolákban kisebbségben van, úgy, hogy (1883-ban) a német és román ajku tanulók együttes száma 57,946-tal multa felül a magyar tanulók létszámát. Ha már most ez időszak mérlegét megcsináljuk, azt tapasztaljuk, hogy 1883-ban a magyar elem helyzete, azaz számereje a népiskolákban kedvezőtlenebb, mint volt 1870-ben, a mikor a német és román ajku tanulók együttes száma csak 50,709-czel multa felül a magyarság létszámát.

A közoktatási organismus legalsó régióiban, a népiskolákban állunk tehát a legrosszabbul. E tekintetben az országos tanügyi helyzet is ilyen, habár nem éppen ilyen kedvezőtlen is reánk nézve, mert az összes népiskolai tanulók közül $877,656 = 49.95\%$ magyar és $879,180 = 50.05\%$ nem magyar. Az erdélyi részekben tehát itt is az országos átlag alatt maradunk, még pedig jóval, bár országosan is kisebbségben vagyunk a népiskolák körében. Csak hogy e kisebbség egy csekély töredék (0.05%) híjával a felét teszi a tanulók összes létszámának.

Kisebbségben vagyunk pedig azért, mert a miniszteri jelentés szerint is, az 1882/83. tanévben több, mint 195,000 magyar tanköteles nem járt iskolába (!). Ez horribilis szám egy kultur-nemzetnél! Nemcsak kulturailag, de, és főleg nemzeti szempontból felette

káros állapot ez, mert népünk, jól tudjuk, éppen az alsó rétegekben mutat, kellő iskoláztatás hiányában, nagy hajlamot arra, hogy más nyelvesoportokba olvadjon.

A tanulság belőle az, hogy szigorubban kell kezelni a tankötelezettséget. A kormánynak pedig természetesen kellene eljárni az állami népiskolák felállításával. Olyan pontokon, hol a madár is magyarul dalol, hol a nép s a felekezeti, mint általában az alföldön, vagyonosabb levén, könnyűszerrel bírja meg az iskolafenntartás költségeit, céltévesztett dolog állami népiskolát emelni, vagy fenntartani. Amnyi, mint hegyre hordani a földet. Ez által a különben is szűk körben mozgó közoktatási budget pénzereje elvonatik olyan pontoktól, melyeken égető szükség volna állami tanintézetekre s a hol ez intézetek százszorosan több szolgálatot tennének a nemzetnek: ott, hol a magyarság egyfelől számban gyenge, másfelől pedig más fajokkal érintkezik s tartani lehet attól, hogy ez érintkezés faji jellegének kárával történik. A mi állami intézet az erdélyi részekben van, az nem elég. Égész sereg ilyen intézetekre van szükség.

Az eddig közlöttekől áttekintő tájékoztatást nyehettünk az erdélyrészi tanügyről. De a kép nem teljes az alábbi adatok nélkül. Lássuk most, mivel bírnak a s z a k i s k o l á k tekintetében. Adataink vonatkoznak az 1883. évi állapotra. Kezdjük 1. a földművelési tanintézeteknél. Ilyen 1. a kolozsmónostori gazdasági tanintézet (alapításának éve 1869), 3 tanfolyammal, 13 tanerővel és 78 tanulóval, mely utóbbiak közt 77 magyar és 1 német. — 2. A beszterezsi földműves iskola (alap 1869.), 2 tanf., 4 tanerővel: (1883-ban nem volt tanulója). — 3. A földvári (Brassóm.)

földműves iskola (1871.) 2 tanf., 4 tanerővel és 13 német nyelvű tanulóval. — 4. A medgyesi földműves iskola (1871.), 3 tanfolyammal, 6 tanerővel és 16 tanulóval, kik közül 14 német és 2 oláh.

II. Vinczellérképezde van egy Nagyenyeden (alap. 1881.) 3 tanfolyammal, 2 tanerővel és 16 magyar tanulóval.

III. Bányász-iskola van egy Nagy-Agon (alap. 1834.), 2 tanf., 3 tanerővel és 29 tanulóval, kik közül 1 magyar, 21 német és 7 oláh.

IV. Ipariskolák: 1. A sepsiszentgyörgyi nőipariskola (1880), 1 tanf., 5 tanerővel, és 35 tanulóval, kik közül 34 magyar és 1 német; — 2. a bánffy-hunyadi gyermekjátékkészítő műhely (1879.), 5 tanf., 1 tanerővel és 31 tanulóval, kik közül 29 magyar és 2 oláh; 3. a sepsiszentgyörgyi szövészeti tanműhely (1879.), 4 tanf., 4 tanerővel és 33 tanulóval, kik közül 32 magyar, 1 német.

V. Magasabb fokú kereskedelmi iskolák: 1. A kolozsvári felső kereskedelmi iskola (1878.), 3 tanfolyammal, 9 tanerővel és 84 tanulóval, kik közül 81 magyar, 2 német és 1 olasz; — 2. a brassói görög kel. keresk. iskola (1869.), 3 tanf., 13 tanerővel és 31 tanulóval, kik közül 1 német és 30 oláh.

VI. Kereskedelmi ismétlő és vásárnapis iskolák: 1. Gyulafehérváron (1881.), 2 tanf., 1 tanerővel és 21 tanulóval, kik közül 14 magyar és 7 német; — 2. Kolozsvárt (1836.), 3 tanf., 5 tanerővel és 34 tanulóval, kik közül 32 magyar, 1 német, 1 oláh; — 3. N. Szébenben (1836.), 2

tanf., 2 tanerővel és 46 tanulóval, kik közül 7 magyar, 38 német és 1 román; — 4. S e p s i - s z e n t - g y ö r g y ö n (1881.), 2 tanf., 2 tanerővel és 9 tanulóval (7 magyar, 2 német); — 5. T o r d á n (1877.), 2 tanf., 1 tanerővel és 11 tanulóval, (10 magyar és 1 oláh). — VII. B á b a - k é p e z d e N.-S z e b e n b e n (1809.), 2 tanf., 2 tanerő és 24 tanulóval (1 magyar, 18 német és 5 román).

A szakiskolák közül, melyek a hivatalos statisztikában felszámoltatnak, n i n c s e n e k képviselve az erdélyi részekben: az akadémiai rangú felsőbb gazdasági tanintézetek, művészeti iskolák, honvédségi iskolák és többféle szakképző intézet.

Összegezve e fajta meglevő szakiskoláinkat, a következő képet nyerjük:

	tanerő, tanuló: magyar, német, román					
Gazdasági tanintézet	4	27	107	77	28	2
Vinczellér-képezde	1	2	16	16	—	—
Bányász-iskola	1	3	29	1	21	7
Ipariskola	3	10	99	95	2	2
Magasabb ker. iskola	2	22	115	81	3	30
Keresk. ism. és vasár- napi iskola	5	11	121	70	48	3
Bábaképezde	2	1	24	1	18	5
Összes szakiskola	17	77	511	341	120	49

Mint látjuk, a magyar elem e tanintézetek körében erősen van képviselve. Nagy, abszolút többséggel rendelkezik s 172-vel múlja felül a németek és románok együttes számát. Vagyis a szakiskolák összes tanulóinak közül:

66.73%	magyar,
23.48%	német,
9.58%	román.

A magyar elem számarányával e téren tehát meg lehetünk elégedve, de egészen más kérdés aztán az, hogy e tanintézetek és tanulónak száma elegendő-e és kellő arányban van-e a különböző foglalkozási ágakkal: a földműveléssel, iparral és kereskedelemmel? Erre a választ majd csak akkor adjuk meg, ha látni fogjuk — később — ezen foglalkozási ágak megoszlását s az azokban működő lakosság számarányát. E helyütt csak éppen a közművelődési szempontokat akartuk tekintetbe venni. A mit azonban már most is ki kell emelnünk, az, hogy a mit e téren felmutathatunk, az igen kevés kivétellel mind a legújabb alkotmányos korszak alkotásának a dolgok új rendje tekintetben is jótékony hatását érezteti: a másik, a mit meg kell itt jegyeznünk az, hogy — mint más egyébben, úgy itt is — az erdélyi részekben a szakiskolák tanulónak aránya a középiskolai tanulóéhoz jóval a l a t t a marad az országos arálynak (1883 ban), mert országosan tekintve a dolgot, míg a 37,979 középiskolai tanulónak a 8178 szakiskolai tanuló 21.53%-át képezi, az erdélyi részekben az 511 szakiskolai tanuló az 5939 középiskolai tanulónak csak 8.60 százalékát teszi.

Es még egy megjegyzést. A kolozsmonostori gazdasági tanintézet kétségkívül nagy és fontos hivatással bír az erdélyrészi mezőgazdálkodás okszerű átalakítása tekintetében azon szakképzett gazdák és gazdasági tiszték által, kiket kebeléből az életbe kibocsát. De vajjon, tekintve népünk minden kritikán alóli primitív gazdálko-

dását, nem volna-e felette kívánatos és üdvös, több alsóbbrendű tulajdonképeni földműves iskolát állítani az erdélyi részekben, tekintettel magára a népre? Mint már fennebb említve volt, van ugyan három ilyen, de ezeknek csak a szászok veszik annyira, a mennyire hasznát és helyesen, mert ők alapították, a magyar és oláh népnek úgyszólván hozzáférhetlenné van téve az okszerűbb gazdálkodás elemének és ismereteinek elsajátítása.

*

Meg kell még emlékeznünk a tanítóképezdék ről. A Királyhágón innen a következő képezdét találjuk (1883-ban) és pedig állami tanítóképezdek: 1) Déván (alap. 1870.), 10 tanerővel, 50 növendékkel (30 magyar, 7 német, 13 oláh); — 2) Kolozsvártt (1871.), 13 tanerővel, 49 magyar növendékkel: — 3) Székelykeresztúron (1870.) 14 tanerővel, 54 növendékkel (50 magyar, 1 német, 3 oláh). Róm. kath. felekezeti tanítóképezde: 4) Csíksomlyón (1858.), 7 tanerővel, 35 magyar növendékkel. Gör. kath. tanítóképezde: 5) Balázsfalván (1865), 6 tanerővel, 58 román növendékkel: 6) Szamosújváron (1869.) 7 tanerővel, 46 román növendékkel. Görögkelti felek. tanítóképezde: 7) Nagy-Szebenben (1780), 7 tanerővel, 37 román növendékkel. Ágostai hitv. felek. u. n. «theol. pædagogiai intézetek», melyek tulajdonképen sem képezdek sem theologiai intézetek, melyek úgy, mint hallgatóik, a hivatalos statisztikában egyszer mint theol. intézetek és theologusok, máskor mint képezdek és képezdei növendékek szerepelnek: 8) Beszterezén (1858.), 10 tanerővel,

11 német növendékkel: 9) Medgyesen (1586.), 8 tanerővel 18 német hallgatóval; 10) N.-Szebenben (1878.), 7 tanerővel, 10 német hallgatóval; 11) Segesváron (1552.) 10 tanerővel és 9 német hallgatóval. Evang reform. felek. képezde 12) N.-Enyeden, (1855.), 10 tanerővel, 60 magyar hallgatóval. Végül állami tanító-nő-képezde: 13) Kolozsváron (1870.), 16 tanerővel, 110 növendékkel (90 magyar, 16 német, 3 román, 1 szerb).

Összesen tehát 13 képezde, 125 tanerővel, 547 növendékkel, kik közül 314 magyar, 72 német és 160 román.

A magyar elem a képezdek tanulói körében 82-vel múlja felül a németek és románok együttes számát. A többség tehát nem valami nagy; de jelentékeny akkor, ha tekintetbe vesszük a három népfaj általános népességi számarányát. Százalékokban a tanító-képezdei növendékek a következő arányokat mutatják:

57.40%	. . .	magyar
29.25%	. . .	román.
13.16%	. . .	német.

Az országban van összesen 73 tanító- és tanítónő-képezde. Ebből esik az erdélyi részekre 13 képezde, az egésznek 17.8%-a. Ezen megoszlás meglehetősen arányosnak mondható, mert az erdélyrészi népiskolák az ország összes népiskoláinak (mindig 1883. évről beszélünk) 18.49%-át; az erdélyi tanítóképezdei növendékek az ország összes képezdei növendékeinek 12.57%-át; az erdélyi terület az ország (Magyarország és Erdély) egész területének 19.94%-át; s a királyhágónineni népesség az ország népességének 15.18%-át képezik. Szembeötlő aránytalanság tehát nincs. Még csak azt említjük

meg, hogy országos átlag szerint 4.23 népiskolára esik egy képezdei növendék, az erdélyi részekben pedig 5.44 iskolára esik egy ilyen. Alatta maradunk tehát itt is az országos átlagnak, de a különbség nem nagy.

Feltűnő csak az, hogy míg az országban összesen 18 tanítónő-képezde van (12 felekezeti és 6 állami) az erdélyi részekben egyetlen egy ilyen van. Az is állami a felekezetek absolute nem tartanak fenn egyetlen egy női praeparandiát sem. S hogy az állam mennyire érezhető szükségnek felelt meg a kolozsvári tanítónőképezde fellállításával, mutatja annak tekintélyes népessége. A felekezeteket tehát határozottan mulasztással lehet vádolni e tekintetben.

A mi humanisztikus tan- és nevelőintézet van az erdélyi részekben, az magyar jellegű és egynek kivételével mind az újabb kor alkotása. Ilyenek 1883-ban:

1. A háromszéki «Érzsébet» leányárvaház K.-Vásárhelyen; fentartója a megye (alap. 1873.), 6 osztálylyal, 5 nevelővel és 27 növendékkal, kik mind magyarok;
2. a Mária-Valéria árvaház Kolozsvártt, fentart. a nőegylet, (alap. 1781.), 4 osztálylyal, 6 nevelővel és 32 bennlakó leánynövendékkal (24 magyar, 5 német és 3 román).
3. A Klotild székely leányárvaház M.-Vásárhelyen. fent. a nőegyesület, (alap. 1874.), 2 nevelővel, 15 bennlakó leánynövendékkal (12 magyar, 2 német, 1 román).
4. A n.-szebeni Theréziánium, mely alapítványból tartatik fenn, (alap. 1770.), 6 osztálylyal, 6 nevelővel, 102 bennlakó növendékkal (82 fiú és 20 leány), kik közül 87 magyar, 12 német és 3 román, azon kívül 61 künnlevő gyámoltott növendék.

Összesen tehát van az erdélyi részekben 4 árvaház

237 növendékkal. Minthogy az egész országban 33 ilyen intézet van és ezeknek növendékei száma 1106, az erdélyi részekre az árvaházak 12·12%-a s a növendékeknek 21·42 százaléka esik. Bérczes hazarészünk e téren is lépést tartott a haza többi részeivel s a kor humanisztikus szelleme nálunk is fogékony keblekre talált. Pedig távolról sem ez minden, a mit e nemből felmutathatunk. Messze vezetne s tán nem is lehetne kimutatni mindazon összegeket, melyeket a társadalom humanisztikus és egyuttal közmívelődési célokra összedakozott és adakozik egyre.

*

És most vessünk egy futó pillantást az erdélyrészi sajtóra is. Ez év elején van 24 magyar lapunk (s ebből csupán Kolozsvárra 15 esik; úgy hogy Budapest után egy vidéki város sem mutathat fel ennyi lapot, a mi szintén Kolozsvárnak vezérszerepére vall). A 24 magyar lappal szemben áll: 15 román és 12 német különböző irányú és tartalmú hírlap és folyóirat. A nemmagyar lapok száma tehát hárommal múlja felül a magyart.

Minthogy ez év elején Szinnyey kimutatása szerint 494 magyar lappal és folyóirattal dicsekszünk, ebből az erdélyi részekre csak 4·85% esik, holott az erdélyrészi magyar elem a hazai összes magyarságnak 10·83%-át teszi. Az erdélyi magyarság tehát 6 perczenttel kevesebb erdélyi magyar lapot tart fenn, mint a hogy számarányánál fogva tőle méltán várni lehetne. Ennek főoka mindenesetre abban keresendő, hogy Budapest túlságos mértékben dominálja a helyzetet (az összes magyar lapok közül 227 Budapesten jelenik meg) s hátrányosan hat

vissza a vidéki magyar sajtó fejlődésére. Mindamellett Kolozsvár megőrizte erős centralis jellegét, sőt e tekintetben aránylag erősebb centrumnak tűnik föl, mint Budapest, mert míg az ország összes magyar lapjainak csak 45·74%-a jelenik meg a fővárosban, Kolozsvár az erdélyi magyar lapok 62·5%-ának képezi megjelenési helyét.

Különösen a román sajtó mutat meglepő gyarapodást és terjedést az utolsó másfél évtized alatt. 1870-ben még csak 13 lap és folyóirat létezett az országban, melyek közül az erdélyi részekben 5 és a Királyhágón túl 8 jelent meg (ez utóbbiak közül Budapesten 6); a folyó 1885. év elején a román lapok és folyóiratok száma felszaporodott 23-ra, melyek közül az erdélyi részekben 15 lát napvilágot, a Királyhágóntúl ismét csak 8, tehát mint 1870-ben, azzal a különbséggel mégis, hogy míg akkor Budapesten 6, most már csak egyetlen egy román lap jelenik meg. A román sajtó tehát decentralizálódott a magyar fővárosból, elhúzódott a vidékre. Fontos momentum, hogy a mi szaporodás a román sajtó létszámában 1870. óta észlelhető, az kizárólag az erdélyi részekre esik, a hol — mint láttuk — ez idő alatt 5-ről 15-re nőtt fel az oláh sajtó e nemű termékeinek száma (ez idő szerint megjelen N.-Szébenben 6, Sz.-Újváron 4, Balázsfalván 3, Naszódon 1 és Brassóban ismét 1).

Éppen ott, éppen azon ország részben látjuk tehát a román szabadsajtó (és még minő szabadsajtó!) szembeötlő gyarapodását és föllendülését, a hol ők a legmerészebben állnak szemben a magyar államisággal s a hol a legképtelenebb, a legtúlzottabb vádakát emelik, mintha a magyar állam s a magyar nemzet őket és kulturájukat

kat elnyomná. Látjuk pedig, hogy mennyire nyomta el a «magyar zsarnoki uralom» például az oláh sajtót, mely nemesak szabadon és büntetlenül garázdálkodhatik, hanem tetemesen meg is izmosodhatott e «zsarnoki uralom» alatt. Fizetnek is szépen vissza nekünk ezért a «Tribunák» s a n.-szebeni esküdtszék. Hanem hát minden rosszban valami jó. Most legalább isten és ember előtt igazolva lesz, ha a magyar birkatürelm véget ér s kezdünk gondoskodni hathatós védekezésről, akár hathatós megtorlásról, hogy torkunkra ne forrjanak a végén a szabadságok, melyeket elég oktanok voltunk, gavalléros, magyar bőkezűséggel, de ellenszerek nélkül osztogatni.

Ha a sajtó termékeinek számarányából a műveltségi állapotokra következtetést vonni lehet — és pedig lehet — az erdélyrészi oláhok műveltebbek a Királyhágón túliaknál, mert míg ez erdélyi románok az összes hazai románságnak 49·34°/_o-át teszik, az erdélyrészi oláh lapok az összes hazai román lapirodalomnak már 65·21 százalékát képezik.

Mi az erdélyi német lapokat illeti, melyek nagyobb részt tudományos és szakjellegűek, ezek az összes hazai német hírlap- és folyóirat-irodalomnak (141) egy kis töredékét: 8·51 százalékát képezik, bár az arány kedvezőbb, mint az erdélyi magyar sajtónál, mivel az erdélyi németség az összes hazai német-ajkuaknak 11·39°/_o-át teszi.

Még alaposabb tájékozás kedvéért legyen megjegyezve még az is, hogy az erdélyi lapok közül esik 27,831 erdélyi magyarra egy magyar hírlap (országos átlag szerint 12,479 magyarra esik egy magyar lap): 17,067 erdélyi németre esik egy német hírlap (országos

átlag szerint 12,754 németre egy német hírlap) : és 76,440 erdélyi oláhra esik egy oláh hírlap (országos átlag szerint 101,034 oláhra egy oláh hírlap). Az erdélyi magyar és német tehát e tekintetben alatta marad az országos átlagnak, az erdélyi oláh pedig felette áll.

Nem szükséges az adatokhoz további kommentárokat fűznöm. Magoktól is érthetőn beszélnek.

A közművelődési viszonyokról szólva, a tudományos, irodalmi és művészeti viszonyokra is ki kellene terjeszkednem. De itt nem sokáig fogok időzni.

Elég legyen csak röviden utalni arra, hogy mind a három tekintetben az erdélyi magyarság nemesak kiállja a versenyt az itt lakó másik két fajjal, sőt messze felül is mulja azokat.

Csak röviden utalok a kolozsvári és székely múzeumra, a hunyadmegyei régészeti és történelmi társulatra s múzeumára : továbbá — hogy csak az élöket említssem — olyan nevekre, mint Brassai, Finály, Szabó Károly, gr. Kun Géza, Torma Károly és Zsófia, Déák Farkas, Téglás és Jakab Elek : továbbá Szász Károly, Gyuláti Pál, Szász Gerő, a fiatalabb nemzedékből : Kemény Endre báró, Jakab Ödön stb. stb., mind oly nevek, melyek hazai tudományos és belletrisztikai irodalmunkban számot tesznek s fényt vetnek az erdélyrészi magyarságra és jelzik annak fölényét is a vele itt konkurráló más fajok felett.

Különös súlyt fektetek azonban — könnyen megfogható okokból — a színművészetre, illetőleg a színházakra. Állandó színházunk csak Kolozsvártt van ; a megvalósulás közel stadiumában a deési : terveznek még magyar színházat — hír szerint — M.-Vásárhelyen

és Brassóban. Máshol nem mozognak. Mi már évek előtt rámutattunk volt arra, hogy mily roppant hivatással bírnának az erdélyi magyar városokban a magyar színházak. M.-Vásárhely, Gy.-Fehérvár, Torda, Nagy-Enyed, Déva stb., ha nem is maguk, de vidékükkel fentarthatnának egy-egy szerény színházat, melyekben magyar népszínművekre és történeti darabokra kellene a fősúlyt fektetni. Minden iskolánál nagyobb és nemesebb befolyást gyakorolnának és pedig nemesak kulturális, hanem nemzeti tekintetben is. Az értelmes olvasó előtt nem kell hosszasan fejtegetnem abbéli meggyőződésemet, hogy egy évtized alatt érezhető átalakulást gyakorolnának az ellenes indulatúak érzelmvilágára és gondolkozásmódjára. S a szindarabokban is kultiválnám a Moldován Gergely-féle irányt.

Aztán ha a nevezett és más városok nem is bírnák meg vidékükkel a bár szerény színházak fentartását, lehetne a bajon segíteni, mert ezek fentartása az erdélyi részekben oly eminenter nemzeti érdek: hogy bármely magyar kormány sem vonhatná ki magát azoknak subvencionálása alól, kivált ha az erdélyrészi képviselők pártkülönbség nélkül, úgy a mint kell, erélyesen karolnák fel az ügyet. «Páris megérdemel egy misét» — mondta a francia király — s az erdélyi részek magyarsága, jobban mondva: az erdélyi közszellem átalakítása annyival inkább megérdemli a magyar államtól ezt az áldozatot, mert az igazat megvallva, a Királyhágón inueni részek amugy sem igen vettek igénybe eddigelé valami nagy áldozatokat az állam részéről. Jókai mondta és utána ismételték többen mások is, hogy Magyarországot még egyszer kell meghódítani a magyar állam számára s ha

áll ez a mondás, százszor inkább áll különösen az erdélyi részekre. Igen, az állam legmagasabb érdekei szempontjából több gondot kell fordítani az erdélyi részekre, mint a hogy eddig történt. A magyar államférfiaknak komolyabban kell venni az itteni helyzetet, mint a hogy vették eddig.

Ila az erdélyi magyarság kulturális erejénél fogva még mindig bírja is a vezető szerepet, de mert a Királyhágón innen magyarság számerejéhez képest jóval kedvezőtlenebb ethnographiai helyzetben van, mint az anyahaza magyar lakossága, mivel míg emez a királyhágóntúli összes lakosságnak majdnem a felét, azaz 47·20%-át teszi, addig az erdélyi magyar elem az erdélyi részek népességének csak 32·05%-át üti meg, tehát 15 százalékkal gyengébb és mert az anyagi viszonyok tekintetében még sokkal több százalékkal szegényebb, mint a tulajdonképeni magyarországi magyar, kell, hogy az állam hathatósabban gyámolítsa az erdélyi magyarságot kulturális és politikai fontos feladatának teljesítésében. Kell — ez iránt legyünk egyszersmindenkorra tisztában.

De mindenesetre kell, hogy előbb maga a társadalom s az érdekelt városok és vidékek mozduljanak meg. Ott van Deés szép és követésre méltó példája a színház-alapítás dolgában. Kövessék azt ugyanazon módon és eszközökkel, a mint escelekedte Deés, illetőleg a megyei intelligencia. Kövessék, nem boszorkányság, csak akarni kell! Egy-két jóra való, lelkes emberre van szükség, ki a dolgot megmozgassa és ki ne restelje a fáradságot a magas célok érdekében — és menni fog.

Mindenekfölött pedig a legmelegebben ajánlom a magyar színház-ügy ilyen fölkarolását és propagálását az erdélyi magyar közművelődési egyesület figyelmébe. Kolozsvárról, mint góczpontból hasson majd vidéki fiókegyeletei által ezen eszme valószínűsítésére. Serkentsen, buzdítson s ha lesz pénzereje (törekednie kell, hogy legyen), támogasson anyagilag is ilyen vállalkozásokat, a mint támogatja anyagilag például a temesvári magyar nyelvterjesztő egyesület a temesvári nagyhivatusú magyar színházat. Nézetem szerint nagyon is beleillenek a törekvéseinek keretébe.

A deési színházat, tudomásom szerint, a ritka tevékenységű kitünő főispán, Bánffy Dezső báró kezdeményezte. Hasonló célú iniciatívával lépett fel Brassóban, a brassómegyei főispán, Bethlen András gróf. Két olyan példa, melyet nem lehet eléggé ajánlani a többi főispánoknak is az erdélyi részekben. Ha ott, hol bár megközelítőleg megvannak a szükséges előfeltételek (népesebb város, műveltség és jó vidék), megteszik a lehető leggyorsabb egy kisebb rendű magyar színház létrehozására: nagy eredményeket szereznek s a nemzetnek maradandó szolgálatoakat tesznek vele. A magyar arisztokraczia, a középosztály úgy, mint a polgári osztály, nem fogja megvonni támogatását ily törekvésektől.

Ismétlem, a kolozsvári magyar színházon kivüli ez idő szerint az erdélyi részekben más állandó színház nincs: se magyar, se német, se oláh.

És ez az egész térszabadés konkurrenzia nélkül áll előttünk! És én kérdelem: nem parancsolja-e sürgősen úgy közművelődési, mint nemzeti érdek, hogy azt kellőképen felhasználjuk!?

És kérдем továbbá, vajjon mit jelent az, hogy a magyar g é n i u s z a királyhágóntúli részekben éppen a v e g y e s l a k o s s á g ú városokban emelt állandó színházakat? Ilyen városok: Arad, Temesvár, Szombathely, Eperjes, Zombor, Nyitra, N.-Becskerék, Kassa, Lőcse, Ujvidék, Szabadka, Sopron, Besztercebánya, Csaba. (Terveznek még állandó színházakat: Szatmárott, Nagy-Váradon Selmeczen és Munkácsen.)

Az összes magyar színházak túlnyomó része minden ilyen v e g y e s lakosságú városokra esik. (Budapesten is n é g y magyar színház.) Az erdélyrészi magyar városok is (pár székely város kivételével) mind vegyes lakosságúak. Kövessük a királyhágóntúli példákat: fokozzuk a magyar városok kultur- és expansiv erejét a magyar nemzeti ügyre oly rendkívüli fontos hatású színügy hatalmas felkarolásával is. Ha a jövőt előkészíteni és magunknak biztosítani akarjuk, egész gőzerővel kell megindítanunk egy nagyszabású magyar akciózt, mely kiterjedjen minden t érre. Az akciónak első sorban társadalmi n a k kell lenni.

Közége és mozgatószerve már megvan az «erdélyi közművelődési egyesület»-ben, melyet egész erővel egy hatalmas magyar ligává kell fejleszteni.

Igaz, az említett Királyhágóntúli városok népesség és vagyonosság tekintetében jóval felülmúlják a mi városkáinkat. De azért az összes magyar társadalmi erők: városi, megyei intelligencia vállvetve leküzdhetik a nehézségeket. Társadalmi akció létesíthet több színházat az erdélyi városokban s a hol a társadalmi erők ténykedése már nem volna elégséges: például a létesített ki-

sebb színházaknak évenként 4—5 hónapon át szabályszerű működésének biztosításánál közbelép aztán, közbe kell lépnie az állami segélynek, melyet annak idején igénybe venni nemesak jogunk, de kötelességünk is. Ez irányban is erős közvéleményt kell támasztanunk az erdélyi részekben, melynek nyomása alól a kormány nem fog kitérhetni. Mert igaz, hogy Pázmándy Dénes ismételtén felszólalt volt az előbbi években a vidéki magyar színügy állami támogatása érdekében és sikertelenül, de a mi érveink nyomósabbak lesznek, mint a Pázmándy úré, a ki tisztán csak magát a színügyet tartotta szem előtt. Mi szem előtt tartjuk magát a színügyet is, mint ilyent, de e mellett és ezen kívül még egyébeket is, annál sokkal fontosabbat. A mi érdekeink, mikor majd ez ügyben kopogtatnánk az állam segélyeért, a meggyőzés ellenállhatatlan erejével fognak hatni fölfelé is. Erről teljesen meggyagyok győződve. — Lássunk tehát munkához szaporán!

A népesedési és kulturális viszonyokat már láttuk s minthogy ezek tárgyalásánál lehetőleg mindenütt tekintettel voltunk a politikai momentumokra is, ez utóbbiakra külön nem terjeszkedünk ki s áttérhetünk most már az anyagi kérdések terére, szemmel tartván itt is a lehetőségig a politikai vonatkozásokat, a mennyiben előtérbe tolnának.

Kezdjük legfelül: a hitelnél. Itt alapúl vesszük Mihók «K o m p a s z»-át 1883. évről. E forrás szerint volt a mondott évben Magyarországon (Erdélylyel együtt) b a n k, h i t e l i n t é z e t és n é p b a n k összesen 117. Ebből esik az erdélyi részekre 5 (azaz 4.27%); t a k a r é k p é n z t á r 338; ebből az erdélyi részekben

18 (azaz 5.32^o/_o): — szövetkezet összesen 305, ebből az erdélyi részekben 49 (vagyis 12.46^o/_o): iparos-vállalat, mint részvénytársulat 53, — ebből Erdélyben 4 (vagyis 7.54^o/_o) s végül vegyes természetű részvénytársulat 42 — ebből az erdélyi részekben 7 (azaz 16.66^o/_o.)

Mínthogy az erdélyi lakosság a hazai összes népesség 15.18^o/_o-át teszi, csupán vegyes természetű részvénytársulataink száma múlja felül a lakosság számarányát a többi pénzintézet száma alatta marad a népességi arányszámmak, melyet még leginkább a jelentékenyen elterjedt szövetkezetek száma közelít meg.

Ha pedig az összes pénzintézetek és vállalatok számát vesszük, van Magyarországon (Erdélylyel együtt) összesen 855 pénzintézet az osztr.-magy. bankfiokok nélkül: ebből esik az erdélyi részekre 87 (vagyis 10.17^o/_o). Tehát az egészet tekintve is, alatta maradunk úgy a területi, mint a népességi arányszámmak, de ez utóbbi tekintetben a különbség nem mondható valami nagyának.

Már most nézzük kissé közelebbről ezen adatokat. Ha az intézeteket a czégberegjegyzés nyelve szerint tekintjük, a következőket látjuk:

	magyar.	német.	magyar-német
Takarékpénztár	14	1	3
Bank, hitelint., népb.	2	—	2
Vegy.-term. részv. társ.	4	2	—
Szövetkezet	16	25	4
Iparos-vállalat, mint részv.-társ.	1	2	1
Földhitel intézet	—	1	
Gőzmalom	—	1	
Biztosító-intézet	—	1	1
Összesen:	37	33	11

Ezen kívül van 4 szövetkezet román czégbegyjegyzéssel és 2 más intézet magyar román, illetőleg magyar-német-román czégbegyjegyzéssel. Hogy melyik faj a kultur-elem, s melyik játszik nevezetes szerepet a közgazdaságban, látható ezekből is, mert a czégbegyjegyzések nyelve bizonyos faji jelleget kölcsönöz az illető intézetnek. Látszik ezekből, hogy e pontban is a német elem erősebb a saját népességi számarányánál.

Hogy némi tájékozást nyujtsunk ezen intézetek élete- és jelentőségéről, legyen megjegyezve, hogy pl. a 18 t a k a r é k - p é n z t á r 1883-ban 216,505 frt tiszta ny e r e m é n y t ért el és 58.3 millió forintnyi f o r g a l m a t csinált. A takarékbetét és kamatai tettek ugyanekkor 11.9 milliót, úgy, hogy átlag minden takarékpénztárra 663,000 frt esett; a tényleg befizetett részvénytőke pedig megközelítette a 800,000 frtot, melyből átlag egy intézetre több, mint 44,000 frt esik.

Mi a t i s z t a n y e r e m é n y t illeti, az ügy oszlott meg, hogy átlag több, mint 12.000 frt jutott egy-egy takarékpénztárra és egyetlenegy ilyenmü intézet sem volt, mely egy-egy részvény után osztalékban 5⁰/₀-nál kevesebbet jövedelmezett volna. -- Sőt egyetlenegy volt csupán, (az udvarhelymegyei) mely csak 5⁰/₀-ot hozott, a többinél a tiszta ny e r e m é n y 10 - 28⁰/₀ közt változik. — Legnagyobb százaléki tiszta ny e r e m é n y t érték el: a székely-egyleti első takarékpénztár (18⁰/₀), a kézdivásárhelyi (20⁰/₀), a kolozsvári (24⁰/₀), (Sepsi-Szt.-Györgyön) a háromszéki (25⁰/₀) és a m.-vásárhelyi (28⁰/₀).

A b e t é t e k jelentékeny összege mutatja, hogy a takarékoság és tőkegyűjtés iránti erőnyes hajlamok szépen fejlődtek és erős gyökeret vertek.

Legnagyobb forgalmat mutatnak fel a következő takarékpénztárak: a székely-egyleti (Sz.-Üdvarhelyen) 4·4 milliót, az egyes. erdélyi (Kolozsvárott) 4·5 milliót, a n.-szebeni ált. tak. pénztár 5·2 milliót, a m.-vásárhelyi 6·1 milliót, a gy. fehérvári 7·1 milliót s valamennyi közt a legnagyobbat, a kolozsvári 7·3 milliót.

A mi a szövetkezeteket illeti, csak 31-ről találunk egybevágó adatokat, mert az indolencia és egyéb okok miatt a teljes áttekintő kimutatás hiányzik. Ezen 31 ilyenemű pénzintézetnek törzstőkeje 1.280,000 frt, miből átlag egy szövetkezetre 41.000 frt esik.

Egyéb momentumokra visszatérünk még s e helyütt még csak azt akarjuk kiemelni, hogy az erdélyi részeken levő bank, hitelintézet, népbank, takarékpénztár, gőzmalom, biztosító-intézet, szövetkezet, iparvállalat, mint részvénytársaság és vegyestermészeti részvénytársaság, összesen 87 számából nem kevesebb, mint 73, (azaz 83·90 százalék) 1867. éven innen, tehát az újabb alkotmányos korban keletkezett, úgy, hogy az 1867. előtti időre csak 14 pénzintézet és vállalat esik, a mi ismét csak azt mutatja, hogy az alkotmányos aera, melynek áldásos hatását román és szász oly nagy konoksággal tagadni akarja, mily nagy lendületet adott a közgazdasági erőknél és életnek az erdélyi részeken is! Továbbá az újabb alkotmányos korban az erdélyi részeken keletkezett 73 pénzintézet és vállalat közül csupán a Tisza-kormány idejére esik 39, (azaz 53·42 százalék). Fölötte jellemző és tanulságos, hogy a Tisza-kormány megalakulását követő esztendőben, 1876-ban, mintegy varázsütésre, egyszerre tizenegy pénzintézet és vállalat jött létre az erdélyi részeken.

Még az a négy, kizárólag román cégbejegyzésű, szövetkezet is az újabb alkotmányos korban látott napvilágot. A két naszódi 1873-ban, a resinári 1876-ban s a feldrai (Beszt.-Naszódmegyében) 1879-ben; a nagyszebeni «Albina» nevű takaré- és hitelintézet pedig hármassal alternatív cégbejegyzéssel, melynél a tényleg befizetett részvénytőke 300,000 frt, a takarékbetét és kamatai 11 millió, az elért tiszta nyereség 40,000 frt volt (1883-ban) s így egyike a legtekintélyesebb pénzintézeteknek, szintén az újabb időben, 1871-ben jött létre.

Vajjon megértjük-e valaha valamikor mindannyian, nyelvkülönbség nélkül, mit a pusztán tények is oly értetlően mondanak, hogy az a sokat szidott «magyar uralom», vagyis az alkotmányos korszak mekkora jótétemény, mennyire felszabadította az erőket minden téren és minden irányban!? Vajha! Látha kezét fogva, vállvetve mindannyian, neki fogunk testvéri egyetértéssel és hazafias buzgalommal kireparálni a mulasztásokat, melyek mindannyiunkat terhelnek! Másfél évtized alatt mesés eredményeket tudnánk felmutatni s bérezes hazarészünket a kultúra tiszteletét parancsoló fokára tudnók emelni minden irányban.

Fejtegetéseink során elérkeztünk azon pontig, a hol szükséges szemügyre vennünk társadalmi viszonyaink szerkezetét és szövedékét; szükséges megismernünk a társadalmi osztályok, vagy jobban mondva: a különböző fontosabb foglalkozási ágak terjedelmét és egymáshoz való arányát.

Érdekesnek és tanulságosnak látszik itt is párhuzamot vonni az erdélyi részek és az anyahazarészé nemü

viszonyai között. Látni fogjuk ez összehasonlításból, miben állunk egy szintvonalon az anyaországgal, miben hátrább, esetleg miben állunk előbbre, mint amaz. Először is a férfilakosságot vesszük szemügyre s aztán a női társadalmat tesszük vizsgálódásunk tárgyává.

A hazai férfilakosságból esik az erdélyi részekre 1.039,472, a királyhágontúli részekre 5.710,174 lélek. E két számot alapul véve, azokat a főbb foglalkozási ágakban következőleg látjuk megoszlanı:

a) Értelmi kereset után él a Királyhágontúl 84,257 ember, vagyis az ottani férfilakosságnak 1·47 százaléka; — az erdélyi részekben 15,380, vagyis szintén 1·47 százalék. Az értelmi foglalkozás dolgában tehát a legteljesebb aránylagosság uralkodik a Királyhágón innen és túl, a mi az erdélyi részeknek minden esetre becsületére válik.

b) Földművelés és erdészettel foglalkozik az anyaországban 2.499 674 ember, tehát a férfilakosság 43·77%-a, míg az erdélyi részekben ugyanezen munkakörben 533,080 ember van elfoglalva, vagyis az erdélyi férfilakosság 51·28 százaléka. — A mezőgazdaság, az erdészet tehát aránylag jóval több embert foglalkoztat nálunk, mint a Királyhágón túl, a mi más szavakkal azt jelenti, hogy Erdélyben sokkal inkább rajta van az agrikultur jelleg, mint az ország másik részében, a mire az országos politikának a ténykedésnél tekintettel kell lennie.

E tétellel mintegy logikai összefüggésben van a következő másik kettő, hogy t. i. ipar és kereskedelem dolgában hátrább vagyunk az anyaországnál. Ime ennek adatszerű kimutatása:

c) Ipparral foglalkozik az ország királyhágontúli részében 583.021 ember, vagyis a férfilakosságnak 10·21%-a, míg az erdélyi részekben az iparral foglalkozók száma csak 69,618, tehát a férfilakosságnak csupán 6·69 százaléka. Még ennél is gyengébben vagyunk képviselve a kereskedelem terén. A különbség itt köztünk és az anyaország között nem oly nagy ugyan, mint az iparnál láttuk, de absolute véve, annál gyengébbek vagyunk. Lássuk:

d) A kereskedelem és forgalom foglalkoztat a királyhágontúli részekben 133.844 embert, vagyis az ottani férfilakosságnak 2·34 százalékát, míg az erdélyi részekben a kereskedésben és forgalomban elfoglaltak száma nem több, mint 11,654, vagyis mint férfilakosságunk 1·12 százaléka!

Míg tehát férfilakosságunknak több mint fele az anyaföldre van utalva, abból a kereskedelemre, fontosságához képest, elenyészőleg csekély töredék esik. Sovány vigasztalás reánk nézve, hogy az előhaladottabb viszonyoknak örvendő anyaországban sem sokkal jobban állnak a dolgok e pontban. Ennek nagy részben az az oka, — mert vannak más okai is — hogy úgy az ipari, mint a kereskedelmi pályától még mindig idegenkedünk, s a föld röge nagy erővel vonz le magához. Pedig már is tul van terhelve, s az egyoldalú gravitatio egy munkakör, egy foglalkozási ág s egy jövedelmi forrás: a mezőgazdaságtól a más munkakörök és keresetforrások elhanyagolása mellett, előbb-utóbb meg fogja boszúlni magát és pedig annyival inkább, mert nagyban és egészben a gazdálkodás régi, primitiv módon üzetik, s az észszerű, tehát jövedelmezőbb mezőgazdaság iránt felette kevés érzék mutatkozik.

A mezőgazdasággal járható bajok nem sújtják oly nagyon a királyhágontúli lakosságot, mert ott, mint láttuk — és még látni fogjuk — a lakosság nem fordul oly tulnyomó nagy számban az őstermelés felé, mint Erdélyben és következésképp, mert ott az emberek a különböző munkakörök és foglalkozási ágak között arányosabban oszlanak meg, a mi ismét az előhaladottabb viszonyoknak a kriteriuma.

De menjünk tovább. Lássuk a többi munkaköröket is. *e)* A bányászati és kohászati körében van elfoglalva a szűkebb értelemben vett Magyarországon 19,409 ember, a férfilakosság 0.33%-a; az erdélyi részekben ugyanezen munkakörben találunk 5535 embert, vagyis a férfilakosság 0.53 százalékát.

E munkakörben tehát nálunk aránylag valamivel több ember van elfoglalva, mint túl a Királyhágón.

Továbbá *f)* Szerezeményből Magyarországon 38,419 ember (jövedelemből 14,778, nyugdíjból 7,263, a lamizsnából 16,378), vagyis a férfilakosság 0.67%-a; Erdélyben e kategóriában 4768 embert találunk (jövedelemből él 949, nyugdíjból 1226, a lamizsnából 2,593), vagyis a férfilakosság 0.45%-át.

g) Azok száma, kiket a hivatalos statisztika a különféle foglalkozásúak csoportjába soroz, Magyarországon 437,706 (közszolga 25,969, házi-eseled 34,972, napszámos 368,033, fogságban levők 8673 és egyéb 59) vagyis a férfilakosság 7.66%-a. Számbajöhető különbség itt sincs a két arányszám között, mert az erdélyi részek is e kategóriában 77,146 embert s így az itteni férfilakosságnak 7.42%-át mu-

tatják fel (közszolga 3,868, házi eseléd 3669, napszámos 67,785. fogságban lévő 1815, egyéb 9.).

Végül még két társadalmi kört vagy réteget kell figyelembe vennünk, hogy kimerítsük az e nemű kategóriákat.

h) Az iskolába járók száma a Királyhágón túl 743,068 vagyis a férfilakosság 13.01 százaléka (14 éven felüli 38,120 és 14 éven alúli 704,948); az erdélyi részekben ezek száma 117,051 = 11.26% (14 éven felüli 7629 és 14 éven alúli 109,422.).

i) A foglalkozás nélküliek Magyarországon 1.172.772-en vannak, a kik is a férfilakosság 20.53 perzentjét teszik (14 éven felüli 31,009 és 14 éven alúli 1.141,763). az erdélyi részekben e csoport 203.244 főből áll, vagyis a férfilakosság 19.55%-át teszi (14 éven felüli 5756 és 14 éven alúli 197.488.).

Látjuk ezekből, hogy a társadalmi körök és foglalkozási ágak a Királyhágón innen és túl nagyban és egészben egyenlők, azaz aránylagosan oszlanak. De névzetes eltéréseket észlelünk éppen a két legfontosabb munkakörben: mezőgazdaságban és az iparban. Amott Erdély 7.51%-kal van erősebben, emitt 3.52%-kal gyengébben képviselve, mint a hogy kellene, hogy a viszony aránylagos és egészséges legyen.

A fentebbiekben láttuk a különböző társadalmi osztályokat és munkaköröket, s összehasonlítottuk volt a magyarországiakkal. Most érdekes és tanulságos lesz a főmunkakörök alosztályait is megvizsgálni és szembe állítani a királyhágón túliakkal. Kövessük a fentebb megtartott sorrendet és lássuk:

Az erdélyi részekben az értelmi kereset után élők 27.05 százaléka tanár, tanító: 26.30%-a köztisztviselő; — 20.39%-a pap, lelkész; — 2.49%-a ügyvéd, közjegyző; — 2.24%-a orvos, sebész stb. A Királyhágonton túl az értelmi kereset után élők 28.02%-a köztisztviselő; — 24.28%-a tanár, tanító; — 12.96%-a pap, lelkész; — 5.11%-a ügyvéd, közjegyző; — 3.61%-a orvos, sebész; az írók és művészek 1.85 százalékat képeznek. (Erdélyben csak 0.19 százalékat). A percentuatiókat a számerő sorrendje szerint közöljük s ezekből láthatjuk, hogy míg e kategóriában Erdélyben a tanárok és tanítók a legerősebbek, Magyarországon a köztisztviselők a legszámosabbak az értelmi kereset csoportjában. Feltűnő különbség az ország két részében itt csak a papok és lelkészek száma közt constatálható.

A földműveléssel és erdészettel foglalkozóknak Erdélyben 44.06%-a birtokos (234,889); 23.07%-a munkás; 19.40%-a családi kiségitő; 12.58%-a évi szolga; — 0.44%-a haszonbérlő; — 0.16%-a tiszt. Magyarországon: 35.93%-a birtokos (898,197); — 25.01%-a munkás; 18.43%-a családi kiségitő; — 18.05%-a évi szolga; — 0.79%-a haszonbérlő és 0.40%-a tiszt.

Ezen összehasonlítás azon igen fontos tényt deríti fel, hogy Erdélyben aránylag több a birtokos, tehát az önmálló ember e munkakörben, mint Magyarországon. Ennek oka az, hogy Magyarországon a birtokok nagyobb terjedelműek lévén, a föld kevesebb birtokos közt oszlik meg, mint Erdélyben s így ha a

Királyhágón túli birtokosság vagyonosabb is, mint az erdélyi, viszont aránylag kevesebb számu, mint emez, miből aztán önként foly a másik tétel, mit a számok is igazolnak, hogy a (magyarországi) nagyobb birtok kezelése- és megművelésére nagyobb munkaerő lévén szükséges: Magyarországon viszont a mezőgazdasági segéd- és munkásszemélyzet (haszonbérő, tiszt, évi szolga, munkás) nagyobb mint Erdélyben. A két tényt egybevetve, oda kell nyilatkoznunk, hogy bármily becses előny a nagyobb vagyonság, társadalmi tekintetben sokkal nagyobb és jelentékenyebb fontosságú az, ha több önálló, habár kisebb vagyonu elemmel rendelkezünk, mint megfordítva. A közlött számokhoz még csak azt adjuk hozzá, hogy míg Erdélyben a földműveléssel és erdészettel foglalkozóknak a zsellérség csak 0.26%-át képezi, Magyarországon már 1.36%-át teszik a zsellérek az őstermeléssel foglalkozóknak.

Hasonló tümeménnyel találkozunk a bányászat és kohászat körében is. Itt e munkaágban elfoglaltak közt van Erdélyben 92.21%- munkás; — 2.38% önálló vállalkozó; — 2.24% segéd; — 1.75% tiszt és 1.26% családi kisegítő. — Magyarországon; 95.34% munkás; — 2.50% segéd; — 1.58% tiszt; csak 0.19% önálló vállalkozó és 0.07% családi kisegítő.

Magyarországon tehát itt is kevesebb az önálló elem, mint az erdélyi részekben.

Ugyanezt tapasztaljuk az ipar körében is. Itt, az iparral foglalkozók közt van Erdélyben:

54.40‰ önálló vállalkozó (37,877): — 24.97‰ segéd: — 9.83‰ tanoncz: — 9.63‰ munkás. — Magyarországon: 48.59‰ önálló vállalkozó (283,320): — 30.73‰ segéd: — 11.78‰ tanoncz és 7.81‰ munkás. (Tiszt, üzletvezető van Erdélyben: 0.23‰; Magyarországon 0.30‰.) — Mig tehát az erdélyi részekben az iparral foglalkozóknak a b s o l u t t ö b b s é g e ö n á l l ó i p a r o s o k b ó l, önálló vállalkozókból áll, ezek Magyarországon e munkakörben minoritásban vannak. Más szavakkal: a magyarországi iparos több segéddel és tanonczszal dolgozik, mint az erdélyi. A mi ismét azt jelenti, hogy (épp úgy, mint a magyarországi birtokos), a királyhágontúli iparos szélesebb körű, nagyobb üzlettel bír, azaz vagyonosabb, mint az erdélyi.

Nagyban és egészben ez a vonás megy végig a kereskedésben és forgalomban elfoglaltak csoportjain is. Itt találunk az erdélyi részekben: 58.49‰ önálló vállalkozót (6817): 15.94‰ segédet: 11.55‰ munkást: 6.59‰ tanonczot és 6.12‰ üzletvezetőt. Magyarországon: 54.07‰ önálló vállalkozót (72,371): 17.26‰ segédet: 13.79‰ munkást: 6.74‰ üzletvezetőt és 6.10‰ tanonczot.

Az ország mindkét részében tehát az önálló kereskedők, az önálló vállalkozók e munkaágban a b s o l u t e t ö b b s é g b e n v a n n a k u g y a n, de az erdélyi részekben ez a többség nagyobb, mint a Királyhágontúl. A magyarországi kereskedő is, épp úgy, mint az ottani iparos, több segédszeméllyel, több üzletvezetővel, több segéddel és munkással dolgozik, mint az erdélyi keres-

kedő, de a különbség nem valami nagy. Summa-summarum, a kereskedelem sem itt, sem ott nem áll a fejlettség valami magas fokán.

A szerzeményből élők három csoportból álló kategóriájában két csoport érdemel különös figyelembevételt: a jövedelemből és az alamizsnából élők.

A jövedelemből élők Erdélyben (949) a férfilakosságnak csak 0·09%-át, Magyarországon ellenben 0·25%-át teszik.

Nálunk tehát a rentier-k osztálya alig van kifejlődve, míg az anyaországban már számot tesz (14,778). Az alamizsnából élők Erdélyben a férfilakosságnak 0·24%-át, Magyarországon ellenben 0·28%-át képezik. Nálunk tehát aránylag kevesebb földhöz ragadt koldus ember van, mint túl a Királyhágón.

A különféle foglalkozások közül csak a fogságban levőket emeljük ki.

Ezek Erdélyben a férfilakosságnak 0·17%-át, Magyarországon 0·15%-át teszik. Közerkölesség dolgában tehát rosszabbul állunk, mint az anyaország, melynek aránylag kevesebb lakosa ül fogságban, mint nálunk.

Az iskolába járók csoportját itt mellőzve, az utolsó társadalmi esoporthoz, a foglalkozás nélküliek kategóriájához érünk. Itt csak a 14 éven felüliek érdekelnek. Ezek száma Erdélyben a férfilakosságnak 0·55%-át, Magyarországon 0·54%-át, teszik, tehát valamivel kevesebbet.

Már most a különböző munkakörökből összeszámíthatjuk az önálló elemeket, vagyis azokat, melye-

ket ilyenekül tarthatunk: az értelmi kereset után élőket, birtokosokat, a bányászatnál, iparnál és kereskedelemnél az önálló vállalkozókat s végül a jövedelemből és nyugdíjból élőket, a viszony következőleg alakul:

Van Erdélyben:

Értelmi kereset után élő	15.380 férfi
Birtokos	234.889 „
Bányászatnál önálló vállalkozó	132 „
Az iparnál „	37.877 „
A kereskedésnél „	6.817 „
Jövedelemből él	949 „
Nyugdíjból él	1.226 „
Összesen	297.270 férfi.

Vagyis Erdélyben a férfilakosság 28.61%-a önálló állással és foglalkozással bír.

Ugyanezen elemek együttes száma a Királyhágón túl: 1.460.224, vagyis az ottani férfilakoságnak csak 25.57 százaléka.

Az erdélyi részek társadalmi viszonyai szegényesebbek, kisebbszerűek, a munkakörök kisebb méretűek, mint a királyhágóntúli részekben, de viszonylag több önálló elemet tudunk felmutatni s e tekintetben 3.04%-kal állunk jobban, mint az anyaország.

Most a női társadalmat fogjuk szemügyre venni.

Láttuk a férfiak társadalmát, lássuk most a női népesség társadalmi viszonyait. A népszámlálás adatai szerint van az erdélyi részekben 1.044.586, a haza királyhágóntúli részében 5.934.390. Ezt a két főszámot alapul véve, a következő viszonyokat találjuk:

Értelmiségi kereset után él Erdélyben

1592 nő, vagyis a női lakosságnak 0·15%-a: Magyarországon ellenben 13,335 nő, vagyis az ottani női lakosság 0·22%-a. E pontban tehát hátrányban vagyunk az anyaországgal szemben, a hol aránylag több nő van elfoglalva az értelmi kereset terén, mint nálunk. De téveseknek és hibásaknak is kell lenniök a népszámlálási adatoknak, mert az erdélyi részekből csupán 2 női hivatalnok s írónő és művésznő is csak 2 van kimutatva. Már ez a körülmény is rovásunkra rontja a mérleget.

Ettől eltekintve, az értelmi kereset kategóriájában a következő alosztályokat találjuk nálunk: 296 tanító nő (az értelmi kereset után élők 18·58%-a); 53 apáca (3·32%); 147 nevelőnő (9·23%); 1067 baba (67·02%). Magyarországon: 3277 tanító nő (24·58%); 688 apáca (5·15%); 1585 nevelőnő (11·88%); 6762 baba (50·70%); 396 írónő- és művésznő (2·96%). Bábák dolgában, dacára, hogy ezek az értelmi kereset körében aránylag számosabbak Erdélyben, mint Magyarországon, mégis rosszabbul állunk, mint a királybágyöntülők, mert míg nálunk csak 978 nem bábaasszonyra esik egy baba, az anyaországban már 876 nőre esik egy bábaasszony.

A többi munkaköröket és foglalkozási ágakat nem részletezve így, a következő összehasonlításokat tehetjük:

A háztartásban el van foglalva az erdélyi részekben 430,437 nő, vagyis a női népességnek 41·20%-a. (Magyarországon 2,696,922 nő, az ottani összes női lakosságnak 45·44%-a.)

A földművelésnél el van foglalva nálunk 151,747 nő = 14·52%. (Magyarországon 484,616 nő = 8·16%.) Itt is meglátszik tehát, hogy Erdély jóval inkább agrikultur jellegű, mint Magyarország.

A bányászattal el van foglaltva nálunk 134 nő = 0·01‰. (Magyarországon 245 = 0·004‰.)

Az ipar foglalkoztat nálunk 8923 nőt, vagyis összes női népességünk 0·85‰-át. (Magyarországon 58,321 nőt, vagyis az ottani összes női népesség 0·98‰-át.)

A kereskedésnél van elfoglaltva nálunk 1737 nő = 0·16‰. (Magyarországon 16,520 nő = 0·27‰.)

Házieseléd van Erdélyben 41,780 nő = 4·99‰. (Magyarországon 322,863 nő = 5·44‰.) A Királyhágón túl tehát tényleg is, aránylag is több olyan ember van, mint nálunk, a kik házi eselédet tartani képesek.

Napszámosnő van nálunk 90,882 = 8·70‰. (Magyarországon 405 ezer 914 = 6·84‰.)

Jövedelemből él Erdélyben 789 nő = 0·07‰. (Magyarországon 16,599 nő = 0·27‰.)

Nyugdíjból él Erdélyben 702 nő, vagyis női népességünk 0·06‰-a. (Magyarországon 4301 nő, vagyis az ottani női népesség 0·07‰-a.)

Alamizsnából él Erdélyben 3792 nő = 0·36‰. (Magyarországon 25,684 nő = 0·43‰.)

Vagy ha ez utóbbi 3 kategóriát együtt vesszük: «szerezeményből» él Erdélyben 5282 nő = 0·50‰. (Magyarországon 46,584 nő = 0·78‰.)

Fogságban tartóztatva van Erdélyben 165 nő = 0·009‰. (Magyarországon 897 nő = 0·02.)

Iskolába jár Erdélyben 14 éven felüli nő: 1774 = 0·16‰. (Magyarországon 10,435 = 0·17‰.) — Továbbá iskolába jár Erdélyben 14 éven aluli nő: 103,583 = 9·91‰. (Magyarországon 675,733 = 11·38‰.)

Foglalkozás nélküli nő van Erdélyben 14 éven felüli: 8431 = 0·80‰. (Magyarországon 51,281 = 0·86‰.) — Továbbá foglalkozás nélküli nő Erdélyben 14 éven alóli: 197,712 = 18·92‰. (Magyarországon 1.147,741 = 19·34‰.)

Nagyban és egészben a női társadalmon is azon főbb jellemző vonásokat vesszük észre, melyeket a férfilakosságnál észleltünk, egybehasonlítva azokat az ország királyhágotúli részének analog viszonyaival.

A női lakosságnál is azt látjuk, hogy nálunk aránylag több en vannak a földművelésnél elfoglalva, mint az anyaországban; — továbbá viszont a női lakosságból is nálunk aránylag kevesebben foglalkoznak az ipar és kereskedelem körében, mint Magyarországon; hasonlít még a női társadalom a férfiakéhoz abban is, hogy nálunk aránylag több nő van elfoglalva a bányászattal, mint Magyarországon, s hogy a szerzeményből élő nők nálunk kevesebb számban vannak, mint a Királyhágon túl; és hasonlít végül abban is, hogy nálunk aránylag is kevesebb nő jár iskolába (összesen 105,357 = 10·09‰) és aránylag kevesebb nő foglalkozás nélküli (206,143 = 19·73‰), mint az anyaországban, hol iskolába jár 686.168 nő = 11·56‰ és a foglalkozás nélküli nők száma 1.199,022 = 20·20‰.

Eltér azonban női társadalmunk a férfiakétól abban, hogy nálunk aránylag kevesebb nő él értelmikereset után, mint Magyarországon. (A férfiaknál, mint láttuk, az arányszám e pontban egészen egyenlő.) És eltér abban is, hogy a «különféle foglalkozásúak» (132,847) női népességünk na-

gyobb százalékát (12·71%) adják, mint ugyanazok Magyarországon (hol ezek száma $730,527 = 12\cdot31\%$).

Emnyit a főcsoportokról. Az alsóbb kategóriák további részletező összehasonlításába, a fennebb közlöttek után, nem bocsátkozunk. Csak azt kívánjuk kiemelni, hogy az erdélyi részek női népességét a Királyhágón túlival szembeállítva, az előbbi javára üt ki az összehasonlítás egyébek közt abban, hogy Erdélyben aránylag kevesebb az alamizsnából élő, kevesebb a fogságban tartóztatott és kevesebb a prostituált nő is, mint az anyaországban.

Emnyit a női társadalom viszonyairól. Szétszedjük a férfi- és női lakosság viszonyait, hogy alaposabb bepillantást nyerjünk azok apróbb részleteibe is. Most összeforrasztjuk ismét a két nemzet, azonos foglalkozási és munkakörök szerint, hogy egészében is láthassuk társadalmunkat.

A férfi és női lakosságot most egybevéve és egy-nemű munkakörökbe osztva, társadalmi viszonyaink teljes képét a következőkben tüntetjük fel, megtartva itt is a sok tekintetben érdekes összehasonlítást az anyaországgal.

Értelmiségi kereset után el az erdélyi részekben összesen 16,972 férfi és nő, vagyis az összes erdélyi lakosság 0·81%-a. (A Királyhágóntúl 97,592 férfi és nő, vagyis az ottani lakosságnak 0·83%-a.) Az anyaország tehát előnyben van itt felettünk 0·02 százalékkal.

A földművelés és erdőszetnél el van foglalva az erdélyi részekben 684,827 férfi és nő, vagyis az

összes lakosság 32·86°/_o-a. (A Királyhágontúl 2.984,290 = 25·62°/_o.)

A bányászat és kohászat körében foglalkozdik az erdélyi részekben 5,666 ember, az összes lakosság 0·27°/_o-a. (A Királyhágontúl 19,654 = 0·16°/_o-a.)

Az iparral foglalkozók száma nálunk 78,541 = 3·76°/_o. (Magyarországon 641,342 = 5·50°/_o).

A kereskedés és forgalomnál elfoglaltak száma nálunk 13,391 = 0·64°/_o. (A Királyhágontúl 150,364 = 1·29 százalék.)

«Szerzeményből» él Erdélyben 10,050 ember = 0·48°/_o. És pedig van nyugdíjból élő 1,928, jövedelemből élő 1,738 és alamizsnából élő 6,385. (Magyarországon a szerzeménybőlélők száma 85,003 = 0·73°/_o. És pedig nyugdíjból 11,564 jövedelemből 31,377 és alamizsnából 42,062).

Iskolába jár mindkét nemű együtt az erdélyi részekben 222,408 = 10·67°/_o. (Magyarországon 1.429,236 = 12·27 százalék.)

«Különféle foglalkozású» van az erdélyi részekben 209,993 = 10·07°/_o. És pedig közszolga 3,952; házi eseléd 45,449; napszámos 158,667; fogságban levő 1,916. (Magyarországon a különféle foglalkozásúak száma 1.168,233 = 10·3°/_o. És pedig van: házi eseléd 357,835; napszámos 773,947; közszolga 26,822 fogságban levő 9,570.)

Foglalkozás nélküli van az erdélyi részekben 409,387 = 19·64°/_o. (Magyarországon 2.371,794 = 20·36 százalék).

A háztartásban el van foglalva (nő) az erdélyi részekben 430,437 = 20·65°/_o. (Magyarországon

2.696,922 (nő), vagyis az ottani összes lakosságnak 23·16°/_o-a.)

És most végül, hogy eleget tegyünk az unió szellemének is, melyet többször megsértettünk az által, hogy beszéltünk «Erdélyről» és külön «Magyarországról», bár távolról sem azon ezézzattal, mint teszik azok, kik az unió tényét el nem ismerve, külön «erdélyi» álláspontra helyezkednek, hanem tisztán és kizárólag csak azért distingváltunk így a két hazarész között, hogy az erdélyi részek viszonyait az anyaországéival összehasonlítva, jobban megvilágítsuk: összefoglaljuk most együvé Magyarországot és Erdélyt és teszszük ezt azért is, hogy az eredményből lássuk aztán, miben állunk a társadalmi viszonyok s a munkafelosztás dolgában, alatta vagy felette az országos átlagnak. Az unió értelmében vett Magyarországnak van 13.728,612 lakosa (férfi és nő együtt). Ezt alapul véve, a különböző foglalkozási ágakat következőleg látjuk megoszlani o r s z á g o s a n :

É r t e l m i s é g i k ö r e s e t u t á n é l 114,564 ember, vagyis az összes lakosságnak 0·83°/_o-a.

F ö l d m ű v e l é s s e l é s e r d ő s z e t t e l f o g l a l k o z i k 3.669,117 ember, az összes lakosságnak 26·72°/_o-a.

A b á n y á s z a t é s k o h á s z a t k ö r é b e n é l v a n f o g l a l v a a z e g é s z o r s z á g b a n (d e m i n d i g F i u m e é s H o r v á t o r s z á g n e l k ű l) 25,320 = 0·18°/_o.

I p a r r a l f o g l a l k o z i k 719,883 ember, vagyis az összes lakosságnak 5·24°/_o-a.

A k e r e s k e d e l e m é s f o r g a l o m k ö r é b e n é l v a n f o g l a l v a 164,055 ember, vagyis az összes lakosságnak 1·19°/_o-a.

«S z e r z e m é n y b ő l» é l a z e g é s z o r s z á g b a n

95,053 ember = 0,64%. (És pedig j ö v e d e l e m b ől 33,115; n y u g d i j b ől 13,992; a l a m i z s n á b ől 48,447).

«K ü l ö n f é l e f o g l a l k o z á s ú» egyén van az országban 1.378.226, vagyis az összes lakosságnak 10,04%-a. (És pedig van közszolga 30,774; házi család 403,284; napszámos 932,614; fogszámban levő 11,486.)

Iskolába jár az egész országban 1.651,644 mindkét nembeli tanuló, vagyis az összes lakosságnak 12,03% a.

«Foglalkozás nélküli» egyén (itt is, mint az előszámlált többi munkaágakban férfi és női lakosságot együttvéve) van az országban 2.781,181, vagyis az összes lakosságnak 20,26% a.

Végül a háztartásban elvan foglaltva 3.127,359 (nő), vagyis az összes lakosságnak 22,78% a.

Már most ha ezen összesített adatokat, melyek az országos viszonyokat tüntetik fel, az erdélyi részekre vonatkozókkal egybehasonlítjuk, azt látjuk, hogy alatta maradunk az országos átlagnak, illetőleg arányszámnak az értelmiségi kereset, az ipar, kereskedelem és forgalom, szerzeményből élők, iskolába járók, foglalkozás nélküliek és a háztartásban elfoglaltak, tehát igen fontos munkaágak tekintetében.

Ellenben fölötté vagyunk az országos arányszámnak a földművelés és erdőszet, bányászat és kohászat s végül különféle foglalkozásúak tekintetében. Bővebben nem kommentáljuk e végeredményeket. A viszonyokat amúgy is elég világosan tüntetik fel.

Körülményesen tüntettük fel társadalmi viszonyain-

kat s a különböző foglalkozási ágakat. Láttuk azokból, hogy nálunk a m e z ő g a z d a s á g annyira fontos tényező, hogy még az anyaországnál is aránylag nagyobb emberszámot foglalkoztat. Ezen jelentékeny érdek-csoportra tekintettel, a közgazdasági viszonyok tárgyalásában különös figyelmet fordítandunk mindazon momentumokra, melyek a mezőgazdaságot közelebbről-távolabbról érdeklik.

Mindjárt ez alkalommal is az erdélyi részek marhaállományi viszonyairól szólnak, melyek á l l a t t e n y é s z t é s ü n k r e vetnek világot.

Mielőtt e kérdés tárgyalásába becsatlakoznánk, lehetetlen megrovás nélkül meg nem emlékezni hivatalos statisztikánk gyarlóságai- és fogyatkozásairól, melyek arról tesznek bizonyosságot, hogy hivatalos statisztikánk még mindig nem meghatározott, állandó elvek és keretek szerint szerkesztetik. Ma egy, holnap más alapon és szempontok szerint gyűjtetnek az adatok, úgy, hogy több évi cycus eredményeinek összehasonlítása — gyakran igen fontos ügyekben — merőben lehetetlenné válik. Egyik évben pl. kimutatják az összes magyar tengerparti kikötők forgalmát, más évben már csak egyét-kettőt, vagy csak a fiemeit mutatják ki; 1870-ben az iskolába járást a 6, és 1880-ban a 7 évi életkor szerint számítják; 1870-ben a napszámosokat a mezőgazdasággal foglalkozók csoportjába számítják, 1880-ban nem számítják oda; más alapon számították össze a «foglalkozásnélkülieket» 1870-ben és más-son 1880-ban; továbbá a hasznos házi állatok statisztikájánál 1870-ben számításba vették a lovakat és sertéseket is; 1880-ban e két állatfajt már tekinteten kívül hagyták stb. stb.

Hát ez minden, csak nem rendszeres és komoly munka hivatalos statisztikánk körében, melyre pedig elég költ az állam és vezetőjének is elég ideje lett volna másfél évtized alatt e felette szükséges tudományt biztos és állandó formákba, keretekbe önteni. Az országgyűlésen is nem egyszer történt e miatt felszólalás, de eredmény nélkül. Elég sajnós és szégyenletes.

Ilyen viszonyok közt mi is csak azon házi állatokról szólhatunk, melyek az 1880-iki népszámlálás alkalmával jegyzékbe vétettek. Az ide vágó viszonyok képe tehát hiányos és esonka lesz, mert olyan hivatalos statisztikánk is. De a mit a hivatalos statistika alapján összeállíthatunk, azt a következőkben tárjuk elő:

A z e r d é l y i részek összes m a r h a állománya ez:

884,258	magyar fajta szarvasmarha
31,262	színes „ „
76,610	bivaly
11,283	hizó
1,245,602	magyar fajta juh
37,210	birka
107,032	kecske

Összesen: 2.393,257 darab.

Ezzel szemben az ország királyhágotulij részében van:

2,478,539	magyar fajta szarvasmarha
998,665	színes „ „
16,948	bivaly
99,978	hizó
1,972,757	magyar fajta juh
5,996,554	birka
129,320	kecske

Összesen: 11.692,761 darab.

Az erdélyi és magyarországi marhaállomány együtt 14.086.018 darabot tesz, melynek 16·99%-a az erdélyi részekre esik.

Mint hogy az erdélyi részek területe az ország (Magyarország és Erdély) területének 19·94%-át teszi, a marhaállomány arányszáma alatta marad a területének, vagyis a területet tekintve, az erdélyi marhaállomány három százalékkal nagyobb lehetne, mint a minő. Ellenben, ha az erdélyi részek népességi arányát vesszük az anyaországgéval (15·18%), marhaállományunk arány-száma majdnem két százalékkal erősebb. E pontban tehát nagyobb eltérés nem észlelhető s a mennyiben megvan, inkább előnyösnek mondható, ha mezőgazdasági álláspontra helyezkedünk, a mint kell, miután -- a mint már volt alkalmunk látni, s a mint ez itt is kitűnik -- az erdélyi részekre jóval inkább rá van nyomva az agrikulturális jelleg, mint az anyaországra. Itt illusztráljuk ezt azzal is, hogy míg az erdélyi részekben a házi állatok (már tudniillik azok, melyeket fennebb felsoroltunk) száma 309.209-czel múlja felül a népesség számát, a Királyhágón túl a házi állatok száma csak 48.187-tel nagyobb a lakosság számánál.

Eddig tehát az összehasonlítás eredményével meg lehetnénk elégedve, de a most következő fontosabb eltérések már határozottan kedvezőtleneknek mondhatók Erdélyre nézve.

Ugyanis, míg az erdélyi részekben a magyar fajta és színes fajta szarvasmarhaállomány együttes összegében a színes faj csak 3·41%: a Királyhágón túl a színes fajta már 28·72% — tehát 25·31%-kal számosabb. -- Továbbá, míg az erdélyi részekben

a magyar fajta juh és birka együttes összegében a birka csak 2·90‰; — addig Magyarország on a birka a juhok csoportjában 75·24‰-ot tesz ki, tehát 72·34 százalékkal számosabb, mint az erdélyi részekben.

Nálunk tehát túlnyomóan, majdnem kizárólag a magyar fajta házi állat tenyésztetik, s a hús, tej és gyapju tekintetében értékesebb, nemesebb idegen házi állat-fajokra kevés gond fordítatik, holott már azért is nagyobb figyelmet érdemelnének, mert Erdély inkább lévén agrrikultur jellegű, mint az anyaország, az állattenyésztésre, mint a mezőgazdaság egy rentabilis ágára, kiváló gondot kellene fordítani. Ezt a talajviszonyok és illetőleg művelési ágak is indokolni látszanak. Ugyanis Erdély egész területének 13·68‰-a legelő (1.318,828 kat. hold); Magyarország on a legelő az egész területnek 13·95‰-át képezi (5 millió 126 ezer 920 kat. hold). A legelő-terület tehát a két országrész között arányosan oszlik meg, s így a fejlettebb állattenyésztési viszonyokat is lehetséges volna összhangba hozni az anyaországgal és pedig annyival inkább, mert legelőink zamatosabbak, tápdúsabbak, mint pl. az alföldi kopár lapályok.

Ha pedig a «kert és rét» osztályt vesszük, éppen jelentékeny előnyben vagyunk az anyaország felett, mert míg nálunk a kert és rét az egész erdélyi területnek 17·72‰-a (1.708.175 kat. hold), addig Magyarország on ez csak 11·16‰-át (4.098,198 kat. hold) teszi a területnek.

Kedvezőtlen arányt mutat nálunk a hízó szarvasmarha is, mert míg ez nálunk a szarvasmarha-állománynak csak 1·12‰-át teszi. — a Királybágon túl 2·78‰-ot képez! Ki állíthatja, hogy e jöve-

delmi forrást nem fokozhatjuk? Megvannak hozzá az előfeltételek, meg van az elszállításra (ha a belső fogyasztás hozzá esekély volna) szükséges vasuti közlekedés, csak vállalkozási szellem kellene még hozzá: vagy meg új hízalókat kell berendezni, vagy a meglevőket kiterjeszteni. Évenként nagy falkákban hajtják ki marháinkat, a hízásra alkalmas anyagot Magyarországra s nyeréskednek aradi szeszfőzők marháink bőrén. Miért nem használjuk mi fel a meglevő anyagot?

De említhetünk még más kedvezőtlen viszonyokat is. Így Erdélyben a magyar fajta szarvasmarhánál 86 tehénre esik egy bika (a Királyhágón-túl már csak 43 tehénre): a színes fajnál az erdélyi részeken 47 tehénre, a Királyhágón-túl 34 tehénre esik egy-egy bika. Mindez csak arra vall, hogy az anyaországban több gond van fordítva az okszerű állattenyésztésre, mint nálunk.

És végül még arra a viszonyra kívánok rámutatni, melyben az állattenyésztés közvetlenül érinti a mezőgazdaságot. Itt kedvezőbb tényt constatálhatunk, a mennyiben az erdélyi részeken $21\frac{1}{2}$ hold szántóra esik egy pár jármás ökör, míg Magyarországon már csak 55 hold szántóra jut egy-egy pár igás ökör. A különbség tehát meglehetősen nagy, s javunkra dől, bár a helyzet teljes megítélésére tekintetbe kell vennünk még a következő körülményeket. Először: Magyarországon a szántó föld jóval nagyobb részét, hányadát képezi a területnek, mint nálunk. Ugyanis a Királyhágón-túl a szántó föld (17.461,780 kat. hold) az egész területnek $47\cdot54\%$ -át. Erdélyben pedig (2.670.306 kat. hold) már csak $27\cdot70\%$ -át teszi, úgy, hogy az erdélyi

szántóföld a magyar erdélyi szántóföldeknek csak 13·26%-át képezi. A másik az, hogy Magyarországon, kivált a kisebb gazdáknál, inkább ló, mint a jármás ökör van használatban a mezőgazdaságnál.

Ebből magyarázható meg az is, hogy míg Erdélyben 1 □ kilom.-re 19, Magyarországon csak 16 drb szarvasmarha esik. A lovaknál majdnem bizonyos, hogy megfordítva lesz az arány, csak hogy erre nézve nincsenek adataink.

Mindent összevéve, a mi hiány és javítani való van állattenyésztési viszonyainkban, remélhetni, hogy egyes iparkodó gazdák és üzletemberek igyekezetén kívül idővel pótolva, s a viszonyok helyesebb arányba hozva lesznek olyan tényezők által, mint a minők: a kolozsvári marhavásárok, a tordai bikatelep s a Kolozsra tervezett törzsgulya.

Mielőtt tovább mennénk a m e z ő g a z d a s á g i érdekek megbeszélésében, általános tájékozásul lássuk, miként oszlik meg a föld nálunk és a Királyhágón túl, a különböző művelési ágak szerint.

E r d é l y területe a legújabb kataszteri adatok szerint, mindent összevéve, 9.638,842 kat. hold. Ebből:

Szántóföld:	2.670,306 kat. hold	=	27·70 %
Kert és rét:	1.708,175	"	= 17·72 "
Szőlő:	43,479	"	= 0·45 "
Legelő:	1.318,828	"	= 13·68 "
Nádas:	5,355	"	= 0·05 "
Erdő:	3.892,699	"	= 40·38 "

A K i r á l y h á g ó n túli Magyarország területe:
36.729,133 kat. hold. Ebből:

Szántó föld :	17.461,780	kat. hold	=	47.54	%.
Kert és rét :	4.098,198	»	»	=	11.16
Szőlő :	578,775	»	»	=	1.57
Legelő :	5.126,920	»	»	=	13.95
Nádas :	151,361	»	»	=	0.41
Erdő :	9.312,099	»	»	=	25.35

Hogy még szembeötlőbbé tegyük a haza két része területének a művelési ágak szerinti megoszlása közt való különbséget, a kiterjedés nagysága szerinti sorrendben állítjuk egymás mellé a művelési ágakat. E r d ő l y b e n az egész területből :

Erdő :	40.38	%.
Szántó föld :	27.70	»
Kert és rét :	17.72	»
Legelő :	13.68	»
Szőlő :	0.45	»
Nádas :	0.05	»

A sajátképi M a g y a r o r s z á g o n az egész területből :

Szántó föld :	47.54	%.
Erdő :	25.35	»
Legelő :	13.95	»
Kert és rét :	11.16	»
Szőlő :	1.57	»
Nádas :	0.41	»

Ezen összeállításból látszik tehát, hogy a királyhagóntúli területnek ma j d n e m a f e l e s z á n t ó f ö l d, nálunk a terület legjelentékenyebb részét e r d ő borítja. Ebben határozódik el a két terület közti lény-

ges különbség s ha hozzávesszük, hogy nálunk a kert és rét s a legelő együttvéve nagyobb hányadát teszik az egész területnek, mint ugyanazok Magyarországon: már ezen helyzetadta viszonyok is, míg a királyhágiöntúli lakosságot inkább utalják a mezőgazdaságra s ebben első sorban a gabnatermelésre, minket, erdélyieket, inkább utal az iparra s a mezőgazdaság körében különösen az állattenyésztésre és mindarra, a mi ezzel szoros kapcsolatban van.

Mindazáltal mit tapasztalunk? Azt, hogy — mint már kimutatva volt — az erdélyi részek jóval — inkább magukon hordják az agricultura signaturáját (a lakosság foglalkozását tekintve), mint az anyaország s hogy nálunk az iparos és kereskedő-osztály aránylag is sokkal gyengébb, mint a Királyhágiöntúli s végül, hogy az állattenyésztési viszonyok tekintetében hátrább vagyunk, mint Magyarország. Viszonyainkban tehát lényeges javulás akkor állna be, mikor ezen, most itt jelzett viszonyok az anyaországgal egybehasonlítva, éppen az ellenkezőre fordulnának, mint a hogy most vannak. E szerint művelődésünknek e téren ezen irányban kell haladnia, ha egyáltalán haladni akarunk.

* * *

Ezeket általánosságban előrebocsátva, szólni kívánunk most még egyszer speciális mezőgazdasági érdekekről. Ezek előmozdítását a már fennebb említettekén kívül még két nevezetes tényező volna hivatva

munkálni: a közgazdasági előadók és a gazdasági egyesületek intézménye. Ha e két tényező teljesen betöltené hivatását, aránylag rövid idő alatt érezhető és áldásos átalakulásnak, haladásnak volnánk szemlélői. De fájdalom, különösen a mi a gazdasági egyesületeket illeti, ezek, kevés kivétellel, merő tengéletet élnek s nem látszanak még sejtelmével sem bírni annak, hogy mily nevezetes kulturális egyúttal nemzeti és politikai feladat az osztályrészüik. Legtöbbje messze mögötte és alatta marad e feladatnak.

Pedig tudnivaló, hogy kié a föld, azé a háza, s a ki a magyart, kinek a föld sok helyen inog már a lába alatt, megtanítja és rászoktatja helyes, észszerű gazdálkodási elvekre, hasznos ujjsításokra, a jövedelmesebb művelési ágak és értékesítési módokra, az nagy munkát cselekedett, mert megtanítja és rászoktatja a magyart birtokának megtartásával politikai befolyásának, szerepkörének és súlyának megtartása- és biztosítására és egyúttal, a mire nálunk sajátos viszonyaink között, jóval nagyobb szükség van, mint a Királyhágon túl. De kérjük, tapasztaltuk-e, meglátszik-e, hogy gazdasági egyesületeink nagyban és egészben véve így volnának áthatva feladatuktól és így fognak föl hivatásukat? Feleljen erre igennel az, a ki tud, mi nem tudunk.

Első dolog, segílyt kérni a kormánytól: a második dolog: nem tenni semmit. Így aztán természetes, hogy egy jó része még be sem küldi a «működéséről» szóló jelentését a kormányhoz, mert hát miféle jelentést küldjön olyan «működésről», mely nincs és nem volt? Ez csak tiszta logika. Amyi bizonyos, hogy élénk tevékenységnek, tettváagnak gazdasági egyleteink körében, min-

dig nagy részéről szólva, semmi nyoma. Pedig, ha ennek ellenkezője történik vala, már csak az újabb alkotmányos korszakban is tetemes haladást tehattünk volna. De így? Marad jóformán minden a régiben és gazdálkodunk a fölöttébb módon megnőtt igények és lényegesen megváltozott viszonyok közepette is úgy, mint sok száz év előtt.

Hanem itt csak az legyen még megjegyezve, hogy éppen az ilyen tapasztalatok vitték oda leginkább a kormányt, hogy a közgazdasági előadó intézményét életbe léptesse. Ez intézmény még fiatal; alig egy évi tevékenység van mögötte, de már ebből is a legjobb reményeket táplálni vagyunk jogosítva a jövőre nézve. Úgy látszik, hogy ez intézmény nagyon be fog válni s az ellenzéki gáncoskodások már is meg vannak szüntetve. Az egész országban 82 közgazd. előadó van s az a 30,000 frt mit az állam honoráriumképen oszt ki közöttük, a legjobb befektetések egyike.

Van köztük szép számmal igen kitűnő szakember, kik a mellett — mint az ide vonatkozó miniszteri jelentésből látjuk — hivatalos minőségükben kiváló nálunk, mondhatni, szokatlanul élénk tevékenységet fejtettek ki. Igyekeznek eszméit, irányt adni, tette serkenteni, a viszonyokra világosságot deríteni és sok igen jóra való, hasznos, a helyi viszonyokhoz alkalmazott javaslatot tesznek a kormánynál. Felette jól esik regisztrálnunk, hogy a legjobbak elsejeként a miniszteri jelentés éppen egy erdélyi embert emel ki, Nagy- és Kis-Küküllőmegyék közgazd. előadóját: Kis-pál Sándort, a ki nem kevesebb, mint 91 jelentést terjesztett fel a kormányhoz. Az összes megyei közgazd. előadók

jelentéseinek 10%-a Kispál Sándortól származik. E tekintetben tehát ő az első ember az országban. Utána, — hogy csak az erdélyi részekről szóljunk — a jelentések száma szerint így következnek előadóink: Voith Gergely Szolnok-Dobokamegye közigazd. előadója 36 jelentést írt; gróf Schweinitz Gyula (Brassóm.) és br. Kemény Béla (Udvarhelym.) 29-et; Leszay Ferencz (Kolozsm.) 21-et; Tompa Albert (Háromszékm.) szintén 21-et; Déák Ignác (Csikm.) 19-et; Schuster Márton (Szebenm.) 18-at; Velics Ödön (Torda-Aranyosm.) 17-et; Balla István (Maros-Tordam.) 13-at; Bernády Dániel (M.-Vásárhely város) 10-et; Csallner Dániel (Beszt.-Naszódm.) 9-et; Berivoy György (Hunyadm.) 6-ot; Brettyey Pál (Fogarasm.) 5-öt; Gáman Zsigm. (Kolozsvár város) 2-öt és Zeyk Gábor (Alsófehérm.) szintén 2-öt.

Tehát kisebb-nagyobb mértékben, mindenki tett valamit, tehetsége, szorgalma, szakműveltsége és a helyi viszonyok szerint. Nem is a jelentések száma előttünk a földolog, melyből ítélünk, bár ezek száma is mindenesetre következtetést enged vonni az előadók tevékenységének mérvére. A földolog előttünk a kormányhoz küldött jelentésekben foglalt javaslatok tartalma és bélértéke. E tekintetben pedig gr. Schweinitzban és Kispál Sándorban olyan kitünő szakerőket bírnak az illető törvényhatóságok, hogy a királyhágotúli részek, bármely kulturmegegye is megirigyelhetné őket. Persze, azt nem mondhatjuk, hogy valamennyi közigazd. előadó elméletileg és gyakorlatilag képzett szakember, képzett gazdá volna. De ezért sem őket, sem a kormányt nem vádoljuk, hanem okoljuk általában viszo-

nyainkat, melyek azt hozzák magukkal, hogy vannak olyan megyéink, melyekben lámpával is ok nélkül keresnénk szakképzett gazdát, ki minden tekintetben megüsse a modern igények mértékét. Természetes, mert ugyan ki fektetett eddig súlyt nálunk a gazdasági szakismeretekre? Most is ott van az oly fontos hivatással bíró k o l o z s m o n o s t o r i gazdasági tanintézet, — vajjon hány birtokos küldi oda a fiát oly célból, hogy ott magát kiképezze, birtokának később nemcsak hivatott kezelője, vagy vezetője, de gyarapítója is lehessen? Nálunk — tisztelet a néhány kivételnek, a hány gazda, annyi «n a t u r a l i s t a», kik azt gondólják, hogy a világon mindenhez kell ismeret és tudomány, csak a gazdasághoz nem: — ez «csinálódik» magától is és hajtja a jövedelmet azon gazdasági «ismeretek és tudomány» mellett is, a melyet eredeti tisztaságában és változatlanul örököltünk át üstökös eleinktől.

Csak azt az egyet kívánjuk még megjegyezni, hogy módját kellene ejteni, hogy a közgazd. előadok jelentései a nagy publikumra nézve hozzáférhetőbbekké tétessenek, mert ugylátszik, hogy a «Közgazdasági Értésítő» útján sehogy sem megy. A sajtónak is általában gyakrabban kellene azokhoz hozzászólni, hogy figyelmet és érdeklődést keltsenek, másként írott malaszt maradnak, ha a kormány még oly nagy súlyt fektet is rájuk, s még annyira igyekszik is egyik-másik jóra való propositiónak gyakorlati érvényt szerezni.

Már csak azon jóra való és gyakorlati értékű javaslatok és kezdeményezések, melyek egy év leforgása alatt a közgazdasági előadóktól származtak és a kormánynyal közöltettek, megérdemelték ezen intézmény életbeléptetését.

Jelentéseikben számos olyan jövedelmi forrásra mutatnak rá és hívják fel a kormány figyelmét, melyek viszonyaink szerint éppen nem kicsinyelhetők, s ha az érdekelt gazdaközönség a kormánnyal kezdet fog, ez újabb jövedelmi források megnyithatók is lesznek. Persze, akarata ellenére senkit üdvözíteni nem lehet s így, ha a gazdaközönség megköti magát és nem hajlik a reformokra, természetesen maradni fog minden a régiben.

A közgazdasági előadók által megpendített eszmék nem mondhatók ugyan általában újaknak, de becsesek mégis azért, mert helyi vonatkozással, a speciális helyi viszonyoknak megfelelőleg tételvén, a kormányt alaposan felvilágosítják a helyzetről és a tendenciák felől, csak aztán a publikum is engedné felvilágosíttatni és kapacitáltatni magát.

Speciális erdélyi viszonyainkhoz képest a kender- és lentermelés, hal- és ráktenyésztés, komlótermelés, a gyümölcsészet se közt különösen a szilvaaszalás és szilvaíz-készítés, állattenyésztés, valamint a tejvaj- és sajttermelés, savogyarak felállítása, méhészet, selyemtenyésztés, mindezeknek hathatós, ügyes, tevékeny felkarolása és rendes művelése, mindeniket ott, hol a viszonyok lehetővé teszik, tetemes összegeket hozna forgalomba és sok jövedelmi forrást nyitna meg, melyek ma nagyjára mind bedugulvák.

Mindezen művelési ágak és jövedelmi források tekintetében találkozunk már kisebb mérvű kezdeményekkel bérczes hazarészünkben.

Csak tovább kellene fejleszteni s nagyobb mér-

vekben kultiválni. Igy. pl., mint tudva van, s mint Nagy- és Kisküküllőmegyék közgazd. előadójának igen becses jelentéseiből is kitűnik, a komlótermelés bölcsője nálunk Segesvár és vidéke, mintegy 100–120 holdnyi komló-művelés alatti földdel. Igen jövedelmező termelési ág. Hát nem lehetne-e ezt az erdélyi részek többi vidékein is elterjeszteni! Nem lehetne-e, tanulmányozva a művelési módot és talajviszonyokat, rájönni arra, hogy hazarészünk melyik vidékén van olyan minőségű talaj, mint Segesvár és környékén, s hol volna még jutalmazó foglalkozás a komlótermelés. Annyi bizonyosnak látszik előttünk, hogy az erdélyi részeknek még más vidékén is vannak komló termelésre alkalmas talaj- és más viszonyok. Csak valakinek utánna kellene nézni s erre leghivatottabbak ismét a közgazdasági előadók.

Údvarhelymegye (báró Kemény Béla), nemkülönben a fentebb említett megye közgazdasági előadója (Kispál Sándor) igen hasznos útmutatásokkal szolgálhatnának többi kartársaiknak, ha ezek, vagy a törekvőbb, értelmesebb, műveltebb gazdák és birtokosok hozzájuk fordulnának.

Ott vannak előttünk a példák, miért nem fordítjuk hasznunkra? Miért nem tanulunk a szászoktól?

Ott a gyümölcs-termelés kérdése. Itt szintén felbátorító példákat mutathatunk fel. Az 1881-ben Budapesten tartott orsz. gyümölcskiállítás katalógusában, Erdélyt illetőleg, pl. a következő adatokkal találkozunk.

Tiszta László (Mező-Nagy-Csán, Torda-Aranyos-megyében), gyümölcs-telepének nagysága 30 hold; termőfák száma háromezer darab; a telep alakított 1854.

óta; eladási maximum egy évben 50,000 kiló; piacza: Kolozsvár, Budapest, Bécs.

K i s s Bálint (Csáklya, Alsó-Fehérmegye). A gyümölcstelep nagysága 26 hold, 250 darab termőfával; alakított 1815-ben. Eladási maximum egy évben 8000 kiló; métermázsánktnt 10—14 frton a tövisi vasuti állomásnál, az ország különböző vidékeire.

A n a g y e n y e d i g y ü m ö l e s é s z e t i e g y l e t. Gyümölcstelepének nagysága 90 hold, 250 darab termőfával; alakított 1815-ben. Eladási maximum egy évben 400 hektoliter «batul», 1000 hektoliter «gyógyi», 500 hektolit. «pönyik». A «batul» és «pönyik» 6—8, a «gyógyi» 4—6 frton kel hektoliterenkint. Piaczai: Kolozsvár, Arad, Budapest, H.-M.-Vásárhely, Debreczen, Esztergom, stb.

H o r v á t h Márton (Krisba, Brassó megye). Gyümölcstelepének nagysága 11 hold, 2000 drb termőfával. Alakított 1861-bea. Elad 20—50,000 kilót évenkint **R o m á n i á b a**, főleg Bukarestbe, különként általán 35 kron.

Csak ez a négy gyümölcstelep együtt tesz 157 holdat 5500 termőfával.

Mindenestre buzdító és szép eredmény.

Bizonyos, hogy nem ez minden, a mit e nemben Erdélyből felmutathatunk, de ez a legjelentékenyebb. Gyümölcskivitelünkben jóformán csak ezek szerepelnek. De mi ez ahhoz képest, a mit a gyümölcstermelés tekintetében produkálhatnánk? Hány darab föld hever mindenféle haszontalanul és értékesítés nélkül, a mi pedig gyümölcs-termesztésre igen alkalmas volna? Előttünk vannak az idézett s követésre méltó szép példák, miért nem utánoz-

zuk? Gazdasági egyletek és közgazdasági előadók, nem különben ügyesebb gazdák és birtokosok előtt itt egy ugraszólva kiaknázatlan tér áll. Használják fel, értékesítsék.

E jövedelmi forrást éppen nem kell kicsinyelni. Magyarország például 1881. július 1-től 1882. június végeig terjedő egy év alatt nem kevesebb, mint 722,000 forint értékű gyümölcsöt vitt ki, (ide nem számítva a friss szőlőt), de ugyanazon idő alatt 255,000 forint értékű gyümölcsöt be is hozott! Tehát több mint harmadfél-százezer forintot adunk ki a külföldnek gyümölcsért, mi, kik okosan gazdálkodva, a külföld nagy részét magunk láthatnók el gyümölcsessel, nem is szólva a bel-fogyasztás mérveiről.

De mondunk még mást is. Bosznia ma dnem az egész monarchiát ellátja aszalt szilvával: az okkupált tartományok és Szlavonia nagymennyiségű szilvaizt hoznak forgalomba. Ezzel szemben Erdélyben vajjon hányan gondoltak arra, hogy aszalt szilvát és szilvaizt en gros hozzanak a nagy piacra, pedig jól kifizetné magát. A szilvaértékesítés nálunk majdnem egyenlő a semmivel s inkább elpacsékoltatik.

A mit pl. br. Kemény Béla jelentésében, Udvarhely-megyét illetőleg, elpanaszol, az nagyban és egészben ráülök egész Erdélyre. Bö szilvatermés ide én -- ugrmond -- 20 -- 25 kr. egy véka szilvának az ára: disznót hizlalnak vele a gazdák: csak kisebb mértékben főznek a ház szükségletére szilvaizt és nagyon primitív, füstös aszalókon aszalnak meg egy keveset, kisebb mennyiségben szilva-pálinkát is főznek. Pedig ez élszerűen megaszalt szilva világkereskedelmi cikket képez és Udvarhelymegyében az aszalt szilva nevezetés jövedelmi

forrást képezhetne. Jelenben a szilva annyira nem ad jövedelmet — folytatja tovább — hogy számos esetet tudok, hogy a gazdák kiirtották szilvaskertjükből a szilvafát, mint haszontalan portékát. • Mindezeknél fogva arra kéri a kormányt, hogy Udvarhelymegye különböző pontjain mint a-aszalót állíttasson fel

Ha ilyen gyakorlati, derék útmutatók állnak közgazdasági viszonyaink élén, szabad remélni, hogy hosszabb-rövidebb idő alatt sikerülend megtörniök a jeget, felnyitniök a nagy közönség szeméit és felrázniök a közönyösségből a gazdaközöniséget.

Az Udvarhelymegyére nézve mondottakból okulást meríthetnek másfelé is. *Ab uno disce omnes.*

Mi a selyemtenyésztést illeti, Bezerédj jelentése szerint 1879-ben még csak 91 községben 456 termelő produkált 2507 kiló gubót s bevett ebből 2809 frtot; 1880-ban már 172 községben 1059 termelő váltatott be 10,131 kilónyi gubót 11,062 frton; 1881-ben 423 községben 2976 termelő foglalkozik a selyemtenyésztéssel és bevesz 41,530 kilónyi gubóért 41,816 frtot; végül 1883-ban már 463 községben 6261 termelő foglalatoskodik e jövedelmi ággal s bevesz 82,142 kiló gubóért 78,185 frtot!!

No ezen aránylag szép összegből alig jut pár garas az erdélyi részek lakosainak! Már csak azt szeretnők tudni, hogy okvetlenül szükséges-e, hogy az erdélyi részek kizárva legyenek ezen tisztességes jövedelmi forrásból, melyhez pedig nem is valami nagy és erőfeszítő munkával hozzáférhetnének?

Pár heti könnyűszerű munkával megszerezhető 60—70, sőt 100,000 frtnyi bevétel nem férhetne el er-

délyi emberek zsebében is? Bizonyára igen. Hát akkor kezdjenek munkához.

Bezerédj jelentéséhez Magyarország térképe van mellékelve, a melyen azon községek, hol selyemtenyésztés üzetik, vörös ponttal vannak megjelölve. Az ország déli, délnyugoti és nyugoti része (Temes, Torontál, Bács-Bodrog, Somogy, Tolna és Sopronvármegyék) úgy néz ki, mint egy pompázó pipacsmező. Itt már rendszerű zletként folytatják a selyemtenyésztést. Az erdélyi részek térképén alig piroslik itt-ott néhány pont. Ez utóbbiakat összeszámlálva, nálunk a következő pontokon üzik kísérletkép a selyemtenyésztést: Brád, Déva, N.-Bácsa, Piski, Szászváros, Felkenyér, Bácsi, Alpestes, Vajda-Hunyad, Hátszeg, Petrozsény (Hunyadm.).

Alvincz, Balázsfalva, Verespatak, N.-Enyed, M-Ujvár (Alsó-Fehérm.), Harasztos (Torda-Aranyosm.), Kis-Petri, Kolozsvár (Kolozsm.), Sz.-Ujvár, Kerlés, Deés, Retteg és Szurdok (Szolnok-Dobokam.), Beszterezse; továbbá Ny.-Szereda, Nyomat (M.-Tordam.), Sövényfalva, N.-Kend (Küküllöm.), Homoród-Szt.-Márton, Miklósfalva, Béta és Bögöz (Udvarhelym.), N.-Ajta, Ilyefalva, Bita (Háromszék-megye) és Pürkerecz (Brassómege), összesen 38 községben aligha több, mint ugyanannyi tenyésztő, — több mint két millió lakosból!

Tehát felette kevesen foglalkoznak nálunk e keresetággal, holott az országban több mint 6000 ember huz ebből jövedelmet. Hanem hát kezdetnek, alapnak, melyen tovább építhetünk, megjárja ez is, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy szép számban rendelkezünk a szederfákkal is. Bezerédj kimutatása szerint van:

Alsófehérmegyében	10,221 szederfa.
Beszt.-Naszód	1,402

Brassó- megyében	3,932 szederfa
Csik	87
Fogarás	1,254
Háromszék	5,061
Hunyad	13,186
Kis-Küküllő	7,371
Kolozs	4,005
Maros-Torda	5,854
Nagy-Küküllő	13,323
Szeben	4,026
Szolnok-Dob.	3,004
Torda-Aranyos	3,453
Udvarhely	2,348

Összesen : 78,927 szederfa.

Volna tehát a selyem-hernyónak való táplálék bőven, s ha nem elég, szaporítani bőven lehetne. Kár és vétkes mulasztás volna fel nem használni az önként kínálkozó alkalmat. Értelmes tanítókkal is rendelkezünk szép számban, kiknek első sorban kellene megragadni e jövedelmi forrást, — mint tették a magyarországiak — úgy terjedne aztán tovább e foglalkozás, más értelmes osztályokra is. A közgazdasági előadók pedig jól tennék, ha minden módon hatnának a selyemtenyésztés emelésére és együttesen tennének egyelőre lépéseket a kormánynál oly selyemtenyésztési tanfolyamok létesítésére az erdélyi részekben, mint minők vannak Ujvidéken, Titelben, Alesuthon és Toponáron (Somogy-megyében): — ha aztán a selyem-tenyésztés lendületnek indult, ugyancsak együttesen tehetnének később, pár év múlva, lépéseket a kormánynál egy selyemfonóda

felállítása iránt pl. K o l o z s v á r t t, annak mintájára, mely Pancsován létezik. Addig is az erdélyi részekben előállított gubók a szegszárdi m. kir. selyemtenyésztési intézetnél beválthatók lesznek, különként 1 forint és néhány krajczárjával. — Ne volna Erdélyben ember, közgazdasági előadó, vagy más, ki kezébe ragadja ezt az ügyet, hogy annak lendületet adjon? A ki ezt ambíciója tárgyává tegye? Lehetetlen, hogy ne akadjon ilyen, Pancsován, Szegszárdon, s Bezerédjtől megkaphatni minden szükséges tájékoztatást és utmutatást. Van tehát alkalom és mód hozzá, hogy arra való ember, a selyemtenyésztés és selyem ipar megteremtése által az erdélyi részekben, hervadhatlan érdemeket szerezzen hazarészünk, kulturánk s vagyonosodásunk körül. Csak akarni kell. Én bizton hiszem, hogy Erdélynek is lesz mihamarabb egy második Bezerédje.

A mi pedig a tanítókat illeti, buzdításokul legyen följegyezve, hogy 1882- és 1883-ban a tanítók közt nem kevesebb, mint 7889 forint osztatott ki a selyemtenyésztés körül kifejtett munkásságuk fejében (gubóbeváltást, fatermesztést, petekészítést, göröcsövezést együttvéve). Egy-egy tanító évenként többet keresett száz forintnál. Száz forint pedig tekintélyes summa egy kis háztartásban. Önmaga ellen vetkezik, a ki meg nem szerzi, midőn könnyűszerrel juthat hozzá.

De még más buzdító adatokat is találunk Bezerédj jelentésében, ki összeíratta a selyemtenyésztők adóját s aztán ezzel szemben felszámította, hogy ugyanazok mekkora összegeket vettek be a gubóbeváltási ár fejében. Az eredmény a következő:

Az 1883. évben a tenyésztők összes évi adója volt :

Bácsmegyében	23,409	frt	47 $\frac{1}{2}$	kr.
Sopronmegyében	3,547	frt	73 $\frac{1}{2}$	kr.
Temesmegyében	2,021	frt	08 $\frac{1}{2}$	kr.
Tolnamegyében	5,053	frt	50	kr.
Torontálmegyében	3,035	frt	99 $\frac{1}{2}$	kr.

Összesen : 37,967 frt 79 kr.

Ennek ellenében gubóbeváltási ár fejében kifizette
tett ugyanazon egyéneknek :

Bácsmegyében	42,626	frt	09	kr.
Sopronmegyében	7,890	frt	63	kr.
Temesmegyében	1,441	frt	79	kr.
Tolnamegyében	10,918	frt	34	kr.
Torontálmegyében	7,401	frt	69	kr.

Összesen : 70,278 frt 54 kr.

Tehát az összeg, melyet a selyemtenyésztésből szereztek, 32.310 frt 75 krral multa felül évi adójukat. És megszerezték e szép összeget rövid hatheti munkával, melyet másképp nem használhattak volna fel! És most kérdem, nem kellene e két kézzel megragadni az ilyen jövedelmi forrást, éppen Erdélyben, a hol a keresetforrások tudvalevőleg szegényebbek és csekélyebb számuak is, mint a királyhágóntuli részekben!? Magunkra vessük aztán, ha nem akarunk haladni, dolgozni, vagyonosodni és okulni mások jó példáján!

VI.

A történelem és a keleti kérdés.*

A.

Olvastam fejtegetéseket a keleti kérdéstről különböző és ellentétes kiindulási és álláspontokból; politikai, ethnographiai szempontból, a kultura s a hatalmi viszonyok (•európai egyensúly•) szempontjából. Írtak e kérdéstről történelmi fejtegetéseket is, de melyeknél a történelem leginkább csak mint az orosz-török háborúk krónikája szerepel s a történelmi események olyképen csoportosítvák, hogy azokon vörös fonalkép vonul végig Oroszország hagyományos törekvése a Duna és Balkán vidékei, illetőleg Konstantinápoly felé. E tekintetben legmesszebb megy Klatzko Julián, ki a *Revue des deux Mondes* füzeteiben nemrég közölt tanulmányában Oroszország délfele terjeszkedési kísérleteinek s a török uralom alá jutott délkeleti keresztény néptörzsek influálásának fonalát ott veszi föl, hol először lép contactusba az ozmán faj az oroszszal.

Mindezen fejtegetések, akár komolyabb jellegű munkákban, akár röpiratokban, akár parlamenti szónok-

* Közölve a •Hon• 1879. évfolyamában.

latokban lettek légyen azok elmondva, nem nélkülözik a specialis jelleget; szélesebb alapon egyik sem mozog; magasabb szempontból, a világ- s a kulturtörténelem szempontjából egyik sem tekinti e kérdést, mely hosszú idő óta foglalkoztatja világrészünk politikusait és gondolkozó főit. Nékülözzük annak vizsgálatát és földerítését, hogy mindazon eseményekben, mozzanatokban és érdekekben, melyek összoglalátát «keleti kérdés» név alatt ismerjük, nem működik-e egy rendszeres és szükségzerű törvény, melyet a kultura s a világtörténelem folyásából megmagyaráznunk, levonnunk és megállapítunk lehet: annak kutatását és megfejtését is nélkülözzük, miért van az, hogy a keleti ügyek elintézésére befolyást arrogálnak maguknak s valóban gyakorolnak is ilyent, a nyugoti hatalmak, még pedig szolidárisan s olyan hatalmak is, melyeknek közvetlen területi és hatalmi érdekei nem afficiálnak a keleti kérdés által, s hogy míg a nyugoteuropai államrendszerben sehol sem látjuk meghonosítva a hatalmak sem külön-külön, sem szolidáris befolyás-gyakorlását más egyes állam politikai és területi viszonyainak alakulására, ellenben az újabbkor nemzetközi jogának egy kimagasló vonása és jellemző intézményekép látjuk azt, hogy az európai koncertben főtényezőül szereplő, tehát Európát képviselő hatalmak messzemenő hatóságot, jogokat és befolyást gyakorolnak Európa keleti részének sorsára, viszonyainak alakulására (a párizsi kongresszus, londoni konferenzia, konstantinápolyi konferenzia, berlini kongresszus.)

Nyugot-Europában Ausztria elvesztheti Lombárdiát és Velenczét, a hegemoniát Némétország felett; Franciaország elvesztheti Elsass-Lotharingiát: a hatalmak nem

ülnek össze kongresszusba, elintézni a háboruk által involvált területváltozásokat, hanem a legközvetlenebbül érdekelték, a hadviselő felek külön békekötésben meg-egyeznek a szükségesek felett s a többi hatalmaknak nem jut eszébe együttesen föllépni, hogy a csatatéren vesztes államot gyámság alá helyezték s annak intézményeket diktáljanak. Ennek éppen ellenkezőjét látjuk a keletre alkalmaztatni s látjuk azt, hogy a mit az é s z a k és k e l e t, illetőleg az é s z a k és d é l egymás közt megállapít (San-Stefanóban), azt a n y u g a t érvénytelennek nyilvánítja s a maga foruma elébe állítva, belátása szerint meg-változtatja és a sanstefanói pactum helyébe állít a ber-lini kongresszus a nemzetközi jogban általános érvényü-tételes törvényt, mely a n y u g o t-e u r ó p a i érdekeknek és szempontoknak megfelel, vagy inkább megfelel, mint a mit az é s z a k érdekében stipulált volt a sanstefanói egyezmény.

Vajjon e tüneményeknek pusztá véletlen, a kazuisztika képezi-e alapját, avagy nyilatkozik bennök egy magasabb világtörténelmi és kulturai törvény, melynek a nyugoti hatalmak önkéntesen, vagy önkéntelenül; öntudatosan, vagy öntudatlanul hódolnak? E kérdések tisztázása képezi jelen sorok célját, melyre az impulsust F r o e b e l* következő állításai és fejtegetései adták meg:

•A nyugot a keletnek a történelmi fejlődésért és emberciért találmányokkal és gépekkel fizet . . . A keletnek is vannak ágyúi, de a nyugot önté azokat; a keletnek is vannak hajói, de ezeket nyugaton építék; a keletnek

* Theorie der Politik. Von Julius Froebel. 2. kötet. Bécs 1861 és 64.

is van gázvilágítása, de nyugaton gyújtották meg; a keletnek is vannak vasutai, de a nyugot építi, fizeti és gyakran kormányozza is azokat. A kultúra, mint természeti processus, keletről nyugatra; — a természet, mint kulturai processus, nyugotról keletre mozog.

.... A dél és észak közötti különbség csak klimatikus és alárendelt fontossága. Észak-déli irányban nem, csak kelet-nyugoti irányban történtek világtörténelmi változások. A római birodalom keletre és nyugotira oszlott: hasonló történt Németországgal kétszer, a frank birodalom megoszlása és Ausztria különválása alkalmával, nem pedig dél és északi irányban.

E felfogással teljesen összevág egy másik német tudós, Löher* észlelete, ki tárgyunkra vonatkozólag igen találóan ezeket mondja:

«. . . . Ismétlődik napjainkban az, a mi a történelem négyezer éve alatt gyakran megtörtént.

Ugyanis mióta Európának történelme van, egész mélyeig meg lön rázkódtatva a kelet és nyugot közti ellentét által. Mint a nagy Oceánban lassankint hullám hullámra képződik, s hatalmas tömeggé dagad, s lezajlik ismét roppant távolságokra, míg egy ellenirányu hullámban visszahatásra talál, a mint ez szakadatlanul, lassu ütemekben messziről kezdődőleg ismétlődik, éppen így megy végbe a hullámozás ide s tova a világtörténelem széles terén. Csakhogy egy ilyen kulturai- és néphullám

* Historische Wechselwirkung zwischen Morgen- und Abendland. Von Franz v. Löher. A „W. A.“ mellékletein

időtartamát nem néhány évtized, hanem néhány évszázad szerint kell mérni.

Földrajzilag azon hely, a hol hullám és ellen-hullám rendszerint egymásra csap, amaz országokban van, melyek a Földközítenger keleti részét veszik körül. De a történelem folyamában a rázkódás és visszahatás e helyről messze tova hatnak egyfelől Közép-Ázsia fensíkjáig, másfelől az Atlantitengerig.

Hermann Konrad* is nagy világtörténelmi és kulturai jelentőségűnek tartja a kelet és nyugot közt ellentétet. A keletet úgy mond — legtöbben a későbbi történelmi fejlődés egyszerű alapjának tekintik. De ez nem helyes. A két nagy kulturvilág közti feszültség áthúzódik a jelenkorba is. Ázsiában és Afrikában túlnyomólag a természet szerű létel a térben, merev kultur épületeknek kizárólag egymás mellé halmozása mutatkozik. Ellenben a föld nyugoti felén túlnyomólag szellemi mozgalom az időben, megosztott tömegek és erők élénk összehatása az, a mi szemünkbe tűnik. E túlnyomóan szenvedő- és tevőleges kulturkörök nagy ellentéte teljes jelentőségében méltánylandó. Hogy ez utóbbi kulturkörök az előbbieket áthassák: az a jelen s jövő munkája és feladata.

Ennyit álláspontunk körvonalozására és e sorok irányának jelzésére. Az alábbiakban a már mondottak történelmi háttérének megvilágítását czélozzuk, melyek könnyebben megérthetővé teendik azt, a mi napjainkban a «keleti kérdés» körül történik. Tehát térjünk át a részletekre, — futó pillantást vetve a történelmileg ismert

* Philosophie der Geschichte. 1870. Lipsee.

idők óta kelet-nyugoti, vagy nyugot-keleti irányban lezajlott történelmi eseményekre.

B.

Az első kulturai és népáramlat keletről nyugot felé egy sémi néptörzsé, a p h o e n i e z i a i népé. E néptörzs ismeretekben, gazdaságban, ipar- és kereskedelemben ritka jártassággal és készültséggel jelenik meg a történet színpadán. Halász- és kereskedelmi hajóival bejárja a messze tengereket; a kereskedelemre, halászatra, bányászatra alkalmas pontokat kiszemeli, megszállja és betelepíti. Egymásután ellepi Cyprust, Krétát, Rhodust, a kisázsiai, afrikai és görög tengerpartokat, — azután kiterjeszkedik Malta, Szicília, Szardínia, a Baleárok és Spanyolország felé, meg az egész észak-afrikai tengerpart hosszában. A phoenicziek úgy jelennek meg keletről hozott műveltségökkel, mint hódító megtelepedők s mint a barbár népek mesterei.

Hogy hány évszázadig tarthatott a phoenicziek ezen kiönlése, pontosan nem állapítható meg, de — jegyzi meg Löher — mindenesetre hosszabb ideig tartott a trójai háborút megelőző fél ezred évnél. Krisztus e. 1000 év körül, mikor már Egyiptomban rég fennállottak a gulák s a pompás királyi paloták, mikor Tyrusban Hiram és Jeruzsálemben Salamon király uralkodott, mikor a phoenicziak Spanyolországból aranyat, Indiából elefántcsontot s a Keleti tengerről borostyánkövet hoztak, volt a sémitáknak virágzó korszaka. — Ez volt tehát az első világtörténelmi és kulturai hullám, mely k e l e t r ől jöve, nyugatra esapott.

De ezen keletről jövő hatás nem maradt vissza hatás nélkül: az árja népesalád egy kiváló képviselője, a görög nép elsajátítja a sémita-phoenicziek kultur-eszközeit s átalakítja azokat a maga szelleme és geniusa szerint. A sémi és árja nép jellege, iránya s világnézete közti ellentét egyre élesedik s azon mértékben, a mint a görögök a magok sajátosságának megfelelőleg assimiláltak azon hatalmi eszközöket, melyek segítségével a phönicziek tért foglaltak nyugot felé, szorították vissza az utóbbiakat keletre.

Először a saját tengerpartjaikról üzték el a görögök a kulturának keletről jött zászlóvivőit, majd később kiterjeszkednek a szigetekre, Krétára, Cyprusra, Kis-Ázsiára, miután elfoglalták a hatalmas Tróját, elannyira hogy Kr. e. 600 évvel már harmadfél százra ment a görög gyarmatok száma, melyekben élénk mozgékonyasága fejlett ki a szellemi, politikai és kereskedelmi életnek. És ez az első világtörténelmi és kulturai hullám, mely visszahatásként a phönicziek mozgalmára és terjeszkedésére, nyugatról keletre átesapott. Ezt a hullámozási processust látjuk az erre következő eseményekben is, azzal a különbséggel, hogy a keletről nyugotra és nyugotról keletre esapkodó világesemények mind nagyobb méreteken tűnnek föl s mind szélesebb hullámgyűrűket vetnek.

Alig, hogy a görögök kiterjeszkedtek kelet felé s megvetették lábukat Kis-Ázsiában, fölzúdult keletről a második s az elsónél sokkal hatalmasabb áradat, mely végpusztulással fenyegeté a kis Görögországot: a médersa hatalom óriási csapásokat mér Görögországra, de mely szellemi fölényénél fogva nem csak

visszaveri az ázsai despotia roham-támadásait a szabadság és előhaladott műveltség ellen, de a megtámadottból maga lesz a támadó s a marathoni győzelemtől kezdve (490 Kr. e.) másfél századig folytatott küzdelemben a kelet hatalmas nyomról nyomra kisebb körre szorul, míg végre Nagy Sándor Arabelánál (331 Kr. e.) megadja a végső csapást a persa világ-hatalomnak, mely darabokra hull szét és zsákmányul esik a görög macedon vezéreknél. Magasztos korszak ez, telve lélekemelő példákkal, melyeket a számra nézve csekély, de a szabadság és szellemi fölényöknél fogva hatalmas görögök hagytak hátra az utókornak a keleti despotia és szolgaság nagy, de élettelen, nyers tömegei ellen folytatott egyenetlen küzdelmeikből.

Ezen ellentétek a mint egyfelől kikerülhetlenné tették a harcokat a kelet és nyugat között, épp oly természetesen a görögök végleges győzelmére kellett hogy vezessenek. Mihelyt meg lőn törve a kelet világhatalma, Alexandria, Pergamum, Antiochia, Seleukia és más városokban a messze keleten görög szellem és uralom ütött tanyát. A kis Görögország egymásra bocsátotta ki magából a győztes seregek nyomdokain a kulturális rajokat kelet felé. De a mint a százados harcokban a görögök kimeríték magokat s a folyton kelet felé rajzó népesség és műveltségi faktorok által tulságos mértékben tette magát a görög szellem külterjessé, elveszté belterjességének, tömörségének erejét, minek következménye az lett, hogy így meggyengülve, elveszté assimiláló erejét s részben maga assimiláltatott keleti erkölcsök, szokások és szellem által.

De míg e helyütt látjuk a két ellentétes áradat

össze- és elsimulását, egymásbaolvadását, minél fogva be is állott a tespedés, rothadás, a mi könnyüvé tette egy későbbi nyugati roham térfoglalását (mint alább látni fogjuk a rómaiak részéről), e közben újra kihajt és pedig erőteljesen, a sémi törzs — a k a r t h a g ó i k b a n, kik ismét magasra emelik és fennen lobogtatják a keleti-sémi ellentét zászlóját a nyugot, — vagy a kik ezt akkor képviselték, a rómaiak ellen. Karthago hatalma Rómától geographiailag délre terült ugyan el, de a karthagóiak par excellence a kelet képviselői, kik Szyria, Phönícia és Egyiptomból költöztek el Afrika északi partjaira. Itt második hazát alapítva, körös-körül hatalmuk alá hajták a szomszédos népeket. A Baleárok, Malta, Sziezila, Korzika, Szardinia és Spanyolország legjobb tengeri kikötői a karthagóiak hatalma alá kerültek: Karthago, melyben föhragyogott újra Memphis és Thaeba, Szidon és Tyrus fénye és gazdagsága, a világ leggazdagabb városa lett, melyben nagy ipar, nagy kereskedelem virágzott s már-már vitássá tette Róma világ-uralmát, minél fogva megkezdődék a fél századig tartott élet-halál küzdelem a két világváros között s a harc Karthago pusztulásával végződött.

Ezután már könnyű volt a rómaiaknak, egyenesen Keletnek tartva, ugyanczen feladatot folytatva, Nagy Sándor birodalmának roskatag maradványait összetörni. Azok már érettek voltak a meghódításra. Az ellenállás és az ellentét legerőteljesebb eleme, a sémi törzs Karthagóban teljesen megtörve, Kis-Ázsiában pedig elszűllött és a görög-macedon elemmel való érintkezés által sok tekintetben elvesztette egyediségének praegnans jellegét.

Nagy Sándor birodalmának maradványaiban a *despotia sas szolgaság* ütöttek tanyát, a rómaiak pedig mielőtt megnyerték Hannibal ellen a zámiai nagy csatát (202. Kr. e.), *Keletrre fordíták fegyvereiket* s III. Pülöp macedon király legyőzése után *s zabadságot* hirdettek minden népnek. Kelet felé s ezzel megveték alapját a szyriai háborúnak, a római hatalom kiterjesztésének az ázsiai Keletre. Ugyanaz a *Scipió*, ki Zámánál teljesíté Róma nagy misszióját, folytatá azt Magnesiánál (190. Kr. e.) s nem sokára, 65-ben Kr. e. Szýria, 30-ban pedig Egyiptom római tartományokká lőnek. De alig, hogy a római sasok körmei közé jutott a Kelet, ismét a sémi törzs kebeléből egy oly mozgalom támad, mely legkimagaslóbb, legdicsőbb a világtörténelemben: egy mozgalom, mely azóta bejárta az egész föld kerekét, új korszakot s új világot nyitott az emberiségnek: ekkor lépett föl tanaival a kereszténység megalapítója.

Ez volt az első keletről jött mozgalom, mely nem brutális erővel, nem népek nagy massájával s nem fegyveres hatalommal lépett föl, hanem az eszme s a szellem hódító cefejével. Az első nagy akadály, melyet útjában talált, maga a római hatalom volt, mely véres és iszonyatos üldözésekkel vélte elháríthatni fejeéről a veszélyt, melylyel a fellépő új világhatalom, új világnézet fenyegette. De az erőszakoskodások és üldözések csak úgy hatottak a kereszténységre, mint az olaj a tűzre. A tűz annál nagyobb lángokban csapkodott fel s fényével elhomályosítá a római mythológiát. A rómaiak anyagi ellenállását megtöré nem sokára a kereszténység szellemi hatalma.

Es mi történt a római birodalommal? Ugy a trójai háboru idejében, mint Nagy Sándor s a római foglalás korában is a görög félszigetről indult ki jobbra a kelet betelepítése és gyarmatosítása. Kis-Ázsiát, a pontusi tartományokat, Szyriát, Mesopotámiát, Egyiptust ugyanazon kultúra árasztotta el, mely Görögországban volt honos. De nem minden v i s s z a h a t á s nélkül. Hogy Löher találó hasonlatával éljünk: valamint a tenger ugyanazon vizeiben két különböző áramlat fordul elő, melyek közül a felső egy, az alsó ellentétes irányba tör, éppen úgy áramlott az európai kultúra nyugatról keletre, mélyebben alatt pedig szakadatlanul hatott tovább az ázsiai kultúra keletről nyugotnak.

Már a Caesar és Pompéjus, később az Antonius és Octavian közti harcokban mutatkoztak körvonalai azon eseménynek és szakadásnak, mely a római birodalmat érte: az egyik részen állt a görög-félsziget mindazzal, a mi tőle keletre és délre terül el, a másik részen az olasz-félsziget mindazzal, a mi tőle nyugatra és mögötte volt. Nem sokára Konstantin már B y z a n c z b a teszi át székhelyét s i n n e n k e l e t r ő l kap törvényt a római büszke Capitolium és tanács. Byzanczban kapja meg a rómaiak legsajátabb s egyuttal legnagyobb szerű alkotása: a római jog az utolsó átalakítást.

Konstantin ezen lépésének természet szerű következménye és folyománya volt: a római egységes birodalomnak kettészakadása: k e l e t i r e és n y u g a t i r a. Az előbbi sok századdal túlélte a nyugatit. Miből merithette erejét? — A kereszténységből. Konstantin felvévén a keresztény vallást, a kelet-római birodalomban az e l s ő k e r e s z t é n y h a t a l m a t alapította meg s csak ebbeli

tulajdonságának köszönhető e birodalom, hogy Byzancez századokon keresztül, mint a kultura erős bástyája, sikeresen daczolhatott a beözönlő barbár népek erős rohamaival. Ez értelemben is igaz maradt: *in hoc signo vinces.* Mert a lökésre, melyet az ázsiai keletnek a Krisztus előtti időben tett római foglalás és hódítás adott, nemsokára megjött az ugyanily természetű visszahatás is keletről nyugatra.

Byzanceznak, mely a kereszténység által megújult emberiség egy részének erejéből meríté hatalmát, dacolni kellett az Oriens felől reá zúdult pogányság támadásaival. Győzedelmesen harczott a persákkal és arabokkal, kik később nyugatra vették útjokat és Spanyolországban államot alapítottak.

De a keletnek a nyugot által történt felbolygatása és befolyásolásra leghatalmasabban látjuk nyilatkozni a visszahatását a keletről megindult népvándorlás pusztító hullámtorlataiban. Hunnok, góthok, szlávok, avarok, bolgárok, magyarok egymást követték nyugotnak irányuló útjokban, majd később jöttek, ugyancsak keletről nyugoti irányban a mongolok s végül a törökök, kik aztán 1453-ban hatalmukba ejték a boszporusi fővárost.

E viharos nép-hullámozás torlódásai között az európai, a nyugoti kereszténység és keresztény műveltség érdekeit Byzancez vagy Konstantin óta új néven: Konstantinápoly képviselte és védte leghatalmasabban a pogány barbarismus ellen, melynek hullámvetései először mindig e város falai alatt törtek meg s csak azután úgy meggyengülve hatoltak tovább a szélsőbb nyugatra, a hunnok Chalonsig, az arabok Spanyolországig. Nem napjainkban történik tehát először, hogy

Konstantinápolyban nyugot-európai nagy érdekek szálai futnak össze és fűződnek e város lételéhez s politikai viszonyaihoz. Mi történt volna, ha mindjárt a kereszténység első századaiban össze-törük az ujkor érdekeit védő ezen hatalmas bástya s kezébe kerül azon keletnek, mely kétezredéven át sem tudott megbarátkozni a kereszténység szellemével, műveltségével, intézményei s világnézetével?

Ilyen és ehhez hasonló ellentétek küzdelmét és frictióját látjuk folyton a kelet és nyugot világeseményeiben, melyek az emberiség történelmének nagyobb részét, hogy ne mondjuk összoglalátát teszik ki. Ezen folytonos surlódás, küzdelem és harc vallási, állami, társadalmi, kulturális ellentétek között vitték és viszik előbbre az emberiséget. — De kövessük még így futólag az események folyását le napjainkig s aztán vonjuk le belőlök a tanulságot.

Mikor már a kereszténység hatszáz évig terjeszkedett nyugot felé s már-már az egész európai nyugoton tért foglalt, keleten a VII-ik század elején új vallás támadt, ismét egy sémi-néptörzs kebelében: az iszlám. E két világ-vallás közötti ellentétet leginkább jellemző első fellépések: a kereszténység a legkegyetlenebb üldözések d a e z á r a terjed és foglal tért, az iszlámot pedig annak első és eredeti harcosai: az arabok tüzzel-vassal terjesztik először is kelet felé Perzsiában, az Oxuson és Induson túl s csak akkor fordúlnak nyugot felé hódításaikkal, vagy a mi egy szempont alá esett: az iszlám terjesztésével. De az európai nyugot talaja épp úgy nem volt kedvező az iszlám befogadására, mint az ázsiai kelet a kereszténységre nézve. Ott

az iszlám, itt a kereszténység nem verhetett gyökeret s az arab iszlám foglaltsai Nyugat-Európában csakhamar romba dőltek, míg keleten elhatalmasodott a Mohamed alapította hitvallás, mely ma is a keleten sok milliónyi embernek a szívében gyökerezik. Dacára, hogy az iszlám hét századdal később keletű, mint a kereszténység, nemcsak nem tökéletesebb ennél, de sok tekintetben alatta áll. Míg a kereszténység az általa nos emberinek legnemesebb erköles szellemi világát idealizálja, az iszlám inkább bizonyos véralkatra és klimatikus viszonyokra van számítva, mint ez pl. az érzékiség túlvilági eszményítéséből s a polygamiából látszik, melylyel szemben a keresztény monogámia áll.

De legélesebb ellentétbe hozta az európai, nyugati kereszténységet az ázsiai kelet mohamedánizmusával a törökök (szeldsukok) első fellépése. Mihelyt e néptörzs 1075-ben a legvérengzőbb pusztításokkal hatalmába keríté Palesztinát s azon szent helyeket, melyek iránt a kereszténység vallási kegyelettel viseltetett, mihelyt e harcias néptörzs a legszélsőbb értelemben valósítá a korán parancsát, mely szerint a próféta vallását fegyveres erővel terjeszteni s annak ellenségeit kiirtani kell. Amiens-i Remete Péter szavára nyomban fölriadt az egész nyugati, vagy európai kereszténység s megkezdődtek a kétszáz évig tartott kereszties hadjáratok a XIII-ik század végeig. Soha sem állott oly éles ellentétképen, mint két ellenségés tábor, egymással szemben a kelet és nyugot, a kereszténység és az iszlám mint a kereszties hadjáratok alatt. És erre az impulsust a törökök első fellépése adta. Tehát már első fellépésükkel maguk ellen hívták ki az európai nyugatot. A kereszties hadjáratok ered-

ményeit, hatását és visszahatását fejtegetni nem tartozik e sorok keretébe, hol csak a nyugot és kelet közötti tusákat és küzdelmeket kívánjuk jelezni és vázolni. Mindazáltal kiemelendőnek tartjuk, hogy a nyugoti áradatnak keletre özönlése alatt nyugoteurópai állami- és jog-rendszer, hűbéri alapon lőn meghonosítva azon apró államokban, melyeket a kereszties vitézek fegyverci alapítottak. Ezzel esereben az európai elemeknél meghonosult a háremi háztartás rendszere; európai, görög és syriai vér keverékéből származott egy új nemzedék: a pullánok, kik már szokásra, erkölcsre, viseletre és gondolkozásmódra inkább voltak keletiek, mint nyugotiak. Felvirágzott ugyan az anyagi jólét az ujonnan alapított keresztény államokban s ezek által számos európai, főleg tengerparti város kereskedelme és gazdagsága nyert nagy lendületet: de a végeredmény az lett, hogy beállottak és ismétlődtek a Nagy Sándor keleti uralmára következett állapotok s az erkölcsi hanyatlás által aláásott keresztény állam-szervezeteket nem valának képesek megmenteni a nagy missiókra alakult lovagrendek: a johanniták, német rend s a templáriusok sem, kiknek soraiban szintén elhanyagozott a romlás. A nyugat európai keresztény civilizácziónak keletre előretolt bástyái és előőrsei tehát összeomlottak az oszmánok súlyos csapásai alatt s nem valának képesek feltartóztatni a félhold rohamos haladását nyugot felé: az oszmánok iszlam világa nem sokára Bécsig terjeszté hatalmát. Itt kulminált s nem sokára bekövetkezett a hanyatlás.

Buda visszahódítása óta (1686) csapásra csapás éri az Európa szívébe ujonnan benyomult török-iszlam világot, mely tartósabb, hatalmasabb volt ugyan az ara-

bokénál, de mert csak assimilálni akart, maga pedig nem simult az európai szellemhez, meg kellett dölnie. Mohács (1687), Zenta (1696), Pétervárad (1716), Belgrád (1717), mind megannyi téveszülést jeleznek az iszlamita török uralomra.

Míg a világunalomra törekvő s az oszmánok által képviselt iszlamvilág félelmetes és támadó jellegű, II. József császár szövötközött II. Katalinnal, tehát a nyugot az északka l a török uralom megtörésére: s megtörtént az is, hogy azon muszka flottát, mely 1770-ben a török hajóhadat a eseszmei kikötő előtt (Chiosz átellenében) tönkretette, a n g o l admirálok (Elphinston és Dugdale) vezérelték; sőt még a n a v a r i n i tengeri ütközetben is, mely G ö r ö g o r s z á g n a k a portától való kiszakítására és függetlenítésére vezetett, az a n g o l és f r a n c z i a hajóhadat látjuk egyesülve az o r o s z s z a l küzdeni a török ellen.

De egészen megváltozott a helyzet, mihelyt az iszlamita kelet megszűnt támadó és fenyegető lenni a nyugatra nézve s mihelyt ennek helyébe egy északi hatalom akart lépni, mely egyik lábával Európára, másikkal Ázsiára támaszkodik, de mely irányánál s szelleménél fogva inkább képviseli Á z s i á t, mint Európát, -- O r o s z o r s z á g. Azt a F r a n c z i a o r s z á g o t és Angliát, melyek a navarinai ütközetben segítettek Oroszországnak meggyengíteni Törökországot, a krími háboruban, az olasz hadakkal egyesülve látjuk, egyidőre legalább, megtörni é s z a k hatalmát, mely már-már fenyegető kezdett lenni Nyugot-Európára s a másik egykori muszka szövetségest, Ausztriát: «a világot meglepve hálátlanságával,» látjuk Havasalföldön ellenséges állást foglalni el Oroszország irányában.

Első, ki felnyitotta Európa szeméit Oroszország jelentősége előtt, a francziák nagy császára, I. Napoleon volt, ki hannibali hadjáratra kelt az északi kolosszus ellen. attól tartva, hogy Európa «ötven esztendő alatt k o z á k k á lesz.» Megteremté ezzel Oroszország irányában a hagyományt, mely lánczolatlan következménye és folytatása azon világtörténelmi, politikai és kulturai irányzatnak, mondhatjuk: szükségletnek, melyet eddig sorainkban vörös fonal gyanánt kísértünk futólagosan századok eseményein keresztül. Nagy Napoleon szavaiban és tetteiben a n y u g o t i szellem riadt fel az új kiadásu, de lényegileg ugyanazon k e l e t i veszedelem ellen, mely most már é s z a k felől fenyegeti Európát.

Az oroszországi szlavophilek, ó-oroszok és panszlávok, kiknek közös törekvései oda mennek ki, hogy az összes szláv fajok a czár jogára alatt egyesíttessenek, megegyeznek azon közös jellemvonásban is, hogy halálos gyűlölettel viseltetnek mindaz iránt, a mi a n y u g o t i európai kultúra és szellem jellegét viseli magán, mint melyről azt tartják, hogy erkölestelenséget, romlást, feloszlást és tehetlenséget terjeszt maga körül. Nem volt-e ez a török izlám álláspontja is? Mereven elzárkóznak tehát, minden európai befolyástól s gyűlölik az idegent, hogy annál eredetibb tisztaságban megtarthassák faji és vallási külön-állásukat. — épp úgy, mint az oszmánok mohamedanizmusa.

Ezek az orosz elemek, melyek annyira nagy tényezők Oroszországban, hogy ezek szabják meg az orosz hatalom politikájának irányát, szellemét és céljait, hirdetik, hogy a nyugoti nagy népek, mint a k a t h o l i k u s omán faj, a p r o t e s t á n s germán faj, leélték magukat,

világuralomra már nem képesek; erre most a keleti orthodox nagy és compact orosz nemzet van hivatva s e hivatás beteljesítését azzal kell kezdenie, hogy előbb az összes szláv fajok egyesíttessenek az orosz jogar alatt. Nevezetes és fontos momentum, hogy e felfogások és törekvések rugói lettek az orosz hivatalos politikának is; hogy az orosz dynasztia is teljesen e felfogási körben mozog, úgy, hogy e tekintetben egy compact törekvésű Oroszországról lehet szólni.

A világuralomra törekvő panrussismus azzal kevélykedik, hogy új társadalmi és erkölcsi alapokon fogja szervezhetni és boldogítani Európát. Ilyen új alapok: az orosz községi kommunisztikus birtok-szervezet (l. a «Hon» reggeli tárczáiban közölt «Oroszország belviszonyai» közleményeket): az engedelmességnek, jámborságnak, nyugalomnak és alávetettségnek patriarchalis ösztöne. Ezek az orosz sajátlagosságok, de melyek a lehető legélesebb ellentétbe helyezik Muszkaországot a művelt Európa politikai, erkölcsi, szellemi és társadalmi irányával. Mert a községi birtokszervezetet a kulturnép-k a gyermekkor ruháival együtt eldobták maguktól; s arra már csak a socialisták törekednek, a modern társadalmak esküdt ellenségei, kik a mellett a nemzetiségek jogát faji humbugnak hirdelik. Az engedelmességnek, alávetettségnek ama «patriarchalis ösztöne» pedig élénken emlékeztet arra, hogy Oroszország a kalkai nagy népesata óta (1224) harmadfél századig nyögött a keleti mongol-tatár rabiga alatt, melynek mély nyomai most is meglátszanak az északi kolosszus népén s annak szellemén. Oroszország egy nagy darab Ázsia Európában. A czár épp úgy feje

az orthodox egyháznak, mint a szultán az iszlámnak. Ha ez nem, épp oly kevéssé illik belé amaz az európai rendszerbe s helyesen jegyzi meg Froebel egy újabb munkájában,* hogy a «szlavizmus és az orosz egyház: nem európai civilizáció, mely, ha egyházzal lehet szó, a latin és nem a görög egyháznak szülötte.»

Ezek azon vonások, melyek Oroszországot elkülönítik Európától; rányomják az ázsiai bélyeget s ellentétbe állítják a nyugattal, — a mondottakon kívül még azért is, mert Oroszország geographilag Törökország helyére akar lépni Nagy Péter végrendelete óta.

C.

Láttuk az eddig futólag vázolt világtörténelmi eseményekből, hogy azok mondhatni kizárólag csak a kelet és nyugot frictiói folytán jöttek létre és zajlottak le. Az észak nem vett azokban úgy szólva semmi, vagy csak futólagos és nem maradandó hatású részt. Így volt eddig s így kell lenni ezután is. A világ-kulturális kérdések- és küzdelmeknél az észak jóformán passiv szerepre volt s lesz is utalva épen azon kényszerítő törvényeknél fogva, melyeket a világesemények irányából levonni lehet. Froebelnek e sorok elején jelzett észleletével, melyben konstatálja a történelmi események irányát, teljesen azonos Comte Károly, a francia naturalisztikus iskola megalapítójának tétele, mely szerint a civilizáció a földet körös-kör-

* Die Gesichtspunkte u. Aufgaben der Politik. Lipsce. 1878.

rül övezi, úgy képződik s lassankint kiterjeszkedik a föld sarkok felé, tehát é s z a k n a k és d é l n e k s bizonyos szélességi fok alatt megszűnik. Ezen tételét Comte természeti okokra és törvényekre alapítja. Az tehát lehető természetes és rendén levő tünemény, hogy a föld emez övének valamely pontjáról a civilizáció napjának melege kisugározzék lefelé délnek, vagy fölfelé északnak (Oroszország is olyan, a milyen kulturájának leghatalmasabb lökését, a kereszténységet Konstantinápolyból, tehát délről északirányban kapta, állami szervezetét pedig a waraegoktól nyugot felől nyerte), — hanem hogy északról délnek vegye irányát a civilizáció, arra nincs példa a világtörténelemben. Oroszország hadakozásai tehát a Duna és Balkán vidékein mindenért inkább, csak nem a civilizáció érdekében történtek és történhetek. A délszlávok műveltségét, kulturát, európai szellemet nem várhatnák északról, Oroszországtól.

Törökország is, mióta megszűnt fenyegető és hódító hatalom lenni, elvesztett területének túlnyomó nagy részét n y u g o t i irányban veszítette el, (Szerbiát, Oláh-Moldvaországot, most utóbb Boszniát, Hercegovinát és Bulgáriát s félig Ruméliát.) E mellett elenyészőleg esékély az, a mit é s z a k i irányban, Oroszország javára veszített el. Ezen területi változások arányának felel meg azon befolyás is melyet a n y u g o t - e u r ó p a i hatalmak, röviden a nyugot, gyakoroltak Törökország viszonyaira. A politikai rendszerváltozások a török államférfiak felfogásának átalakulásai n y u g o t i befolyásra vallnak és n y u g o t i szellemben történtek. Erre nézve elég lesz egyszerűen utalni a hattí serifre, hattí humayumra és legutóbb a Midhát-félh a l k o t m á n y r a.

Mindezek európai, nyugoti szellemnek és befolyásnak a kinyomatai, nem pedig északinak és oroszoknak; mindezekben oly elvek és eszmék mondatnak ki, melyek épen nem honosak Oroszországban.

Kell e utalnunk arra, hogy nyugoti áru- és iparcikkek árasztják el Törökországot; hogy a porta pénzügyileg nyugot-európai bankárok kezében van, hogy a török kormányban időnkint történő személyváltozások egyik-másik nyugoti hatalom befolyására vezethetők vissza; hogy Görögország egészen benne van a nyugoti kultúra sodrában, hogy Egyiptomban is teljes érvényre jutott a nyugoti befolyás, nemesak azáltal, hogy Anglia megvette a suezi részvények nagyobb részét, hanem mert kormányzatában, pénzügyi ellenőrzésében tényleg európai elemek vesznek részt, s mert bírósági szervezete európai mintára van alkotva, hogy Algier francia tartományán s Tunis és Tripolis alig-alig tartják már magukat a nyugoti befolyások ellenében; hogy Kis-Ázsia az 1878. jun. 4-ki szerződés szerint, tényleg Anglia protektorátusa alá került s angolok dolgozzák ki és tényleg ellenőrzik a nyugoti szellemnek megfelelő reformokat és átalakításokat?

De maga a berlini szerződés is tisztán és határozottan európai, vagy nyugoti szellem emanációja. Elrendeli a vallási és polgári egyenjogúságot, behozza a zsidó emancipációt: Kelet-Ruméliának önkormányzatot ad s a dunai Bulgáriának népképviselőt, mind olyan intézményeket, melyek nem bírnak gyökérrel Oroszországban, melyek Európa sajátjai. S hogy a nyugot még közvetlenebb befolyással legyen a kelet fejlődésére, a berlini szerződés gondoskodik oly vasuti összeköttetések-

ről is, melyek az amancipált keletet közelebb hozzák a nyugothoz. Más szavakkal: Oroszország elvégezte a rombolás munkáját keleten de a föl- és ujja építés műveinél a nyugot befolyása játsza a fő- és döntő szerepet s így a mi most Kelet-Európa és Nyugat-Ázsia régi rozzant épülete helyére emelkedett, az a nyugot munkája. Oroszország ledönté a régi épületet s e művelelnél közönséges n a p s z á m o s i functiót végzett, a fölépítésnél a nyugot volt az építő mester.

A mit tehát a legrégebb időktől fogva tanít a történelem, hogy t. i. ha a kelet rövidebb-hosszabb ideig tért foglalt is a nyugaton, végül mégis csak a nyugot maradt a győztes: tapasztaljuk specialiter a «keleti kérdésben» is, mely ugyan végleg megoldva még nincs, de az ut, melyet a megoldás felé eddig tett s a stadium, melyben jelenleg van, biztos következtetést enged vonni arra, hogy minő értelemben és szellemben fog történni a végmegoldás: t. i. nyugoti szellemben és értelemben.

Ehhez a mondottakon kívül még azon nagyfontosságú fogantunk is van, hogy egyik nyugoti világhatalom: Anglia életerei keleten, Indiában vannak. «Csodálatos egy ország az a meseország, az emberiség és civilizáció bölcsője, India» — mondja egyik publicistánk. «Nagy Sándor óta ismét és ismét a világ-uralommal jött kauzális nexusba. Mivel az indiai kereskedelmet kapta kezébe, emelkedett az adriai posványfészek, Velence, tündöklő világvárossá, tengerek királynéjává, látta hódolni nagysága előtt a pápát és császárt.» Velence szerepét még nagyobb mértékben Anglia vette át a múlt században. «Anglia nagyságának alapja Indiában van. De

Anglia nagyságának ez alapját mind komolyabb veszedelem fenyegeti. Mint az árvíz, mely nem tud egyenesen neki menni a dombnak, de megkerítve is mindinkább emelkedik csúcsához, úgy tett Oroszország Konstantinápolylyal is, midőn egyenesen neki menni nem tudott, vesztég nem maradt, hanem feltartóztathatlanul, mint az elementaris hatalmak, messze körül kanyarította és progressiv haladással mind mélyebben hatolt be a mohamedán világba, Ázsia szívébe. De ebben a haladásban csaknem önkéntelenül közeledett egy Konstantinápolylyal is csábosabb objectumhoz, Indiához s Anglia a legjobb akarat mellett sem mehetett addig, hogy komoly aggodalommal ne nézte volna, mint közelegnek a kozákok hatalmának bázisához.»

Évek előtt kimondta Rawlinson: «Ha Oroszország megáll a Kaspi-tónál, nem kell elhagynunk az Indus-völgyét. Ameddig a muszka nem megy Mervbe, nekünk sem kell Herátba menni. De ha Oroszország odaveti a keztyűt, nekünk föl kell vennünk.»

Ha ezt akkor csak egy angol mondta, ma az indiai ezini fölvételeivel ugyanezt mondja Anglia. Mert a muszka rég elhagyta a Kaspi-tavat és Merv előtt áll, India bástyájának. A fghanisztának kulesá előtt. Ez az indiai ezim valódi jelentősége. Az a jelentősége, hogy Anglia fenyegetve látja Indiáját és ezzel együtt mindenét s megemlékezvén nagy konzervatív miniszterének, Canninek büszke mondásáról: «Where the standard of England is planted, there foreign dominion never shall come,» hatalmának fokára felhuzza az indiai színeket és erejének minden erejével indiai

politikára készül szemben az orosz politikával.»

E sorokat Asboth János 1876-ban* írta s ma midőn 1879-et írunk, tudjuk, hogy Anglia csakugyan letiporta Afgánisztánt, honnan az orosz veszély fenyegetni kezdés annak fejedelmét jóformán vasallusává tette, a területet kitepte a muszka szövetség kötelekeiből, kiterjeszté protoktorátusát Afgánisztánra s ennek területe egy részéből kikerekíté az indiai határokat egy hatalmas védvonallal. Látjuk tehát, hogy a keletet uraló egyik nyugoti nagyhatalom a legéberebb féltékenységgel őrködik keleti érdekei fölött – szemben az északi hatalommal: s míg Angliának ily hatalmas érdekgyökerei vannak keleten, nyugodtak lehetünk az iránt, hogy nem csak az ázsiai, de az európai kelet is nyugoti befolyás és szellem szerint fog alakulni: az európai kelet is, mondjuk, mert igaz marad, hogy «Angliának Törökországra szüksége van India miatt. Valamint Indiából lehet védeni Törökországot, Törökországból is lehet védeni Indiát.» Ideig-óráig tartó eltérések, más irányu befolyások érvényesíthetik magukat, de a végeredmény nem lehet kétes.

Ezen európai szellem és irány követelményeit formulázta Napoleon, midőn kimondá az európai kulturpolitika egyik sarkalatos nagy elvét, mely szerint:

«Minden orosz hatalmi terjeszkedés Törökországban európai területiális és határkérdést képez.»

Ezen elvjelentőségének, horderejének öntudatosan vagy öntudatlanul hódolva küzdött három európai állam a krími háborúban Oroszország ellen: ennek kifolyása-

* Irodalmi és politikai arcképek. Budapest.

kép rendezik az 1856-ki párisi békében az európai hatalmak a keleti ügyeket; ennek kifolyásaként vitték ismét a maguk foruma elébe a londoni konferencián a párisi békének a Fekete-tengerre vonatkozó passusai módosítását; ennek kifolyásaként tépték szét a berlini kongresszuson a san-stefanói szerződést s állították ennek helyére a berlini békét.

Látjuk tehát, hogy a krími háboru óta a nyugot-európai hatalmak határozottan erre a vágányra léptek, azon indultak meg s jártak el napjainkig. Az eddig mondottakból megnyugvást merithetünk az iránt, hogy a nyugot nem is fog többé letérni, nem fog letérhetni e vágányról, hanem halad tovább ebben az irányban a czél felé, mely nem lehet más, mint hogy a keleti kérdés végleg nyugoti szellemben és értelemben oldassék meg, azaz Oroszország kizárása- vagy háttérbeszorításával. Az események későbbi fejlődése és logikája, a nyugoti szellem követelményei, meglehetősen teljesen felszabadítandják és önállósítani fogják a most még török uralom és fenhatóság alatt Európa délkeleti táján lakó törzseket, de ettől nekünk magyaroknak, kik szintén benne vagyunk a nyugoti kultúra sodrában, kik nyugoti szellemben szervezkedtünk és rendeztük be intézményeinket, nincs mit tartanunk. Tartanunk kellene csak akkor, ha a kelet átalakulási processusa Oroszország tetszése szerint menne végbe. De azt láttuk, hogy mióta az oszmán-mohamedán hatalom lépésről-lépésre mindinkább keletre, s mind kisebb területre szorítottatott, azon mértékben foglalt tért a nyugot-territoriális, politikai, pénzügyi, morális és kulturális tekintetben. Beleavatkozott többször Oroszország is a keleti

kérdésbe, iparkodott érvényesíteni befolyását, de harszainak eredményét, erőfeszítéseinek vívmányait mindig a nyugot szabályozta, rendezte, öntötte formába és szorította korlátok közé. A végeredmény mindig az volt, amit a nyugot akart s ez akarataak Oroszország mindig kénytelen volt alávetni a maga akarataát, törekvéseinek végcélját.

Igy volt mindig s így kell lenni ezután is. Ha a keleti kérdés tekintetében a nyugotot már eddig is egy ösztönszerű, majd öntudatos belátás vezette, ez az ösztönszerű belátás ezután mindinkább azon határozott öntudattá kell hogy váljék, hogy a nyugotnak most azt a missiót, melyet teljesítettek a görögök akkor, midőn a phöníciaiek nyugot felé tett térfoglalásaikra ezeket visszazsorították, s magok foglaltak tért keleten; melyet teljesített Nagy Sándor, midőn a nyugati (görög) műveltséget Indiáig vitte; midőn a rómaiak keletre terjeszték ki hatalmukat és befolyásukat; midőn a nyugot századokon át keresztes hadjáratokban küzdött a fenyegető ázsiai hatalom ellen s később is solidaritásban maradt és küzdött a túlhatalmassá lett török félhold megtörésére, a mi hosszas küzdelmek után sikerült is — mondjuk, hogy azt a missiót a nyugotnak most Oroszország ellenében kell teljesítenie, mert most Oroszország képezi a nyugatra azt az ellentétet és veszélyt, melyet a történelemen keresztül képeztek: a phöníciaiek, karthágóiak, a persák, arabok, tatárok, oszmánok.

E tudat a nyugoti államférfiakat mindinkább át kell hogy hassa, mindinkább kell, hogy lépteiknek vezérszövéneke legyen.

Az európai államrendszer politikájában játszhatja a

döntő, a primátusi szerepet: Róma, mint a római hatalom korában; Páris, mint XIV. Lajos és a Napoleonok korában; Konstantinápoly, mint Nagy Konstantin idejében, vagy az oszmán uralom fénykorában; London, mint Cromwell korában, vagy a krími háború idején; Bécs, mint mikor Ausztria római császárság volt; de Szt.-Pétervár nem játszott ilyen szerepet soha s nincs is hívatva játszani!

És a mi legujabban a keleti kérdés körül történt, nagy mértékben járult hozzá ezen tudat általánosításához és megérleléséhez, mert a berlini béke ezt jelenti: a nyugati hatalmak nem annyira a török, mint inkább az orosz kelet ellenében foglaltak állást szolidárisan.

Ily színben látszik előttünk e kérdés, ha azt a történelem világánál magasabb szempontból és szélesebb látáshatáron nézzük.

AZ UZSORA

a biblia, egyházjog és a magyar törvények szempontjából.*

Alig telik el nap, hogy a sajtó útján szomorúbb-nál szomorúbb esetekről ne értesülhénk, melyeket az uzsora pusztításai idéztek elő. Csak a napokban nem egy példa volt arra, hogy a szivtelen, kapzsi uzsorás kezébe került s mindenéből kifosztott szerencsétlen áldozat véres boszút állt zsarnokán. Nem egy uzsorás fizette meg életével mód nélküli kapzsiságát. És ez nemcsak nálunk van így. Hasonló csapásoktól szenved Ausztria (főleg Csehország) és Németország népe is, melyek törvényhozásai, illetőleg kormányai hozzáláttak a baj orvoslásához s nálunk is P a u l e r Tivadar igazságügyminiszter kijelenté a képviselőház egyik utóbbi ülésén, hogy ez ügy tanulmányozás tárgyát képezi a kormányban. Bizony ideje is. Mint sok más tekintetben, úgy ebben is Európaszerte kezdenek fölthagyni a *laisser faire, laisser passer* elvével: kezdenek a kormány-

* Megjelent a „Fővárosi Lapok” 1879. évi 154. és 157. számaiban.

férfiak és törvényhozók, meg nem elégedve a «kereslet és kínálat» törvényének pusztá hangoztatásával, mentire hagyni a dolgokat, hanem érzik és hangsúlyozzák is annak szükségét, hogy kormány és törvényhozás szabályozólag lépjen közbe a mind tírhetlenebbekké váló hétköznapi hitelviszonyoknál. És maga Franciaország is, mely pedig eléggé szabadelvű nemzetgazdasági politikát folytat, elég óvatos volt fentartani az uzsora-törvényt.

Nem tartozhatik e lap keretébe, fejtegetni azt, mit kellene tenni az uzsora pusztításainak korlátozására: ezért azt mellőzöm is. E sorok czélja, megvilágítani, minő álláspontot foglalt el s minő felfogást tanúsított az uzsorával szemben a legrégebb időkben már a mózesi törvény és később a k a n o n j o g. Az alábbiakban pedig a magyar Corpus jurisban foglalt uzsora-ellenes törvényhozási intézkedésekre leszek tekintettel a legrégebb időktől az újabb korig. Tehát e kérdésnek csak t ö r t é n e l m i megvilágítására szoritkozom.

Az uzsora egy napon született az emberi önzéssel és haszonleséssel. E tulajdonok pedig igen régi keletűek. S ha egy német színdarabban a növendékleány, kinek házi tanítója írásbeli feladatául tűzte, hogy írjon értekezést a szerelemről s dolgozatát így kezdé: «A szerelem olyan régi, hogy már a régi görögök is igen jól ismerték:» mi is azt mondhatjuk, hogy az uzsorás haszonlesés oly régi, hogy azt a régi zsidók is igen jól ismerték, úgy hogy Mózes könyveiben s a biblia egyéb részeiben is az uzsorára igen sok vonatkozást és rendelkezést találunk, melyek fölötte jellemzők és tanulságosak.

Mózes, a nagy zsidó törvényhozó tiltja ugyan az

uzsorát, de csak a zsidóknak egymás között, hanem azt nemcsak megengedi, de mintegy rendeli, hogy a zsidó az idegentől uzsorát vegyen: sőt még tovább megy: jutalmul a parancsok és törvények megtartásáért az isten nevében azt igéri és helyezi kilátásba a zsidóknak, hogy kölesönadások által fognak uralkodni más népeken. S egy pillantás a mai viszonyokra meg fog győzni arról, hogy Mózes eme rendelkezései napjainkig terjedő kihatással bírtak. Lássunk egy pár idézetet az ó-testamentumból.

Mózes II. könyve 22. r. 25. «Ha pénzt adsz kölcsön a z én véremnek, a szegénynek, a ki veled vagyon, ne kívánj rajta uzsorát, mint az uzsorás szokott cselekedni.»

3. M. 25. r. 35. v. «Ha a te felebarátod ti köztetek megszegényedik és megfogyatkozik, tégy jót ő vele, akár jövevény legyen, akár zsellér, hogy élhessen 'ti köztetek.»

36. v. «Ne végy őt öle uzsorát, vagy fellelte valót, hanem félj a te istenedtől, hogy élhessen veled együtt a te atyádfia.»

37. v. «Ne adjad annak uzsorára pénzedet: és nyereséggel ne adjad neki a te gabonádat.»

5. M. XV. «Minden hetedik esztendőben szabadságot engedj.»

2. v. «Éz legyen pedig a szabadságnak módja: Minden, valaki kölcsönt adand az ő kezéből felebarátjának, engedje el azt neki, a melyet megvehetne rajta: vissza ne kérje azt az ő felebarátjától, vagy az ő atyja-fiától mert kiálltatott az úr szabadságának esztendeje.»

3. v. «Az idegentől visszakérjed: de a mi

lejed néked a te atyádfiánál, elengedje a te kezéd neki.»

4. v. «Annyira, hogy ne legyen te közötted koldus, mert igen megáld téged az úr.»

6. v. «Mert te urad istened megáldott téged, miképen megmondotta néked: akkor zálogot vévén, kölcsönt adsz sok népeknek, te pedig nem vessz kölcsönt és sok népeken fogsz uralkodni és te rajtad nem uralkodnak.»

8. v. «Ilanem örömet megnyissad a te kezedet a te atyádfiának és örömet add kölcsön neki, a mennyi elég az ő szükségére, azt a mi nélkül szükkölik.»

5. M. XXIII. 19. A te atyádfiának uzsorára ne adj: pénznek, eleségnek és egyéb akárminemű marhának uzsorájára, a mely uzsorára szokott adatni.»

20. v. «Az idegenek adj uzsorára, de a te atyádfiának uzsorára ne adj, hogy megáldjon téged a te urad istened mindenben, valamire kinyujtandod kezedet azon a földön, melyre bemenendő vagy, hogy azt örökségül birjad.»

A fogság után mind szigorubban és határozottabban szólnak a nép vezetői az uzsora ellen. Így:

XV. Zsoltár: «Uram kicsoda lakozik a te sátorodban és kicsoda nyugszik meg a te szent hegyeden? — 5. A ki pénzt nem adja uzsorára és ajándékot az ártatlan ellen nem vészen.»

CLIX. Zsoltár, melyben Dávid könyörög Doég ellen, egyéb csapások között kéri a 11. versben: «Foglalja el az uzsora minden ő jószágát és az idegenek ragadozzák el minden marháját.»

Salamon Példabeszédek XXVIII. — 8. vers: «A ki öregbíti az ő marháját uzsorával és felettevalóval, gyűjt annak, a ki bőven adakozik a szegényeknek.»

Jeremiás XV. r. 10. v. «Jaj nékem én anyám, hogy szültél engemet, visszavonásnak és az egész földön való perpatvarnak férjfiát! N e m a d t a m k ö l e s ö n t, ö k s e m a d t a k n e k e m k ö l e s ö n t: m é g i s m i n d e n s z i d a l m a z e n g e m e t.»

Ezekiel XVIII. részben, hol bálványimádás és házasságtörésről szól, a 8. versben mondja: «A k i u z s o r á r a n e m a d é s t ö b b e t n e m v é s z e n, m e g v o n s z a a z ő k e z é t a z á l n o k s á g t ó l: i g a z í t é l e t e t t é s z e n e g y m á s k ö z ö t t» — ez kedves az urnak.

A klasszikus kor nagy gondolkozói közül Cato a a tolvajokkal (de re rust. praef.), Cicero pedig a gyilkosokkal hasonlítá össze az uzsorást.

A kereszténység legkorábbi századaiban az egyházatyák, pápák és zsinatok kárhoztatták élesen az uzsorát. A határtalan felebaráti szeretet szült belőlök s az indignáció az anyagi javak után nagy önzéssel kapkodó kereskedők ellen. Arany sz. Szent-János szerint kereskedő nem is létezhetik hazugság és hitszegés nélkül s szent buzgalomban mondja, hogy keresztény ne is legyen kereskedő, vagy pedig kiközösítendő. Ambrus és Ágoston szintén a k a m a t v e v ő k ellen heveskednek.

Támaszkodtak ebben a bibliára is. Ágoston szerint, az idő közös vagyon: a kiadott pénz ez által nem lehet rosszabbá s az időt nem kell még külön meglízetni s kérdi hogyan hajthat a pénz hasznót, mikor már egyszer ki van adva a hitelező kezéből? Ő szerinte uzsorás az a hitelező is, ki csak r e m é l i s hasznót, — a biblia

szavai szerint : «Adjatok kölesön, abból semmit sem remélve.»

Ágoston, Chrysthom, Jeromos : az első pápák : I. Gyula (336—50), Leo (443), Gelasius (494) és Gergely (600) első sorban a clericus tagjait intették, hogy őrizzék meg mint a pestistől az üzletszerű dolgoktól, de különösen az uzsorától. Ezt teszik a niceaeai (325), laodikaeai (372), és karthagói zsinatok is (397). I. Gyula pápa «rut nyereségnek» mondja.

A büntetéseket a laikusok irányában nem vették oly szigorún. Leo pápa is a laikusokkal szemben csak damnabilisnak (kárhozatosnak) mondja az uzsorát és «sajnálja», hogy nem szűnik meg. A frank papság N. Károly alatt 808-ban szintén csak I. Gyula álláspontjára állva, csak «rut nyereség»-nek (*turpe lucrum*) mondja az uzsorát, de nem büntet tényleg laikust, kit világi törvények védnek, melyek megengedik a kamatvételt.

Azonban az e g y h á z semmire sem tudott menni a laikusok uzsorája ellen, míg a kezébe nem vette az uzsora-ügyek feletti bíraskodást. Az egyház hatalmának növekedésével e fölött is a jurisdikeiőt magához ragadta. Ugy, hogy a IX. században már a párisi és a constanci zsinat kimondja, hogy az uzsoráskodó laikusoknak a szentségek ki nem szolgáltatandók s minden kereszténynek megtiltatik, hogy velök együtt éljen. A 869-iki konstantinápolyi zsinat pedig minden uzsorára a legnagyobb egyházi büntetést, az exkommunikációt mondta ki.

A mint az egyház mind hatalmasabbá lön : mind szigorubban lépett fel az uzsora ellen s mind jobban terjeszté ki az uzsoratilalmat.

Főleg a kereskedelem ellen irányult az. III. Sándor

pápa még különbséget tesz a vásárlás és az uzsora között, de már második utóda, III. Orbán, mindkettőt összeveti és egyforma büntetéssel sújtja. A kereskedőnek portékáját a vételáron, vagy az egyház által megállapított s mindenütt érvényes áron kell eladni. Legfeljebb a szállítási költségeket térítheti meg magának. Ha többet vesz, drágábban elad : uzsorás. A túlszigor annyira ment, hogy a kikötés nélküli előnyben való részesülés, ajándék az adóstól : uzsora gyanánt tiltva lön ; másfelől Lüntette az egyház magát az uzsorás szándékot (usuraria voluntas) is, a mi minden kölesönfuzletnél föltételezhető volt s így minden jogüzletet uzsorának lehetett bélyegezni, a melynél csak lehetséges volt valamit elfogadni az adott dolgon felül.

Ha az adós, a hitelező nagyobb biztosítása végett megesküdütt, hogy a kikötött kamatokat megfizetni fogja, vagy a megfizetetteket visszakövetelni nem fogja : az egyházi bíró előtt az eskünek csak annyiban volt érvénye, hogy az adós köteles volt megtartani esküjét, de a hitelező viszont kötelezve volt visszaadni a mi neki fizettetett, ha a pört kikerülni akarta. A pört vagy az adós vagy az egyház indította meg hivatalból.

De tettekk i v é t e l e k is : nem uzsorás az a pap, ki mint zálogbirtokos a kölesön adott tőkén túl élvezi a zálog jövedelmeit, mint hátralekos tizedet : a vazall, ki hűbér-urának a hűbér földet-elzálogítja : az após, ki vejének hozomány helyett zálogot ad : az sem uzsorás, ki valamely hajóstól vagy vásárra menőtől az elvállalt risico fejében a tőkén felül még valamit vesz. Végül III. Lucius pápa kötelezi az adóst, kiért a kezes a késedelmes fizetés miatt a hitelezőktől kellemetlenség-

geket szenvedett, hogy a kezesnek amaz összegén kívül, mit ez a hitelezőnek kifizetett, még a késedelem miatt támadt minden «járulékot» megfizessen. Ezek által nem egy tekintetben ki lőn zárva és megkerülve az usuraria voluntas.

A büntetéseket az egyház, mikor már teljesen kezében volt a hatalom, keményen alkalmazta papok, világiak, zsidók, sőt oly világi hatóságok ellen is, melyek nem léptek fel egész szigorral az uzsora ellen. Különösen a «nyilvános uzsorásokat» sújtotta haragjával. Nagyon változott azóta a világ s ebben az egyház felfogása is, az uzsora és kölcsön tekintetében. Mainapság nálunk is akárhány káptalan van, melyek kölcsönöket adnak s azok után tisztességes kamatokat vesznek.

A papok az uzsora miatt minden hivatal és javadalomtól felfüggesztetnek; laikusoktól megtagadtatik a gyónás, oltári szentség és exkommunikáltak. Kikölcsönzött tőkéiket csak akkor pörölhetik, ha előbb az uzsoranyereséget az adósnak visszaadták. Minden kamatot tartoznak az adósnak, vagy ennek utódainak, vagy szegényeknek kiadni, kivéve ha magok is szegények, «mert a szegénység elég büntetés istentől.»

Uzsorás idégenek három hó alatt kiutasítandók az illető országból. Mi a z s i d ó k a t illeti, III. Inceze pápa 1200-ban fölhívta a világi hatóságot, hogy a zsidókat kényszerítse visszafizetni az uzsorát, tartozó keresztények számára.

Sőt még tovább megy az egyház: az uzsorásoktól megtagadta az egyházi eltemetést, míg a kamatok visszafizetve, vagy ez iránt cautió letéve nem lett. Még az örökösök is köteleztettek vagyonuk erejéig visszafizetni a

kamatokat, vagy eladni az uzsorából vett birtokot s ennek árát az adósoknak kiszolgáltatni : az uzsorások végrendeletei sem érvényesek, a mennyiben uzsorás szerzeményről intézkednek. — A pap, ki eltemeti az uzsorást, vagy ki ettől valamit elfogad : oly elbánásban részesül, mintha maga uzsoráskodott volna.

N. Károly kapituláreiban is (806—813) van szó az uzsora ellen, egészen az egyházjog szellemében.

A világi törvényhozás azonban nem mindenütt értett egyet az egyházzal ebben : bár néhol hozattak törvények a kamat korlátozására : így pl. Németország nevezetesebb városaiban következőleg volt megállapítva a törvényes kamatláb : Mainzban (1255) 2 denár, egy font után egy hétre : 4 unczia egy évre : Augsburgban (1276) egy hétre 4 fillér egy fontra és 1 fillér 90 fillérre : Münchenben (1340) egy hétre 2 fillér 1 fontra : Prágában (1269) 5 pfenning 1 márkára, 6 pfenning 1 fontra 1 hét alatt : Kölnben (1250) 3 denár 1 márka után 1 hétre.

Ince pápa 1491-ben a M. m. Frankfurt tanácsához intézett bullájában megengedé, hogy zsidók egy hellert vegyenek egy fl. után hetenkint ($21\frac{0}{100}$). — Brandenburgban a zsidóknak a XVIII-ik századig $24\frac{0}{100}$ -ot venni engedték meg. Boroszló maga is $25\frac{0}{100}$ -ot fizetett a XIV. század közepén nagyobb tőkékért. — Arragoniában I. Jakab 1228-ban évi $20\frac{0}{100}$ -ot és 1240-ben 1 font után 4 denárt engedett havonként a zsidóknak. Ez időben Sziciliában a zsidó-kamatláb $10\frac{0}{100}$ volt. Franciaországban a zsidókkal szemben szintén meg volt állapítva a kamatmaximum, így pl. 1360-ban $86\frac{2}{3}\frac{0}{100}$ ra évenként és 4 denier pro livre volt téve. — Ausztriában,

hol a fejedelmek eladósodása következtében az uzsora különösen virágzott, II. Babenbergi Frigyes 1246-ban megengedte a zsidóknak, hogy hetenként 8 hellert vegyenek egy font után (= $174\frac{0}{10}$ évenként), sőt ennek atyja, Leopold «a dicső» alatt évenként $304\frac{0}{10}$ -ot vehettek.*

Az újabbkori vallásalapítók közül Luther ostorozza az uzsorát,** megkülönböztetvén ettől a megengedett, mérsékelt kamatot. Papoknak és papi testületeknek még $4-5\frac{0}{10}$ -ot venni is szégyen; a szószékről bátran bélyegezzék meg az uzsorát, hogy az uzsorásokban felébredjen a lelkiismeret és belássák «kárhozatos tüzérkedésüket»: meghagyja, hogy uzsorásoknak szentségeket kiszolgáltatót és bűnbocsánatot adni, de sőt őket még eltemetni sem szabad, ha nem vezekeltek.

Kalvin is bizonyos mértékig természetesnek és jogosultnak tartja a kamatjövedelmet.*** De ő is kárhóztalja az üzletszerű uzsoráskodást s különösen rosszalja, ha szegény emberektől vétetik az uzsora: és megtartatni kívánja a törvényhozásilag megállapított kamatlábat.

Főntebb említők, hogy mihelyt az egyház hatalmassá lett, hatalmát egyebek közt arra is használta, hogy az uzsorás ügyek feletti biráskodást magához ragadta. Nálunk is érvényesítette hatatmát e téren: már Corvin Mátyás királyunk I. rendelete 3c6. §-ában a szentszékhez utasított ügyek között találjuk az uzsorát is.

* L. Geschichte des Wuchers in Deutschland. Max Neuman. Halle. 1865.

** Grosser Sermon vom Wucher.

*** Epist. et reponsa. Hannover, 1597. ep. 383.

Törvényeinkben a régiebb kortól a legújabbig igen sok intézkedésre találunk az uzsora ellen. A kamatmaximum ezekben rendszeren hat százalékban van megállapítva s az uzsorás nemcsak a kamatok, de a tőke elvesztésére ítéltetik; sőt némely törvényeink még fogházbüntetést is szabnak az uzsorásra, kit azonkívül a törvény egyes kifejezései is megbélyegeznek. Hogy mindamellert az uzsora nem volt kipusztítható, erre nézve igen helyesen jegyzik most meg Németországban, hogy hiszen a lopást sem voltak képesek kiirtani a büntető-törvények, de azért nem akad senki, a ki azt állíthatná, hogy a lopás elleni törvények hiábavalók, haszontalanok és tehát eltörölnődök.

De lássuk miket rendelnek a magyar törvények. Ulászló első rendelete (1493) 65. cikkében ezek mondatnak:

«Mint hogy meg szokott történni, hogy némelyek javaikat s birtokaikat szükségtől kényszerítve elzálogítják és azokat időközben más vagyonuknak eladása mellett is ha visszaváltani akarnák és e végett pénzeket készen tartanak, mindazonát azok, kiknek elzálogosították, megfelekedkezvén a becsületről és üdvösségről, nem akarják visszabocsátani, hanem azon ügynek elhatározását a nyolczas törvényszékekre halasztják, hogy a közben azok jövedelmeit szedhessék. Mely miatt gyakran az ily birtok s javak a szegényebbektől s azok örököseitől örökre elidegenítettnek, mivel a miatt többnyire az arra rendelt pénzeket vagy kénytelenek elkölteni, vagy elvesztik.»

1. szakasz. «Hogy tehát az ily uzsorások gonoszsága megzaboláztassék és amazok szükségén

segítve legyen. elhatároztatott, hogy valahányszor az ily uzsorások a másik fél által bíróilag és törvényesen megkerestetvén, azoknak pénzüket fölvenni, vagy annak felvételével az elzálogított birtokokat visszaadni és visszabocsátani nem akarnák, hanem az ügyet a nyolczas törvényszékre halasztanák, az ügynek az első nyolczas törvényszéken el kell végeztetni s akkép megítéltetni, hogy azon javak minden fizetés nélkül visszabocsáttassanak.»

2. sz. «És azonfelül azon uzsorás kötelezesség az ellenfél részére annyi pénzösszegnek fizetésére, mennyiben azon javak lekötve voltak és elmarasztassék.»

Mátyásnak egy előbbeni törvénye (6 : 25c) hasonlóképen rendelkezik. Későbbi törvényeink is aztán jobbra mind ezen a csapáson haladnak. Így az 1647. évi t.-czikk ezeket mondja :

«Az 1622. évi 46. czikk, melyben semmi kamatról említés nem tétetik, a részben akkép világosittatik, hogy mind az adósoknak magoknak, mind a hitelezőknek (ha a z i r á n t k ö t e l e z v é n y l é t e z i k) bíróságon kívül és belől, ezulán jogos kamatképen hat száz tól t behajtani szabad legyen.

Az 1715. évi 11. t.-cz. így hangzik : «olykor több üdvességről és kegyelemről megféleldezők, magokat a gonosz uzsorának és fösvényiségnek adván, kölcsön kiadott pénzeiktől kamat név alatt, vagy vesztett nyereség, avagy jutalom cím alatt, hasonló kölcsönzött tőkeiktől, a megengedett törvényes száztól hat kamattal meg nem elégszenek, hanem magoknak nyolcz, tíz és száz tól több forintokat is kamat fejében

avagy bármely jutalom czime alatt köteleztetnek és kilizettetnek.

1. sz. E miatt a g o n o s z u z s o r a és a fős-vénység megszüntelése tekintetéből ő felsége (III. Károly) kegyelmesen megengedvén, megállapíttatott, hogy mostantól jövőre senkinek se legyen szabad pénzeit évenként lizetendő s z á z t ó l h a t o s k a m a t n á l f e l e b b k ö l e s ö n a d n i, vagy az eddig kialottakat felebb folytatni.

2. sz. S annál fogva mostantól ezután az adóstól ezen törvényes kamaton kívül semmi ezim alatt, sem jutalomkép akár pénzben, akár élelemszerekben vagy bár mi vagyonban semmit elfogadni vagy beszédni szabad ne legyen.

3. sz. Az ellenkezőleg eselekvők pedig bámmirendű, rangú és nemzetbeli emberek legyenek, a k i r á l y i ü g y é s z s é g e l ő a d á s á r a, az igazság kitudása mellett az ekkép kikötött kamat vagy jutalom elvesztésében, az illető tőke-összeg megvételében eljáró bíró által azonnal elmarasztassanak ; mely megítélendő kamat és jutalmak két részét m a g á n a k a k i r á l y i ü g y é s z s é g n e k, egy harmadrészt pedig b á r m e l y f e l j e l e n t ő n e k kell odaengedni.»

Az 1723. évi CXX. t.-ezikk még szigorubb s így szól :

«Igazságos, hogy az uzsorások (a kereset a kir. ügyészséget illetvén s annak hagyatván fenn) n e m e s a k a z e g é s z k a m a t n a k, h a n e m a t ő k é n e k e l v e s z t é s é b e n i s ; és a mit a törvényes száztóli hatos kamaton felül az adósoktól fel-

vettek, az ugyanazon bíróság által a károsítottaknak visszatéríttessék.»

Az 1802. évi XX. t.-czikk a következőket rendeli :

«Miután a mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy ellen nem állván az 1715. LI. és 1723 : CXX. t.-czikk szerinti gondoskodás, az u z s o r a - v é t s é g naponta jobban megerősödik, a karok és rendek ő sz. Felsőge kegyelmesen hozzájárulván, mindenki károsodásának elhárítása tekintetéből elhatározzák :

1. sz. Hogy a fentérintett törvények nemesak érvényökben továbbá is megtartassanak, hanem azokra is hasonlókép kiterjesztessenek, kik kisebb összeg helyett magoknak nagyobbakat köteleznek, hogy a hitelezőtől az adós által valósággal fölvevett összeg többé nem hitelezőnek, hanem k a m a t j á v a l e g y ü t t a k i r. ü g y é s z s é g n e k j u s s o n (épségben hagyatván a feljelentést illető rész) és a mire tán időközben a törvényes kamaton felfül fizethetett volna, az azt felvevő hitelező által az adósnak visszafizettessék, sem pedig ezen törvénytelenül kötelezettnek behajtására a magát lekötelező ellen soha senki ne kereskedhessék és a kötvény a törvénytelenül kötelezett összeg tekintetéből tetteleg érvénytelen legyen s azon felül a magának törvénytelen összeget kötelező az ügyészség keresete mellett a bíróság böles belátása szerint meghatározandó pénzbeli vagy melleleg f o g s á g b e l i büntetéssel büntettessék.

2. sz. Szinte a semmi keresménynyel nem bíró és teljes koron alul levő férfiaknak s családbeli leányoknak csak kötelezvényei, szerződésai is az atyák, gyámok vagy gondnokok megegyezése nélkül, valamint az 1792 : XVII. t.-cz. ellenére kötletett, ugy az ezen törvényczikk

ellen bárhol ezután kötendők érvényteleneknek és semmiséknek jelentetnek.

3. sz. A mennyiben végre a fentérintett uzsoravétség nemein kívül az adósoktól különös cím alatt munkálatokban, vagy természetményekbeni beszedés melletti behajtások gyakoroltatnának, a mi több, a földekből jövő évenkénti termések akkép köteleztetnének, hogy egy évi termésnek beszedésével a hitelező tőkét kamatjával együtt egészben megkapja, fentisztelt ő sz. Felsőge kegyelmesen hozzájárulván, az adózó nép iránti gondoskodás tekintetéből is megállapittatik, hogy hasonló u z s o r a-esetek az adósok által közbevetendő panasz folytán a földesuraság befolyásával közigazgatási uton tárgyalassanak és a helybeli viszonyok figyelembe vétele mellett a törvényes mértékre visszavezetlenségnek; nagyobb jelentőségű esetek az úriszékhez utasittatván s az innen szokásban levő felebbvitel épségben hagyatván.»

Későbbi törvényeink azonban kivételeket tesznek egyes esetekben az uzsorára nézve. Mint pl. az 1840.ki kereskedelmi törvény XVI. t.-cz. 55. §-a így szól: «kereskedők, gyártók, gyógyszerárusok, mesteremberek és közkereseti társaságok közt kereskedési, gyártási, vagy mesterségből eredett adás-vevés következésében bármily magasán kikötött kamatok és díjak u z s o r á n a k n e m t e k i n t e t h e t n e k.»

Az ugyanezen évi. közkereseti társaságokról szóló XVIII. t.-cz. 28. §-a pedig mondja: «hogy a társaság kültagjai magoknak a törvényes kamatoknál magasabbakat is köthetnek ki, a nélkül, hogy ezt u z s o r á n a k t e k i n t e t h e t n e k.»

A magyar törvényhozás mind tovább haladt aztán

ez irányban s már 1868-ban (XXXI. t.-cz.) törvényt alkottunk «az uzsora-törvények eltörléséről.» E törvényben egyebek közt az mondatik, hogy a szerződési kamatlábnak az eddigi törvényekben foglalt «korlátozása megszüntetetik,» s hogy «a szerződő feleknek szabadságában áll» az írásbeli kölcsönszerződésben azt is kikötni, hogy a kölcsön visszafizetése «az adott tőkénél nagyobb mennyiségű vagy más és jobb minőségű dolgokban történjék;» — az uzsoraperek — kevés kivétellel — végre nem hajthatók sat

De a következmények megmutatták, hogy e törvény alkotásánál túlságosan liberális volt a törvényhozás, mert még tíz évig sem volt érvényben e törvény, midőn az uzsora türhetlenné vált pusztításai, melyeket az állam bírósága kénytelen volt pirúlva s lelkiismeretében felháborodva megítélni és szentesíteni, mert így kívánta a törvény, szükségessé tették Perczel Béla minisztersége alatt egy új törvény, (1877. VIII. t.-cz. : mely szerint a bíróny olcz százalékosnál nagyobb kamatot nem ítélhet meg) alkotását, amannak mintegy ellen-szeréül. Maga a miniszter sem kötött indokolásában emio felrendszabály hatásához valami nagy reményeket s azóta az idő igazat adott neki, mert e sorok elején jelzett állapotok folytán a közvélemény szigorúbb és határozottabb intézkedéseket sürget az uzsora ellen.

VIII.

A munkás-pártok és az általános szavazatjog Németországban.*

«A gyomorkérdés, vagy helyesebben a radicalis-forradalmi izgatás nem harez egyik vagy másik a l l a m f o r m a ellen, hanem oly harez, melynek végezelja a fennálló t á r s a d a l m i f o r m á k feltétlen negatiója: a házasságot, örökjogot, tulajdont, a hazát akarja megsemmisíteni s az emberiségre a léktelenség chaosát hozni.» Így nyilatkozik a német birodalmi törvényhozás egyik tekintélyes tagja azon veszélyről, mely az egyesített Németországot a social-demokratia részéről fenyegeti s ez bizonyára nem az egyetlen hang, mely ez irányban hallatja szavát: a sajtó, a közvélemény s Németország államférfiai teljes öntudatával bírnak a nagy horderejű jelentőségnek, melyet e szó: social-demokratia kifejez. Nem is annyira e munkás párt széma teszi azt féltelmessé, mert Németország többi társadalmi osztályaival szemben igen csekély kisebbség — nem úgy mint Angliában, hol meg-

* Megjelent a «Budapesti Szemle» 1875. évi 15. számában.

fordítva van az arány, — hanem a czélban, melyre törekszik, a jelszavak- és zászlóban, melyek után indul e rendkívüleg iskolázott és tökéletesen szervezett párt, rejlik a veszély; s a mi végre számbeli erejét is illeti, ez magában véve is elég tekintélyes arra, hogy aggodalomban tartsa az államot és társadalmat, melyeket gyökeres felforgatással fenyeget.

A német egység tomboló viharok, véres harcok közepette született meg, melyek alatt csak úgy remegett Európa földje. Nem pillanat műve ugyan, mert az eszme miután megtestesülését előkészítették a költők, politikusok és az események, meg volt érelve a kedélyekben, a német közszellemben. Most már egyesülve van a német nemzet, de tán éppen annak, hogy a német egység oly rendkívüli, izgalmas és viharos körülmények között jött létre, lehet tulajdonítani azt, hogy a győzelmi mámorban és a pillanat első hevében a német államférfiak és törvényhozók nem voltak elég óvatosak, előrelátók és körültekintők, midőn a német birodalmi alkotmány egyik igen sarkalatos pontját és részét törvénynyé emelték. Értjük az általános szavazatjogot, melynek alapján minden 25 éves német — fölemlítésre sem méltó kivételek mellett — szavazatot nyert.

Azon időben, midőn Schleswig-Holsteintól Elsass-Lothringiáig hangzott a Heil dir im Siegeskranz sa Wacht am Rhein, nem tűnt föl veszélyesnek a suffrage universel; akkor a német nép a győzelem s a kivívott egységének hatása alatt állott, de a mámor nem sokára eltűnt, páráként fölszállt s a következmények megmutatták, hogy az általános szavazatjog behozatala elhamarkodott volt és sok, nagyon sok bonyodalomnak

lett kútforrása a német császárságban, mert segédeszközül és emeltyűül szolgált az államellenes elemeknek, hogy egész erejüket kifejthessék és felszínre vergődjenek. Tán mondanunk is fölösleges, hogy e veszélyes elemek alatt a social-demokratákat és az ultramontánokat értjük. A német egységre mind két párt egyaránt veszélyes, az előbbieket mint általában és ex principio ellenségeit minden létező államnak és fennálló társadalmi formának, az utóbbiakat, mint olyanokat, kik egyrészt elismerik ugyan az államot, mint ilyen, de csak az egyház bizonyos suprematiája alatt és bizonyos befolyása mellett, másrészt az egyesült Németországban és ennek a kath. Franciaország felett kivívott győzelmében a protestantizmust látják, mint a katholicizmus és az egyház ellenségét.

Akkor, midőn Németország szemei még kápráztak az öt milliárd csillogó fénytől, midőn két tartománynak (Elsass-Lothringia) a német hazához való annexiójában, a győzelmes babérkoszorúzott seregekben nyert kielégítést a nemzeti díszvágy és önérték — mondjuk mind ezeknek közvetlen összhatása alatt az említett elemek — a közvélemény által ellensúlyozva — nem törhettek magoknak útat, hogy nagyobb mérvben felszínre kerüljenek, a mint ezt világosan bizonyítja azon körülmény, hogy a francia-német háború befejezte után közvetlenül összeült első német birodalmi gyűlésbe csak 2 socialdemokrata és csak mintegy 60 ultramontán képviselő választatott. Hanem alig három év letelte után, az 1874. jan. 10-én választott második birodalmi gyűlésben a socialdemokraták már 9-re, az ultramontánok pedig 94-re szaporodtak.

Hogy könnyebben szemléltethetővé tegyük ez elemek

erejének arányát a többi pártokhoz, hiteles adatok nyomán az alábbiakban állítjuk össze a német birodalmi gyűlésben jelenleg levő valamennyi párt számerejét: 1. a nemzeti szabadelvű párt áll 150 tagból: — 2. a centrum (ultramontánok) 94; — 3. a német haladó párt 49: — 4. a német birodalmi párt 31; — 5. a conservatívek 21; — 6. a lengyelpárt 13; — 7. a szociáldemokrata párt 9 tagból áll; — 8. van még 30 képviselő (ezek közt elsass-lothringiai, dán és német), kik egyik párthoz sem tartoznak. A német birodalmi gyűlés összes képviselőinek száma tehát 397 s ebből (ide számítva a centrumot, szociáldemokratákat, lengyeleket és néhányat a semmiféle párthoz nem tartozók közül) a német egység határozott ellenségeinek száma nem kevesebb, mint 120.

Miután tudtunkra sehol a világ egyik parlamentjében sincs a német szociáldemokratákéhoz hasonló számú és irányú párt, mint a német birodalmi gyűlésen, érdemesnek tartjuk följegyezni a szociáldemokrata képviselők neveit, kik a német birodalmi gyűlésben foglalnak helyet:

1. Bebel (esztergályos Lipésében), megválasztott Glauchau-Meerane választókerületben. —
2. Geib (könyvkereskedő Hamburgban), megv. Freiberg-Hainichenben. —
3. Hasenclever (a munkás-egylet elnöke Berlinben), megv. Altona-Stormarnban. —
4. Hasselmann (szerkesztő Berlinben), megv. Elberfeld-Barmenben. —
5. Liebknecht (hirlapíró Lipésében), megv. Stolberg-Schneebergben. —
6. Most (író Mainzban), megv. Chemnitzben. —
7. Mosser (posztókészítő Crimmitzschauban), megv. Zwickauban. —
8. Reimer (szivarmunkás Altonában), megv.

Plön-Seegebergben. -- 9. Vahlteich (szerkesztő Chemnitzben), megy. Mitweida-Frauenbergben.

Kilencz szociáldemokrata képviselő! Kilencz élő tiltakozás minden állami és társadalmi organismus ellen! Ehhez járul még azon körülmény, hogy a 9 képviselőnek közel 400,000 szociáldemokrata választó (342,992; l. Br. Minnigerode alább idézett munkáját) áll a háta mögött. Legnagyobb contingenst szolgáltatott Brandenburg (25,949 szavazat), Schleswig-Holstein (54,114 szavazat), a Hanza-városok (18,158 szavazat), Bajorország (15,842) és Szászország (65,235 szavazattal). — Egy magában Berlinben, a német birodalom fő- és székvárosában 9013 szociáldemokrata választó szavazott.

Hogy mit jelentenek e számok Németországban, azt csak úgy fogjuk kellőleg méltányolhatni, ha tudjuk, hogy míg az Anglia lakosságának többségét képező angol proletarius, munkás szövetségek, cooperatív egyletek és számos más testületbe tömörítve, kiválólag csak társadalmi tevékenységre irányozza erejét és figyelmét, megalkuszik az adott viszonyokkal s a fennálló körülmények között önerején igyekszik sorsát javítani, a nélkül, hogy az államot és társadalmat gyökeres felforgatással veszélyeztetné,* — a német munkásosztály sokkal veszélyesebb irányt vett, agitatioja, propagandája és működése kiválólag politikai: győzelmét, ezéjainak elérését csak a létező állami és társadalmi formák romjain véli kivívhatni.

A félelmes számra növekedett német szociáldemokraták a sajtóban is igen tekintélyes hatalommal ren-

* L. a Budapesti Szemle 1873. évi 6-ik számát.

delkeznek. Lapjaik következők: 1. *Botschafter* (Pforzheimban), a német szivar- és dohánymunkások közlönye; 2. *Correspondent* (Offenbachban), a német kalapossegédek lapja; 3. *Genossenschaftler*, a német arany- és ezüstművesek közlönye; 4. a *Sprechsaal* (Koburgban), a német porcellánművesek lapja; 5. a *Gewerkverein* (Berlinben), a Hirsch-Duncker-féle német munkás szövetségek közlönye; 6. a *Volksstaat* (Lüpsében); 7. a *Demokratische Zeitung* (Berlinben); 8. a *Braunschweiger Volksfreund*; 9. a *Crimmitschauer Bürger- und Bauernfreund*; 10. a *Dresdener Volksbote*; 11. *Freie Presse* (Chemnitzer); 12. a *Demokratische Blätter* (Königsbergben); 14. *Demokr. Wochenblatt* (Augsburgban); 15. a *Neue Socialdemokrat* (Berlinben).*

De ezzel még koránt sincs kimerítve a munkásközlönyök száma. Van még számos, kisebb jelentőségű munkáslap, azon kívül ott vannak a munkaadók érdekeit képviselő specialis közlönyök, továbbá időszakos folyóiratok, melyek túnyomólag s csaknem kizárólag a munkáskérdéssel foglalkoznak, mint pl. a *Concordia* Berlinben, az *Arbeiterfreund*, a *Christliche sociale Blätter* stb. — Mindez csak azt bizonyítja, hogy a munkás kérdés Németországban nagy tért foglalt el s igen égetővé lett, érzik ezt nagyon jól Németország gondolkozó fői. Nem csak a kormány, de a

* L. *Die Deutsche Arbeiterpresse der Gegenwart*. Von A. Held, Professor der Staatswissenschaften in Bonn. — Leipzig. 1873.

tudósok körében is észrevehető bizonyos irány és törekvés, melynek célja korszerű reformok és a munkaadók szükkeblősége és önzése lehető paralysálása útján a német munkások nagy részét visszaterelni a forradalmi irányból. Ily reformok és törekvések mellett száll síkra Held idézett munkájában, hangsúlyozva, hogy eljött már, nagyon is eljött ideje annak, hogy Németországban a munkás-mozgalom komoly gondolkozás és megfontolás tárgyát képezze. A német «tanszéki socialisták» törekvése is — a munkás-kérdést illetőleg — oda reducálható, hogy a munkásokat a gyakorlati tevékenység terére vigye s elvonja a veszélyes forradalmi tendenciáktól.

A munkás közlönyökben fejtegetett és védett eszmék három főszeme körül csoportosíthatók össze :

1. Hogy a munkásosztálynak önálló egyesületekben kell keresnie érdekei megvédését és pedig a munkaadóval ellentétben. Ugyanazon foglalkozáskör munkásai nem helyi, hanem nagy szövetségekké alakuljanak, melyek gondoskodnak a munkásról szerénység, betegség, munkaképtelenség és halál esetén s mindezen ügyeket a munkaadó kizárásával kezelik. E szövetségnek célja a munkaközvetítés is. Ezen felül mint önálló testületek szembeszállnak a munkaadókkal s az érdekek összeütkezése esetén az egyesülésben rejlő erejüknel fogva biztosítják a győzelmet a munkások részére. Itt anyagi érdekekről van szó : munkabér és munkaidő nagysága, a munkásnak egész társadalmi állása, ki a munkaadó dictaturája alól szabadulni akar, vagy a gyári felügyelő embertelen bánásmódja ellen orvoslást keres. Különben a munkabér képezi Németországban a munkásmozgalom központját. Az ily szövetségek céljaira nézve egyetért

minden munkás, habár némelyek azokat csak a tulajdonképeni nagy harez előjátékának tekintik.

2. A productiv associációk, vagyis a munkabérnek a munkajövedelmével való helyettesítésének eszméje. Oly cél, melyet minden gondolkozó munkás magának vall, habár némelyek azonnal, mások később; némelyek tökéletesen, mások csak részben, míg ismét némelyek erőszakkal és külségséggel, mások pedig kitartás és önségely útján akarják elérni. Azok is, kik e célra különös hévvel törekednek, belátják, hogy azt a munkás szövetségekhez csatlakozva kell valósítani. E cél elérésének első kiindulási pontja tehát a testvéries szövetkezés és egyesülés.

3. A demoktatisus népállam eszméje. Ez eszme nem minden munkásnak sajátja, egyedüli megkülönböztető jele a socialdemokratáknak, kik a fennálló állami rend teljes felforgatását tartják a munkások nagyobb mérvű vívmányainak elutasíthatlan előfeltételentül, kik tehát ellenséges és forradalmi indulattal viseltetnek minden fennálló rend iránt és ama törekvésekben, melyekben a többi munkásokkal együtt részt vesznek, különös gyűlöletet és rendkívüli agitációt fejtenek ki.

E három eszmecsoporthozat szerint három munkás pártot különböztetünk meg Németországban. A munkások túlnyomó nagy többsége, mely mint soraink elején kimutattuk s mint Held is bizonyítja, napról-napra nő, socialdemokratákból áll, melyek ismét két árnyalatra oszlanak: az egyik, a népesebb, az u. n. «eisenachi beesületesek», Bebel, Liebknecht és Becker vezérlete alatt állanak. Leginkább Szászországban vannak elterjedve, de azonfelül jelentékeny számú hívekkél bírnak Dél- és

Észak-Németországban is; saját közlönyek vannak, mint a *Demokratische Zeitung*, *Demokr. Wochenblatt*, *Braunschw. Volksfreund*. Ez árnyalat vezérei tagjai az Internationalének. A másik árnyalat az «általános német munkás egyesület» előbb Schweitzer, most Hasenclever, Hasselmann és Töleke vezérlete alatt, főszékhelye Berlin és közlönye a *Neue Soziale Demokratie*.

A két árnyalat közti viszálykodások nagyjában személyes természetűek, de alapjában véve mindkét árnyalat a forradalmi agitáció terén áll, melyet Lassalle teremtett. Az anyagi különbség a kettő között csak az, hogy az «eisenachi becsületesek» nem tűznek oly nagy személycultust Lassallel s az Internationaleban a nemzeti centralisatio és dictatura ellen küzdenek s így praegnansabbul képviselik a foederalismus elvét.

A szocialdemokratákkal a Hirsch-Duncker-féle *Gewerksvereine*-k állnak szemben, melyek csatlakozva a parlamenti haladó párthoz, a munkáskérdés tulajdonképeni terén a nagyiparban a Schulze-Delitzsch-féle reformeszméket képviselik és részben valósítják. Ezek tehát tisztán gyakorlati, a mostani állami és társadalmi viszonyok keretén belül s azok felforgatása nélkül is elérhető reformokra törekednek alkotmányos úton és fegyverekkel. Megtörténik azonban és pedig nem egyszer, hogy strikeok alkalmával úgy szocialdemokrata, mint reformbarát munkások egy táborba csoportosúlnak s a körülmények szerint majd az egyik, majd a másik árnyalat vergődik túlsúlyra.

Vannak végül szervezett munkás egyesületek, melyek elvileg nem törődnek a forradalmi és reformelmé-

letekkel, hanem egyszerűen a legközelebbi gyakorlati célokra törekednek. Egészen nyílt kérdésnek hagyják azt, hogy vajjon az elérendő reformok a forradalomnak előkészítései-e vagy csak kárpótlás és ellenszer gyanánt tekintendők. E szerint vannak szociáldemokrata, szabad-elvű és semleges munkás szervezetek. Még más elmosódó árnyalatokat itt említetlenül hagyunk, minthogy főleg a socialdemokratákra akarunk tekintettel lenni, mert ezek törekvése és célja veszélyezteti a német államot, s mert nagy számuknál fogva is leginkább lekötik figyelmünket.

A szociáldemokraták törekvését és irányát legjobban hiszszük feltüntethetni, ha közöljük pártprogramjukat, a mint következik :

I. A szociáldemokrata munkás-párt a szabad népállam létesítésére törekszik.

II. A szociáldemokrata munkás-párt minden tagja kötelezi magát, hogy egész erejéből a következő elvekért fog küzdeni :

1. A mai politikai és társadalmi viszonyok szerfölött igazságtalanok, ezért a legnagyobb erélyvel kell küzdeni ellenök.

2. A munkásosztályok megszabadításáért vívott harc nem az osztálykiváltságok és előjogok harca, hanem egyenlő jogok- és kötelességekért, és az osztályuralom megszüntetéseért vívatik.

3. A munkásnak gazdasági függése a tőkepenzestől alapja minden szolgaságnak és ezért a szociáldemokrata munkáspárt arra törekszik, hogy a mostani termelési mód (bérrendszer) megszüntetésével társulati munka útján minden munkás számára kivívja a munka tiszta jövedelmét.

4. A politikai szabadság nélkülözhetetlen előfeltétele a munkásosztály gazdasági felszabadításának. A társadalmi kérdés e szerint elválaszthatatlan a politikától, megoldása ez által van feltételezve és csak a demokratikus államban lehetséges.

5. Tekintve, hogy a munkásosztály politikai és gazdasági

főlszabadítása csak úgy lehetséges, ha ez együttesen és egyesülve küzd a harezot, a szocziáldemokrata párt egységes szervezetet alkot önmagának, mely minden egyesnek lehetővé teszi, hogy befolyását az összesség jólétére érvényesítse.

6. Tekintve, hogy a munka főlszabadítása sem helyi, sem nemzeti, hanem társadalmi feladat, mely minden országra, hol modern társadalom van, kihat, a szocziáldemokratapárt, a mennyiben ezt az egyleti törvények megengedik, a nemzetközi munkás szövetség ágának tekinti magát és ennek törekvéseihez csatlakozik.

III. Mint a szocziáldemokrata párt agitációjának legfontosabb követelményei érvényesítendőek :

1. Az általános, egyenes, egyenlő és titkos választási jog megadása minden 20 éves férfúnak a parlamenti, egyes államok országgyűlései, tartományi és községi képviselők valamint minden más képviselőtestület választásában. A megválasztott képviselőknek elegendő napidíjak adandók.

2. A nép általi egyenes törvényhozás (vagyis indítványozási és elvetési jog) behozatala.

3. A rend, birtok, születés és hitvallás minden előjogainak megszüntetése.

4. A néphad felállítása az állandó hadseregek helyére.

5. Az egyház különválasztása az államtól és az iskola különválasztása az egyháztól.

6. Kötelező oktatás a népiskolákban és ingyenes oktatás minden nyilvános tanintézetben.

7. A bíróságok függetlensége, esküdtszékek és iparbíróságok behozatala, a nyilvános és szóbeli törvénykezés és ingyenes jogszolgáltatás behozatala.

8. Megszüntetése minden sajtó-, egyleti és szövetkezési törvénynek ; a normalis munkanap behozatala ; korlátozása a női és betöltése a gyermekmunkának. Megszüntetése a fegy- és dologházi munkák által a munkásoknak okozott versenynek.

9. Megszüntetése minden indirect adónak és az egyedüli, egyenes és progressiv jövedelmi és örökségi adó behozatala.

10. A szövetségi ügy állami támogatása és államhitel a szabad termelő társulatok számára demokratikus biztosítékok alatt.

Igy közli e programot a lipesei *Volksstaat* 1872. évi utolsó negyedében. — Természetes, e program a szociáldemokraták elveinek csak száraz váza, melynek testet és vért a párt sajtója, az ebben megjelent irány-cikkek kölcsönöznek. Ezért szükségesnek látjuk egy pár idézetet fölvenni a szociáldemokrata közlönyökből, melyek egész világosságban állítják eléink a párt lelkiületét, érzelmeit és céljait.

A szociáldemokrata munkás lapokban csak úgy tájtézik a kiolthatatlan, kibékülhetetlen, sivár gyűlölet és ellenszenv mindaz ellen, a mi létezik: birtokos osztály, vallás, nemzetiség stb. Sivár, mindent leforgató és elnyelő cosmopolitismus uralkodik e párton. A nemzeti öntudat és lét nem egyéb előtte, mint nemzetiségi szemfényvesztés. Vallási nézetei ebben culminálnak: «Az utolsó theistával az utolsó rabszolga is meg fog szünni. A jövő az atheismusé kell hogy legyen, csak ebben van az emberiség üdve.» — Vagy: A szenteknek és a szentségeknek, úgy a profánoknak, mint a vallásiaknak, bukniok kell, hogy az egyedüli, örök és valódi szentség: a humanitas, vagyis az emberiség fennállhasson. Hogy az ohajtott *testvériség* valósággá lehessen, hogy senkire se tekinthessenek le büszkén, meg kell szünni, hogy bárkire is alázatosan tekintsünk föl.

A szociáldemokrata lapoknak nem csak politikai része, de a tárczák, novellák, maga a költészet is a pártezélok szolgálatába van szegődtetve. Hogy mily ügyesen szitják e lapok a gyűlöletet és ellenszenvet a munkásokban a fennálló társadalmi rend ellen, szolgáljon mutatványul a *Chemnitzer Freie Presse*-ből a következő szociáldemokrata vers, melyben, hogy a legelésző csorda

a munkásosztályt jelenti, tán fölösleges is megjegyezni.
Az említett költemény Bartók Lajos magyar fordításában
így hangzik :

A LEDELŐ.

Böles Plátó egyszer hajdanán,
Tanítványával oldalán,
Világgalva és eszmét szöve,
Kiért egy tágas, nyílt mezőre.
Elnézik ott a marha-esordát,
Mely búsan lehorgasztva orrát,
Rosz füvön, mit pállaszt penész,
Nagy fáradtsággal legelész.

Az ifjú bámulva kiált :

•Nézd mester amott a virányt,
S itt e sovány, dohos élelmet,
Mit a barnok oly mohón nyelnek,
Vagy nem látják a másik rétet,
Melyet buján lep dús növényzet?
Mért nem tart jobb helyre e esorda?
Minek marad itt kárhokodva?•

•Fiam, — mond Plátó, — lásd tehát
Okául e juhászkutyát,
Ez nem tűri meg, hogy legeljen
A esorda másutt, mint e helyen,
Alig esap ki egy is helyéről,
Az eb dühvel vakog rá bérül,
Tüszkölve ront a vakmerőre,
Ez meg fejét lehajtja a földre,
Majd elsülyed, lehorgaszt fület, farkat,
Megfordul, tiszteleg, — és hallgat.•

Fejet esóvól az ifjú rá, s szól :

•Hisz egyetlen egy e esordából,
A melyk közülök leghitványabb,
Tíz ily esahost szarvára hányhat!
Böles, e talány értelmét add hát:
Miért tűrik a zsarnok tilalmát?
•Megmondom hát, édes fiam:
Mivel ökrök mindannyian.•

Egy ehhez hasonló szellemű czikket közölt a Neue Socialdemokrat, mely tán a legharciasabb kedvű valamennyi lap között s a mellett irói néha oly szárnyalással írnak, mely Lassallera emlékeztet. Ime a Csőcselék című czikke:

«Kik ama vasidegzettű és mégis megsoványodott férfiak, kik kiállják az olvasztókemenczék hőségét és a vasat olvasztják? Kik azon férfiak, kik a göztelt gyárak pora- és zajában a zugó gépeket vezetik, s kiknek kezei alól a müipar legesodásabb alkotásai kerülnek ki? Kik azon férfiak, kik hőség- és hidegben, verőfényen és esőben szabad ég alatt építik a palotákat?

Kérdezzétek meg a csavargó uracsot, kérdezzétek az elkapatott Krautjunkert, kérdezzétek a pénzt fölhalmozó uzsorást, kérdezzétek mindazokat, kik palotákban laknak és dözsölnek, kik mások munkáját kisajtolják: meg fogják nektek mondani?

Azt fogják mondani: az a csőcselék!

Ki azon asszony, a ki egy nyomorúlt viskóban görnyed férje holtteteme mellett, kit a tökehatalom szolgálatából megölve, összezúzva hoztak el lakására? Kik ama gyermekek, a kik naphosszat fűznek és éheznek? Kik ama leányok, a kik hajlék nélkül és kétségbeesve, keblükhöz egy gyermeket szorítva az emberi társadalomból kutasztva bolyongnak, vagy kik már levetkőzve a szemérmel, bársonyban és selyemben, de üres szívvvel és beteg testtel járják végig a városok utcáit, üldöztetve a rendőrség által?

Kérdezzétek meg azokat, kik nyomorra juttatják a nőket és gyermekeket, kérdezzétek meg a csábítókat; nem fognak adósak maradni a felelettel.

Azt fogják mondani: az a csőcselék.

A modern farizeusok e világ isteneinek tartva magokat, megvetéssel fordulnak el a néptől, mely mindent munkájával teremt. Kettőzött megvetéssel és önhittséggel tekintenek le azokra, kik elesnek a létért vívott egyenetlen harcban és elvesztik az utolsót is a mivel bírtak — a becsületet. Rájok nézve mindaz, a mi alattuk áll, nem egyéb, mint buta tömeg, mely csak arra való, hogy dolgozzék, másokért gyötrődjék és így örökösön szomorú szerepet játszszenek.

E tömegre nézve csak egy szavok van: az a csőcselék.

Még akkor is, ha a kényelmes életű fosztogató és az ideges «Blaustrumpf» humanitással és kereszténységgel akarnak kérkedni, ha szenvedő «polgártársaik»- és «felebarátaik»-nak nyomorú alamizsnát vagy vékony levest adnak «könyörületből», vagy hogy ez által «megoldják a társadalmi kérdést», még akkor is fintorítják orrukat és remegnek, ha érintkezniök kell a «rongy batyúval».

Mert azt gondolják: az a csőcselék.

Igen, a nép: csőcselék mindaddig, a míg a bourgeois-társadalom fennáll, . . . míg maga a nép nem ragadja kezébe a munkát, hogy az új socialistikus társadalmat fölépítse. A bértörvény vad szigora és nyomása alatt nem más, nem lehet más a nép, mint a szenvedő, megvetett csőcselék.

Nép, értsd meg nyomorodat; nép, gondold meg, hogy egyedül tétlenséged és tunyaságod okai annak, ha nem zúdulsz föl s ha nem érvényesíted az emberi jogokat az állami életben. Lépten-nyomon hangzik utánad óh nép, a gúnyos kiáltás: csőcselék. Úgy a felvilágoso-

das harcában, mint a torlaszharcokban egyaránt e névvel illetik a munkásosztály előharcosait: ez a csöcselék!

Rajta tehát, mi elfogadjuk e megbélyegző elnevezést, mint hajdan a németalföldi szabadságharcosok a «koldusnép» elnevezést választák harci jelszöul. Csak nevezeték csöcseléknek, megkeserültek ti e szót majd. Ha majd az összes nép a szocziálistáktól lelkesítve velünk kiáltja: «Mi csöcselék vagyunk, de nem akarunk többé azok lenni, vége kell hogy szakadjon a kinnak és nyomornak», akkor borzalommal fognak arra gondolni a potrohosak, mint gyalázták a népet: «ez a csöcselék!»

Ily szellemi táplálékban részesül naponként a szocziáldemokraták tábora az immár egységes német birodalomban! E tábor törekvéseinek helyes feltüntetésére lehetetlen föl nem vennünk még az utóbbi lapból egy idézetet, mely, mint czíme is mutatja: **A határozott szocziáldemokratia ismertető jele**, igen jellemző és figyelemre méltó:

«A szocziáldemokratia elvei, mint tudva van, oda hatnak ki, hogy a jelenlegi állapotok, melyek politikai elnyomást és társadalmi kizsákmányoltatást vonnak magok után, megszüntetessenek és új állami és társadalmi rend létesíttessék, mely politikai tekintetben a nép teljes önelhatározási jogát és az állampolgárok jogegyenlőségét, szocziális tekintetben pedig a munkásnak a munka csonkítatlan jövedelmét és egy tervszerű termelési módot biztosít.

A célra vezető utak pontosan meg vannak jelölve, nevezetesen Lassalle Ferd. által; egyfelől a politikai sza-

badságok, általános egyenes választási jog és másfelől a produktív associációk, melyek állami segély útján nagyobb mérvben létesítendők. E két út az, a melyeken a socialdemokrata elveket megvalósíthatni remélik.

Igen természetes tehát, hogy csak azt lehet socialdemokratának elismerni, ki a politikai szabadságot minden korlátozás nélkül követeli és egyszersmind a mai termelési módot teljes mérvben eltörölni, tehát pl. a termelésre szükséges tőkét és birtokot az egyes polgárok magántulajdonából kivonni és az associációk közös vagyonává tenni törekszik.

Ez elvek elismerésén kívül, melyek nélkül senki sem tarthat igényt a szocziálista névre, nem kevésbé fontos követelmények ezek is:

Minden valódi socialdemokratának a negyedik rend feladatát megérteni és ennek megfelelőleg személyesen cselekednie kell. Más szavakkal:

Minden igazi socialdemokratának tudni kell: hogy a világtörténelmi fejlődés, a mennyiben haladást foglal magában, nem egyéb, mint osztályharc, melyet az elnyomott osztály a kizsákmányoló ellen vív; hogy továbbá a jelenben a munkás osztály: a modern proletariatus, mely e harcot a többi társadalmi osztályok ellen folytatja, mint hajdan a rabszolgák és jobbágyok és hogy ezért mindazon törekvések, melyek ez osztályharcot és a proletariatus ez organisatióját háttérbe szorítani, vagy elodázní akarják, reactionariusok és veszélyesek.

E történelmi igazság azt mondja nekünk, hogy minden forradalmi törekvésnek kiindulási pontja a negyedik rend ez eszméje kell hogy legyen, mert egy rend sem lehet forradalmibb, mint ez s hogy ennél fogva a negye-

dik rend szervezete és elvei mindig meghamisíttatnak, ha az érdekharcz és gyomorkérdés által természetsszerűleg alakuló munkáspárt más irányokkal és pártokkal compromissumokra lép.

Meglehet, hogy egyes idealisták a hatalmas osztályokból tudományos meggyőződésük alapján a munkáspárthoz csatlakoznak, de a munkások összeköttetése más érdekpártokkal lehetetlen.

Ha a conservatív földbirtok a munkáspártnak egyezkedést ajánl a forgó tőkéért, ez csak politikai szabadság árán történhetnék és ez nagyon megkárosítaná a munkásügyet.

Ha a papság szövetséget akar kötni a munkásokkal, ez által hatalmas ellenfele támadna a reactionnak és tőkehatalomnak, de minden haszon kárba veszne a népbútítás terjedése által, mely a nép legveszélyesebb ellensége.

Ha végül a radicalis bourgeoisie-demokratia közös, együttes eljárást ajánl a határozott socialistának, ez nem kevésbé elvetendő. A kispolgárságnak már csak igen csekély része demokratikus: és ezen gyenge szövetségesért a munkáspártnak föl kellene adni egy hatalmas izgatási eszközt: a gyomorkérdést; az éles osztályellentét, korunk valódi forradalmi magva nem jutna érvényesítésre és ez által mindenekelőtt elveszne minden befolyás a földművelő osztályra. Ezért annak, a ki valódi socialdemokrata akar lenni, zászlójára ezt kell fölírnia: «Fölre minden compromissummal!

Egyedül a munkásosztály zászlóvivője az új forradalomnak» . . . stb.

Ime a valódi intransigens, kibékülhetetlen szellem

minden irányban. E szellem, e vészes irány tartja folyton erjedésben, szakadatlan izgalomban Németország alsó társadalmi rétegeit, melyek munkás zászlóaljakká vannak szervezve, csatára készen állnak s erre meg is adandja nekik a jelt a «Schmettern des gallischen Hahnes». És e szellemnek, ez elemeknek nyitott tág rést az általános szavazatjog behozatala. Ha ez nem történik, ki tudja, tán a májusi törvényekre sem lett volna szükség, vagy legalább nem azon rigorosus alakban, melyben most fennállnak. Ha ez nem történik, Németország tán meg lett volna kímélve azon látványtól, hogy börtöneiben egymás után lakozzanak a kath. püspökök és szociáldemokrata képviselők. (Az utóbbiak közül jelenleg három van bebörtönözve, kettő ellen pedig vizsgálat rendeltetett el. Az elemek föl vannak szabadítva – a zsilip lerontása: az általános választás megadása által. Most már bajosan lehet mederbe szorítani és visszatartani a romboló áradatot gáttöltések, rendszabályok, börtönök által. Nem kellett volna a zsilipet lerombolni. Ha pedig azt ismét föl akarják emelni, ez csak egy reactio által lehetséges s az így letorlódott, de visszaszorított áramlat ismét csak veszélyekkel fenyeget.

Csoda-e, ha ily viszonyok között Mohl Róbert* szerencsétlenségnek nevezi Németországra nézve az általános választási jogot; ha Held nagy társadalmi ve-

* Das deutsche Reichsstaatsrecht. Rechtliche und politische Erörterungen von Robert v. Mohl. Tübingen, 1873. — A 353-ik lapon ezt mondja Mohl az általános választási jogra: «(Der Verfasser) verwirft die Einrichtung auf das entscheidende, und ihre Einführung im deutschen Reiche erachtet er für einen grossen Fehler und für ein Unglück.»

szélyről beszél a Minnigerode* a suffrage universel helyébe éppen a három fokú választások behozatalát javasolja a birodalmi jövedelmi adó alapján?

Az itt közlöttek tán némi tanúlságul szolgálhatnak azokra nézve, kik a mellett izgatnak, hogy nálunk is meghonosíttassék az általános választási jog. Ha nem is lehet nálunk tartani a gyomorkérdéstől, vagy szocziális mus és clericalismustól, de bizonyos, hogy valamint Németországban a szocziáldemokrata és ultramontán intransigensek malmára hajtotta a vizet az általános választási jog, úgy fogná nálunk is egész özönét felszínre hozni a nemzetiségi intransigenseknek.

* Artikel 20 der Reichsverfassung Eine Studie über das allgemeine gleiche Stimmrecht von Wilh. Baron v. Minnigerode, Mitglied des deutschen Reichstages. — Berlin, 1874.

IX.

A fényűzés történetéből, tekintettel a magyar viszonyokra.*

(Baudrillart, Buckle, Lecky és Radvánszky Béla báró nyomán)

Az évnek tán egy időszakában sem tolul annyira előtérbe a luxus és ruházkodás, mint éppen a farsangon s mert most a farsangi vig napokat éljük, időszereünnek látszik, elmondani egyet-mást a luxusról, piperéről, ruházkodásról, ékességekről, melyek tekintetében a mostani nemzedék «sem jobb a Deákné vásznánál», azaz nem rosszabb a régi, sőt legrégibb idők nemzedékeinél, melyeknek «egyszerűségéről» beszélni közel jár a mesebeszélhez.

Nem lévén ezélm sem magas szemöldökű erkölcsi prédikációt, sem pedig nemzetgazdasági értekezést tartani a luxus természetéről, nem is bocsátkozom azon határok megállapításába, melyeken innen helyes és észszerű, — a melyeken túl pedig helytelen és káros a luxus. A sok élethölesességgel és természetes józan észszel megáldott magyar nép számos közmondása és példabeszéde közt van egy, mely már jóval azelőtt, hogy

* Megjelent a «Fővárosi Lapok» 1886. február 26. és 27. számaiban.

a tudomány kimondotta, miszerint a «luxus relativ fogalom», helyesen állapította meg ama határokat, azt mondván, hogy «csak addig kell nyújtózkodni, a míg a takaró ér».

Hanem hát ezt a szabályt nem csak ma lépik át nagyon sokan, hanem az emberek a kelletinél tovább nyújtózkodtak már akkor is, még olyan időkben is, mikor még általában takarójuk sem volt. Értem a történet előtti úgynevezett k ö k o r s z a k o t, mikor az ember alig birt valamivel, a mi a ruha nevet megérdemli, de az ékszer és pipere bezzeg már meg volt akkor is! Úgy, hogy majdnem azt lehet mondani, hogy az emberek korábban gondoltak testök felezicizomázása, mint felruházására: vagyis, hogy az emberben a hiuság és kevélység korábban született meg, mint a szemérem. Luxus és pipere tehát vajmi ősrégi eredetű dolgok: ott tündökölnék az emberiség leghömályosabb korában, mint éjjel a Szent János bogár csillogása. A nemzeti muzeumban látható kö- és bronzkori ékszer- és pipere-tárgyak bizonyosságot tesznek erről.

Nem fogok archeológiát tárgyalni, csak egy pár adatot legyen szabad felhozni e korból. A Görögországban Szantorin mellett eszközölt ásatások folytán találtak edényeket, melyek több ezer esztendeig voltak a földben elrejtve s a melyekre n y a k l á n e z o k és f ü l ö n f ü g g ő k vannak r a z o l v a, ugyanott találtak kisebb aranygyűrűket is. — Az úgynevezett «k o n y h a h u l l a d é k o k» idejéből szintén érdekes ilyenemű tárgyak maradtak fenn. Így a tengerparti, vízkörnyéki lakosok lakomáinak maradványai: osztriga-tekők, halak, madarak és emlősök csontjai közt nem csak kova és csont-

fegyvereket, hanem luxus- és pipereeszközöket: gyűrűket és Munko szigetén hat arany edényt is találtak. Jütland szigetén egy ládát ástak ki, melyben közel 4000 darab borostyánkő-ékszert: gyöngyöt, fülönfüggőt sat. találtak s a mélyről azt mondta egy tudós, hogy az hihetőleg egy kőkorszakbeli ékszerkereskedő rak-tára volt. Ekkora kincs egy halmazban egy mai ékszerész boltjában is számot tenne! És nem csak a menynység, de a készítés tökélye által is meglepő ügyességet mutat a kőkorszak előhaladottabb alkorszakainak embere. Így van például a koppenhágai muzeumban egy kovákból készült, lapos és hosszukás pengéjű, két-élű tör, melynek markolatja számos apró ékkövel van csíkozva és oly ügyesen készítve, hogy — mint mondják, — legképzettebb munkásainknak sem volna csekély feladat annak utánzása.

A bronz-korszak embere meg éppen nagyon jól tud bánni a bronzsal és aranynyal, melyekből kiváló izlésre mutató luxustárgyakat s egyéb eszközöket: mint sisakot, kardot, paizst, gyűrűt, karpereczet, függőt készít.

De ne menjünk oly messze évezredekkel vissza az emberiség őskorába, kutatni a luxus és pipere nyomait. Nézzük csak a ma is vad vagy primitív állapotban élő embereket, s látni fogjuk, hogy ha minden egyébben teljesen hátra vannak is maradvá s némely törzsek még ma is jóformán a kőkorszak viszonyai közt élnek, egyben mégis nagy hasonlatosságot mutatnak a finom civilizáció embereivel: abban tudniillik, hogy a fényűzés iránt nagy érzéket és hajlandóságot tanusítanak.

Így Bernardin de Saint-Pierre írja a malabári in-

diánokról, hogy turbánt, hosszú mousseline ruhát, lüleikben nagy arany karikákat és kezesuklóikon ezüst karpereczet viselnek. Előkötőjüket gráciával öltik fel s frizurájokra meg éppenséggel művészi gondot fordítanak. A hajfürtök és bámulatos ügyességgel font hajtekeresek köröskörül fokozatos lépcsők alakjában övezik a képet. — És nincs az a modern piperkőcz, ki frizurájára s nem volt a parókás időkben pl. udvari ember, ki álbajzatának rendben tartására nagyobb gondot fordított volna, mint a Vit-szigeti vad törzsfőnökök, kik saját külön fodrászokat tartanak, a kiket naponként néhány óráig foglalkoztatni szoktak. — A parókáról szólva, megemlítem, hogy ez sem ismeretlen a vad népek előtt; mert péld. a torresi szoros vademberei ismerik s használják is az álbajzatot. Ez sem az európai civilizáció kizárólagos találmánya és vívmánya tehát.

A mi pedig a nőket illeti, már názyánzi Szt.-Gergely kikelt az ellen, hogy a nők, mint mondá. «fejükön idegen hajból tornyot viseljenek!» Persze eredmény nélkül. --- Ime, mily messze viheti vissza a régi századokba családfáját a «chignon»! Nem csoda, ha még ma is néhol kegyeletes tiszteletben tartják. Ahhoz nem egy, de nagyon sok názyánzi Szt.-Gergely is igen kevés lett volna, hogy teljesen kiszorítsa a divatból. Csak is egy hatalom van, mely képes ezt tenni: a divat.

És ne gondoljuk, hogy csak a hanyatlásnak indult római birodalom delnöi, meg az újabbkor nagyvilági hölgyei értettek a kendőzéshez. A vad néptörzsek asszonyai épp oly járatosak a művészet ezen nemében, — csak hogy persze a magok módja és ízlése szerint. Így

a fallatah néptörzs hölgyei Közép-Afrikában a napnak egy jelentékeny részét toilettejükkel töltik. Este lefekvés előtt kezeik és lábaik ujjait a henna-növény leveleibe göngyölitik s reggelre kelve, nagy örömük telik benne, hogy az ujjak a levelektől libor vörös színt kaptak. A mellett nem feledkeznek meg fogaikról sem, melyeket kék, sárga és vörös színtűekre festenek, közbe-közbe, nagyobb változatosság kedvéért, egy-egy fognak meghagyva a maga természetes fehér színét. Szintúgy van gondjuk hajzatukra: melyet indigóval festenek s hogy a pompa teljes legyen, nagy mennyiségű gombot s egyéb csecesbecsét viselnek.

A Sandwich-szigetek előkelő asszonyai pedig azzal büszkélkednek, hogy jobb lábukra egy-egy ostábla van tetovirozva.

Méltatlanul vádolják civilizácziókat, mintha a tetszetős, esinos külső megjelenés, a divat kedvéért és nevében sok kényelmetlenséget és szorongást viselnének el, mert e tekintetben messze túltesznek rajtunk a primitiv néptörzsek, melyek valósággal kínos torturáknak vetik alá magukat a tetszetős külső és divat kedvéért. Így az eszkimók az által akarnak bájosakká lenni, hogy arczuk mind két oldalán egy-egy lyukat fúrnak s azokba köékességeket illesztenek. De ez még semmi ahhoz képest, a mit az amerikai indiánokról feljegyzett az, kitől Amerika a nevet viseli, hogy arczukat, orrukat, ajkukat és füleiket több helyen szilva nagyságra átlyukgatják, úgy, hogy többeknek az előkelőbbek közül csak az arczán hét ilyen fúras volt látható, melyekben aztán művésziileg kidolgozott kék követ, márvány, alabástrom és csontdarabokat, füleikben pedig függőket hordottak. És

azt kell még hozzávenni, hogy az indián arcokon ékeskedő eme kö és csont luxus-czikknek némelyike másfél arasznyi hosszúságú volt! Az indián nőkről azonban följegyeztetett, hogy nem viszik oly messze, mint a férfiak, a tetszelgési vágyat s ebből kifolyólag a luxust, mert ábrázatuk kimélésével csak füleiket fúratják ki. A nők tehát itt is okosabbak.

Hanem az ilyen viszonyok tanulmányozói előtt felült az, hogy némely vad néptörzseknél a nők absolute semmiféle ékességet, czifraságot, luxus-czikket nem viselnek. Vajjon homán van e sajátságos tünemény? Megmagyarázza az angol tudósvilág egy kiváló alakja. Onnan van ugyanis, mert a férfiak minden névvel nevezendő ékességet, czifraságot, luxus-czikket és csecsebecsét elkonziskálnak a nők elől s mindennel csak magokat czifrázzák és cziczomázzák fel, nem hagyva a nőknek ebből semmit sem. — Azok a csunya, önző, czifrálkodó vad emberek!

Egyébiránt itt sem kell nagyon messze mennünk. Találunk a közelben is ilyen fajta példát, habár az igaz, most már csak ritkán. De éppen a ritkaság kedvéért érdemes lesz, a közelből is egy példát fölemlítenem. Magamnak volt alkalmam nemrégiben az Alföldön utazva, látni egy eltes uri embert, ki nem volt ugyan valamely vad törzs kaczikéje, hanem szalon-ruhát viselt, de azért hüvelykujjait leszámítva, kezeinek valamennyi ujján 2—3 gyűrű pompázott; óralánczáról pedig vagy 25-féle különböző csingilingi csüngött alá s a mellett oly hatalmas patschuli illatot árasztott maga körül, hogy a vasuti kupéban összegyűlt szivar füstfelteg sem volt képes azt ellensúlyozni. Akkor elgondoltam úgy magamban, hogy

milyen sárga irigységgel tekintene erre az uri emberre egy olyan vad törzsfőnök, ki mohón kapdossa el a nők elől az értéktárgyakat, hogy csak magát eziczomázza fel velök.

Ezek után a vad és primitív korszakok egyszerűségéről beszélni, épp oly paradoxnak látszik, mint ha a magas fokú civilizáció egyszerűségéről volna szó.

Es most vessünk pár futó pillantást egy-két olyan népre, melyek nagy szerepet játszottak a történelemben. Vegyük mindjárt az egyiptomiakat. Midőn Ptolomeus, a Lagus fia, hatalmába ejtő Egyiptomot, történt, hogy Apis isten végelegyengülésben kimult. A pap, kinek gondjaira Apis bízva volt, a jobblétre szenderült négy lábú istenség méltó temetésére oly költsékezést vitt végbe, hogy minden segélyforrását kimerítette s még a királytól is 50 talentumot, azaz mintegy 275,000 franknyi összeget volt kénytelen kölcsön venni. Még Diodor idejében is, ki Julius Caesar kortársa volt, az Apis temetési költségei oly összeget igényeltek, mely 500,000 franknak felel meg. Ez egy példa rá, hogy a vallásos szertartások és az istentisztelet körében milyen fényűzést és pompát tudtak az egyiptomiak kifejtteni.

Hogy a fejedelmi udvarban sem igen éltek valami nagyon szegényesen és egyszerűen, arra nézve ismét csak egy példát hozok fel. Karnakban több ezernyi sirt ástak föl s köztük rátaláltak Aah-Hotep királynő aranyozott fakoporsójára is. A királynő mumiájára tömérdek kincs és ékszer volt halmozva, melyeket Londonban az 1862-ki és Párisban az 1867-ki kiállításokon is látni lehetett. Mindenki bámulta e csodálatos művészettel készült ékszereket, melyek idősebbek 3000 esztendőnél.

Köztök egy arany diadém, két kis sphynx szel és lazurkövel; egy arany tör, fekete bronzsal és emállal, a markolat Apis-fejbe végződik; arany nyakláncz, egyetlen arany szálból fonva; egy massiv arany balta; lazurkövel kirakott arany karpereczek, tűkör, mellű sat.

Az egyiptomiak tehát kitünő ötvösök voltak s az általuk készített luxus-czikkok messze földön kerestettek. Epp így kiténtek a szövő-iparban is, melyet szintén nagy tökélyre vittek. Nagyszerű 200 lábnyi hosszúságú szőnyegeket gyártottak, színes, vagy aranyszálú szövéssel és gyakran igen diszes himzésekkal. Ruhának való pompás szövetet is tudtak készíteni s már József idejében elterjedt szokás volt, ilyen szövetet vagy ruhát adni ajándékba. Ezen kifejlett iparnak lehet produktuma azon ruhadarab, melyről Herodot is említést tesz és a melyet Amasis király küldött a lakedaemoniaknak. Félig arany, félig len volt e ruha, számos szőtt figurával díszítve; és jóllehet fölötte vékony fonálból volt szöve, minden fonál 360 szálból volt sodorva.

Általában a Louvrebau levő egyiptomi muzeum bizonyossága szerint, az előkelő egyiptomi delnő pipere és toilette dolgában alig állott hátrább a római, vagy francia nagyvilági hölgyeknél. Dobozai illatszerekkel, szekrényei pedig nyaklánczozal és karpereczezel voltak tele, metszett gyűrűt, fülönfüggőt épp úgy viselt, mint ezek, sőt az elegans tűkör sem volt ismeretlen előtte. Aztán még a képzőművészet dolgában is vetélkedett emezekkel, a mennyiben festette. — körmeit, szemöldökét és szemipilláit.

B a b y l o n b a n a királyi és templomi építkezésekben, istentiszteleti tárgyakban, szobrok, edények, asz-

talokban majdnem leírhatlan fény és pompa volt kifejtve s mesés mennyiségű kincsek felhalmozva. Egy Londonban látható felirat szerint maga Nabukodonozor mondja, hogy az általa újra épített palotában «aranyat, ezüstöt, érezelet, minden fajú és értékű drágaköveket s megszámlíthatlan mennyiségű kincseket halmozott össze?» — És hogy Babylonban a magán luxus sem lehetett valami nagyon csekély, mutatja egyebek közt azon adat is, hogy egy satrapa csupán kutyaának eltartására kormányzóságának négy városát vette igénybe, melyek aztán ennek fejében minden egyéb köztelherviselés alól fölmentve voltak. Vagy talán isten választott népénél, Izrael fiainál találunk puritán egyszerűséget? Távolság sem. Mózes I. könyve 24-ik részében vannak elbeszélve Izsák és Rebeka egybekelésének szép és költői mozzanatai. Ábrahám megbizta szolgáját, hogy ez Mesopotámiából hozzon feleséget fiának, Izsáknak. A szolga tiz tevével és tisztességes mennyiségű drágaságokkal útra is kelhaztüzneznü. A kútnál megismerkedik Rebekával, kit azonnal le is kötelez «egy arany függővel, mely fél siklust nyom vala és két arany perezcel, mely tiz arany siklust nyom vala.» De ez nem elég. Mikor a szolga Rebeka szülöi házához beszállásoltatott és ott megnyeri a leány bátyjának és anyjának beleegyezését arra, hogy Rebeka Izsák nejévé legyen, «Hoza ezért elő a szolga — mondja az írás — ezüst és arany edényeket és ruhákat és adá azokat Rebekának: drága ajándékokat ada az ő bátyjának és az ő anyjának.»

Vagy például, midön Gedeon legyözi a medianitákat s Izrael fiai megkínálják őt a trónnal, de ő azt el nem fogadja, hanem azt kívánja tőlük, hogy szolgáltassák ki

neki az arany fülönfüggőket, melyek a hadizsákmány egy részét képezték. Ők ennek eleget is tettek: készséggel egy kiterített ruhára összehordották a kívánt arany függőket, melyek súlya 1700 arany siklus volt, — még pedig «az arany ékességek, függők és bársonyruhák nélkül, melyek valának Midiánnak királyain és arany lánczok nélkül, melyek valának az ő tevéiknek nyakokban.» És mit csinált Gedeon e hadi zsákmánnyal? «Efód» nevű papi ruhát készíttetett belőle, a melynek tehát nagyon ékesnek és drágának kellett lenni, a mint ez különben a Mózes II. könyvében előszabva is van. — Az «efód»-ról szólva, hozzá tehetem azt is, hogy mint jobbara minden nép, úgy a régi zsidók is rendkívüli fényt és pompát lejtettek ki az istentisztelet körül. A ki olvasta pl. Mózes II-ik könyvének 25. és 26. részeit, melyek a sátor felépítéséről, a frigyszekrényről, asztalról, gyertyatartóról s a szent hajléknak minden részéről rendelkeznek, megkínázzák a szeme még olvasására is annak a fénynek, mit ott lát. El van ott rendelve, hogy a frigyláda sittimfából készüljön, harmadfél sing hosszú, másfél sing széles és ugyanilyen magas legyen: kívülről, belülről arannyal boríttassék, köröskörül arany pártázattal; a láda két oldalára két-két arany karika jön. — A «kegyelem táblája» harmadfél sing hosszú, másfél sing széles — tiszta aranyból. A tábla két végére két kerub jön «a táblával egybe egy merő aranyból.» Az asztal szintén sittimfából készül, hossza két sing, szélessége egy és magassága másfél sing. Beborítandó tiszta arannyal és «arany pártázattal» ékesítendő; az asztal négy lábára négy arany karika illesztetik; az asztal lábai, tömjéntartói, ezek fedelei és tisztítói mind aranyból valók. A

hat karú gyertyatartó egy talentum tiszta aranyból, annak szára, ága, pohárkái, tálcáskái és virágai azon egy merő aranyból legyenek. Még a kappantó is tiszta aranyból való.

A mi pedig a szent hajlékot illeti, ehhez fehér, kék, veres és karmazsin színű selyemből készült tiz kárpit kell, melyeket 50 arany horgoeska foglal össze: a hajlék északi falát 20 siltim-fából készült s bearanyozott deszka képezi, a délit ugyanennyi és ugyanilyen. A deszkák alá negyven-negyven ezüst talp szükséges stb.

Hát még Dávid és főleg Salamon király roppant fényüzése! Ez utóbbi 10 esztendeig építteti a híres templomot, 14-ig a maga fényes palotáját. Évi jövedelme 666 talentum arany: veret 300 öreg paizst tiszta aranyból, egyre-egyre 600 aranyat költve; meg ismét 300 kerek paizst, mindeniket 3—3 font aranyból. Trónja: aranyba foglalt elefántesont, melyhez hat lépcsőfok vezet, melyeken 12 oroszlán nyugszik: minden ivó edénye finom arany, mert — mint az irás mondja — az ezüstnek Salamon idejében semmi beese nem vala: hajói Tharsisból aranyat, ezüstöt, elefántesontot, majmokat és pávákat hoztak. Hanem volt is mire költeni a sok kincsre, mert nem kevesebb, mint 1000 feleséget tartott. Kincs és feleség dolgában kissé sok volt a jóból, s ez meg is boszulta magát, mert a különben nagy eszű és bölcs király bálványozásra adja magát s a fényes trón megdől.

Hogy a héber nők az ékszereken kívül, mint általában a keletiek, nagyon jól ismerték és használták az illatszereket is, bizton következtethetni az énekek énekének több verséből. Csak egy pár ilyen említek: «A

te drága kenet idjök illatozásra; a te neved elterjedett, mint a drága kenet.» «Mikor a király én mellett ül, nárdusnak jó illatja származik ő tőle.» — «Kiesoda amaz, ki feljö a pusztából, mint a mirhának, tömjének és a patikárius minden jó illatú porának, füstinek oszlopa?» — «... a te keneteidnek illatja drágább minden fűszerszámoknál.» — «... az én kezemről mirha esep eg vala és az én ujjamról választott drága mirha, mely az ajtónak zárját elfolyta vala.»

Két vers pedig arra nézve nyújt felvilágosítást, hogy Salamon király idejében hogyan viselték a nők az ékszereket, s hogy ez utóbbiak milyenek voltak. E két vers így hangzik: «Szépek a te orczáid, mintegy drága köveknek rendivel; a te nyakad ékes aranylánczokkal.» És: «Arany ékességet csinálunk tenéked, ezüstből csinált gyöngyökkel.» — Egy francia tudós magyarázata szerint tehát azon időben a nők arczán a fejről le az állig gyöngysorok, vagy finom csiszolt ékkövek csüngtek le, úgy, hogy az arczot beövezték; a legelegánsabb nyakékek pedig ezüst gyöngyökkel vegyített arany gyöngyökből készültek.

De a nagy luxussal az erkölcsi romlottság is lábra kapott s azért Ésaiás prófétá kemény szavakkal dorgálja meg Sion leányait, mondván:

«Mivel hogy Sion leányai felfuvalkodtak és felemelt nyakkal járnak, s szemekkel pislognak idestova, porosz-kálván járnak és lábokkal nagy zengést-bongást szereznek: azért az Úr megkopasztítja a Sion leányinak tetejüket. Az napon elveszti az Úr az ő lábukon való zengő ékességeket; a jó illatra való függöket, az

arany lánczokat és a fátyolokat: a főnek ékességeit, a szép eszmiákat, a szoros ruhákat (mieder?), a mellre való ékességeket és a fülönfüggőket: az arany gyűrűket és az orron függő ékességeket: az ünneplő ruhákat, a palástokat és gombostűket: a tükröket, a vékony gyölesokat, a keszkenőket és a keczeléket. És lésszen drága pártlaöv helyében szakadozott és elterjedt ruha, és a szép fodorhaj helyében kopaszság: a szoros ruha helyében szoros zsák és a szép gyengesség helyében a napnak sütése.*

Hajnem hát Ésaías próféta fenyegetései sem igen voltak sikerdúsabbak, mint názyánzi Szt.-Gergely kifakadásai a korabeli chignonok ellen.

Vagy tán a klasszikus görögök mutattak jó példát az egyszerűségben? Szó sincs róla. Már a hőskorban találkozunk nálok a fényűzés feltünő jeleivel. Ulisses például finom szövötű bíbor palástot hord, melyet kettős arany boglár tart össze. A paláston pompás himzés, mely egy vadászebet ábrázol, a mint első lábaival a földre tapos egy szarvas-borjut, mely minden erejéből menekülni igyekszik, míg a kutya feszülő izmokkal szegzi prédájára szeméit. — Mindenki megbámulta e tökéletes kivitelű munkát. A tehetösebb nők éppen így üzték a luxust.

A fejlettebb korban meg éppen átlánosabbá lesz a fényűzés. A művészet oly templomokat, szobrokat, edényeket, épületeket hoz létre, melyek majdnem megfizethetlenek. Így Perikles korában egy Minerva-szoborért 40 talentumot, azaz közel 3 millió frank tiszteletdíjat kapott Phidias szobrász az athéniektől. Igaz, hogy a nép a szobrot aranyból és elefántesontból, s szeméit drágakövekből készíteni kívánta.

A Propylaeum pedig, melyet Mnesikles építész készített, 2012 talentumba, vagyis többbe került, mint az athéni köztársaság egy egész évi bevétele.

Itt is akadtak ugyan tekintélyes ellenségei a túlságokba menő fényűzésnek, mint Pithagorás és Solon, kik erősen küzdöttek ez ellen. A soloni törvényekben péld. ki volt mondva, hogy a női hozomány nem állhat többből legfőlebb három rendbeli ruhánál és pár értéktelen edénynél. — Solon a nők számára felvigyázókat rendelt. kiknek azon felül még az a feladata is volt, hogy a lakomázási fényűzést korlátozzák. Egyszerre 30 vendégnél többet meghívni nem volt szabad s a gazda köteles volt a hatóságnál előre bejelenteni a lakoma terjedelmét, vagy is, mint ma mondanók. a menut. És kiterjedt a szigor a temetkezési luxus megszorítására. Három ruhánál többet a halott sírjába, vagy máglyájára tenni nem volt szabad.

De mindez nem használt semmit, sem Solon, sem Pythagoras nem tartóztathatták vissza honfitársaik luxuriosus áramlatát. Ők sem igen mentek többre, mint Szt. Gergely, vagy Ésaiás próféta.

Ila a köz vagy nyilvános-luxusnak megszemélyesítője Perikles, a magán fényűzés legeredetibb képviselője Görögországban Alcibiades, ki tömérdek költsékezt visz végbe. nem is marékkal, hanem két kézzel szórja a pénzt: hosszú bíbor palástba öltözik, a köztársaság nagyszámú arany és ezüst edényeit, melyek ünnepélyes alkalmakkor elől szoktak vitetni, a maga privát szolgálatára használja s a kocsis versenyeken, mint népének első gallyerjára, olyan pompát fejt ki, mint sem előtte, sem utána senki. Költséges kedvtelései között volt az is, hogy a legdrágább kutyákat vásárolta; egy ilyent olv összeg-

ért vett meg, mely ma 6300 franknak felel meg. Különösségei közül kiemelem azt, hogy keblén egy fűrjet szokott hordani s egyszer, midőn a tömegnek a pénzt szórta s ezért annak tapsaiban gyönyörködött, a madár felhasználta a kedvező alkalmat, s szerencsésen elmenekült börtönéből.

Hát még Nagy Sándor, a hódító! Ez meg plane az örjögésig vitte a képzelhető legnagyobb foku luxust. Hivalkodásában annyira ment, hogy már nem is embernek; hanem istennek: hol ammoni Jupiternek, hol Dianának, hol Merkurnak s végül hol Herkulesnek öltözve ült az asztalhoz. — Ázsiai hadjáratai alatt annyira megkedvelte a keleti fényűzés nagy arányait, hogy midőn Indiából visszatért és Statirával, meg Parysatiszszal való egybekelését ünnepelte, oly fényes lakomát csapott, minőt alig látott valaha, még oly hatalmas és még oly fényűző ázsiai fejedelem.

Hogy az ünnep jelentősége minél nagyobb arányu legyen, azt akarta, hogy hadseregének 80 főtisztje ugyanakkor keljen össze a persa főurak leányaival. Csináltatott tehát egy fényes és nagy termet 100 ágy befogadására, melyek a nap jelentőségéhez képest gazdagon voltak díszítve és tömérdek pénzbe kerültek. Magának a király ágyának lábai aranyból készültek. Külön egy téres, kerített helyen, melynek körzete 80 stadium volt, szárazföldi és tengeri hadseregének tisztjeit, a városok követeit s az egyszerű utazókat vendégelte meg. A terem szemképráztató fénynyel volt berendezve. Arany, bíbor, a legdrágább szőnyegek és kárpitok voltak itt felhalmozva. A pavillon, melyben e terem volt, husz sing magas, arannyal és ezüsttel borított s drágakövekkel ékített oszlo-

pokon nyugodott. A szőnygek rakva voltak a legdrágább himzésekkel s a kárpitok teleaggatva megszámlálhatlan mennyiségű ezüst és arany gyűrűvel. Tartott pedig e világra szóló lakzi 5 nap és 5 éjjel; táncz, zene, dal, szavalat, szinelődás és féktelen orgiák, egymást váltották fel. A koronák és drágaságok, miket ez alkalommal a városok és tartományok követei hódolat és tisztelet jeléül Nagy Sándor lábai elé raktak, mai pénz szerint mintegy 90 milliónyi értékre becsültettek. Egy szóval, a mit India, Persia és Görögország, a kelet és nyugot a luxusban legnagyobbat produkálhatott, az itt mind bemutatva volt.

És hogy az ó-korból még csak egy népet említsek, vagy talán a rómaiknál pihen meg szemünk a nemesség egyszerűségén? Itt sem. Cato és a tribunok felveszik a harcot a luxus ellen. Egész sora jó létre a fényűzés ellen irányzott törvényeknek, mint a lex Appia, Orchia, Fannia, Voconia, melyek korlátozzák és adó alá vetik a legtöbb fényűzési czikkel: meghatározzák, milyen mérvűek legyenek a lakomák; hogy a nők egy bizonyos értéken túl drágább ruhát ne viseljenek, hogy hordszéken ne vitessék magokat sat. A nők valóságos zendülést visznek végbe e törvények ellen s Cato, komoly eredmény helyett, csak azt éri el, hogy még ma is a legnépszerűtlenebb név a női világban.

Lucullus ma is híres a lakomáiról. Egyszer Cicerot és Pompejst vendégelte meg, kik azt kötötték ki, hogy semmi fényűzés ne legyen. Lucullus meg is ígerte, hogy a rendes menutól nem tér el, de azért a 3—4 ember lakomája, a rendes menu mellett is oly összegbe került, mely ma 45,000 franknak felel meg. — A leggazdagabb

emberek egyike volt Crassus, kinek vagyonát 40 millióra becsülték. A lakházak fényének megítélésére felemlitem, hogy Clodius házáat 2.250.000 frankon vették meg s hogy ezen ember mily pazarul élt, mutatja az, hogy 18 millió franknyi adósága volt. -- Julius Caesar a triumviratus ideje alatt a Capitoliumba 30.000 font aranyat gyűjtött össze, melyet aztán aranynyal befuttatott rézzel helyettesített. Egy tribunt azzal nyert meg, hogy kifizette annak 60 millió sesterciusra, vagyis közel 12 millió frankra menő adósságait. Nagyon sok megkapó példát tudnék még felhozni, de lehető rövidség okáért csak azt említem, hogy, ha már a köztársaság idejében is nagy mérveket öltött a luxus, a császárság kora meg éppen nem kedvezett az egyszerű életmódnak.

E korban nagy a nők befolyása, melynek gyakorlását drága ajándékokkal fizettetik meg magoknak. Rómában egy női divat-tanács alakul («conventus matronarum»), melynek jelentőségét Heliogabal még azzal neveli, hogy fontos etiquette- és divat-kérdéseket terjeszt eldöntés végett annak elébe. Még csak most kapott lábra igazán a káprázatos fényűzés. Seneca mondja, hogy némely nő csak a füleiben három nagy birtok árát viselte. Caligula egyik neje, Lollia Paulina különösen kitűnt smaragd és gyöngy ékszerei által, melyek fejét, haját, füleit, nyakát és ujjait díszítették. Értékük 11 millióra becsültetik. Különösen kedvelt volt a rómaiaknál a keleti rubin, saphir, amethyst és a smaragd, melyből lorgnettet is készítettek s Nero császár ilyen smaragdból készült lorgnetten nézte a gladiátorok viadalait.

A középkorban a keresztes hadjáratok adtak legnagyobb lendületet a kereskedelemnek és iparnak s

ezek folytán a fényűzésnek is, úgy hogy a kereszties hadjáratok után «egész Európa rendkívüli és tartós fényűzésre adta magát.» A kelettel való émez érintkezés hatása különösen a ruházatbeli rendkívüli fényben mutatkozott, minek aztán ismét az lett az eredménye, hogy — mint az ó korban is láttuk, — a viseletről intézkedő törvények egész sora keletkezett. Így szép Fülöp francia király a XIII. század végén egy rendeletben a legnagyobb pontossággal megszabja alattvalóinál a különböző osztályok ruházatának számát és minőségét. Rendeli, hogy polgári nő ne tartson kocsit; polgároknak vagy polgári nőknek zöld, vagy barna színű ruhát viselni nem szabad, úgy szintén hermelint, arany, ezüst ékszereket s drágaköveket sem.

Meghagyja továbbá, hogy a hercegek, grófok és bárók, kiknek évi 6000 livre, vagy több jövedelmük van, egy év alatt úgy magok, mint asszonyaik, csak négy rendbeli ruhát csináltassanak. — A 3000 livre évi jövedelemmel bíró lovag egy év alatt csak 3 rend ruhát viselhet s ebből is egy kabátnak nyárinak kell lenni. — Nagy lakomát csak három tál ételből adhatnak s ha bőjt van, az egyik fogásnak hering levesnek kell lenni. Éppen így szabta meg a főpapok ruházatát is.

Angliában pedig III. Eduard parlamentje nyolcz törvényt alkotott a francia divat ellen. A florenzei köztársaság pedig a soloni törvény mintájára a XIV. század elején 1000 livre fizetéssel egy hivatalnokot tartott, kinek az volt kizárólagos feladata, hogy a nők fényűzését korlátozza. (Magyarországon is a korábbi századokban nagyon sok helyhatósági rendszabály vonatkozott a ruházatkodásra, melyet másként szabott meg a nemesi és

másként a polgári osztály számára, előmozdítva ez által is a különböző rangúak és osztályúak közötti különbséget.)

Különösen híres volt a luxusról Brügge város, mely nagyon felvirágzott s midőn a XIV. század elején a király és királyné ott látogatást tettek, ez utóbbi könyekre fakadt, mert — mint panaszlá — «a 600 nő társaságában önmagán kívül több királynét látott.»

A reakció a fényűző életmód ellen nem hiányzott semmikor, de hatása elenyésző csekély volt. Így a XVI. században a francia protestáns papok gyűlésükön szigorú rendeletet hoznak, melyben meghagyják, hogy mindenki tartózkodjék feltűnő ruhák viselésétől s haját egyszerűen és illedelmesen rendezze, sőt annyira meggyűző, hogy eltiltják közönségüket a színháztól és tánczótól, — a nőket azonfelül még a képirástól is. A XVIII. században legtúlzóbb ellensége a luxusnak Rousseau, ellenben dicsőítője Voltaire.

A mi végül Magyarországot illeti, már a XI-ik században annyira kedvelték őseink a fényűzést és tarka ruhákat, hogy 1100-ban Kálmán király ezélszerűnek látta, meghozni azt a törvényt: hogy a papi rendűek világi öltözetekben nem járhatnak; sőt a XIII-dik században Tamás spálatói esperes azzal vadolja az ifjúságot, hogy semmi más gondolja nem vala, mint üstökét simitgatni, bőrért tisztogatni s a férfias viseletet asszonyi piperére változtatni. Az érdeemes egyházi férfiú eme kifakadását némileg igazolva is látjuk, ha tekintetbe vesszük, hogy a főurak ruháikat majdnem kizárólag csak a legnehezebb és a legértékesebb selyem, atlasz és bársony kelmékből készítették, drága arany és ezüst fonál-

ból szőtt sujtásokkal és prémekkel, ezen kívül boglárokkal, igazgyönggyökkel és gyémántokkal diszítették.

Sőt a luxus iránti hajlam a következő századokban mind magasabbra hágott és nagyobb udvartartással bíró főurak kénytelenek voltak külön udvari gombkötőt tartani, hogy szükségleteiket fedezhessék.

A XV-ik században a fényűzés oly nagy volt, hogy a pfalzi választó fejedelemeinek 1476-ban Mátyás király menyegzőjére küldött követe azt írta hivatalos jelentésében, hogy az ünnepélyeken jelenlevő főurak és nemesek valamennyien majdnem hihetetlen fényű öltözetekben pompáztak. Ujlaki Miklósnak egész öltözetét le is írja, azt mondván, hogy egész hosszában arany fonállal és gyönggyökkel átszőtt és himzett dolmány volt rajta, e felett pedig egy harminczöt font aranyat nyomó, ötszáz gyémánttal és más drága kövekkel diszített aranymentét viselt.

A XVI-ik században Bethlen Gábor fejedelemeinek egyik subáján két pár merő gyémántos gomb volt, melyekbe 1041 gyémánt volt foglalva; egy másik subáján két pár 147 darab rubinttal kirakott arany gomb pompázott. Ilyen a Rákóczy-javak közt levő két pár dolmányra való esiga, melyeknek aranyába 276 gyémánt és 72 rubint van foglalva. De nemesak a mentéket és subákat állították ki ily fényűzően, hanem pazar bőkezűséggel gondoskodtak az öltözék apróbb részleteiről is: a süvegekről, kalapokról, sőt a keztyűkről is. Így például a XVI-ik században egy bokor kócsagtoll, melyet Pálffy István viselt süvegén, 1000 frt értékű volt; kalapját pedig egy 23 boglárából álló, 1400 frtra becsült gyémántos rózsabokréta diszítette. I. Rákóczy György kincsei kö-

zött két pár gyöngyös keztyű találtak: az egyik párt még boglások is ékesítették, melyekbe 4 gyémánt, 4 smaragd és 16 rubint volt foglalva. E korból élénk színtű bársonyból varrott s ezüst vagy arany esipkével diszített keztyűk is maradtak az utódokra. És e ezífra keztyűk nem is női kesztyűkre, hanem férfi kezekre szabtak.

De azért a nők nem hagyták az elsőséget, a fényt és a pompát illetőleg a férfiaknak, sőt igyekeztek azokon még túltegni. Ennek legtermészetesebb következménye az volt, hogy a szabók akkor is olyan zsarnokai voltak a nőknek, mint ma egy-egy híresebb konfekciós ezég. A XVI. század közepén például Thurzó Anna valóságban félt szabójától és iparkodott azt ajándékokkal lekenyerezni.

A nők is a legértékesebb brokát, bársony és seelyem kelmekből készítették szoknyáikat, melyekre 4, 6, 10, sőt némelyek 40 sor arany vagy ezüst prémet varrattak, sőt Esterházy Orsolya sötétkék bársony ruhája vastagon volt arannyal és ezüsttel himezve és klárisokkal sűrűen ékesítve. A XVII. század elején a gyöngyös szoknyákat viselték előszeretettel és ehhez ékköves, boglásokkal diszített spanyol köntöst a váll fölött, mely a szoknya kelmekéből készítettett legtöbbször és szintén gazdagon volt diszítve gyémántokkal, rubintokkal és smaragdokkal. Illésházy Katalin hajszinű, vont aranyból készült szoknyáját gazdagon kigyöngyöztette s ezen kívül számtalan rubintos boglárt, tizenöt arany és két gyöngyös virágot tételelt arra, ehhez ugyancsak vont aranyból készített vállat viselt, melyet három arany virág diszített. Gróf Bánffy Györgyné (1702) leánya lakodalmán

hajszin bársonyrubát viselt, mely aljától fogva egész fel a derekáig nagyszemű gyöngyökből készült virágokkal volt sűrűen megrakva. Természetesen a gyöngyök alatt mindenütt igaz gyöngyöket értünk. Barkóczy Erzsébet a XVII-ik században olyan szoknyát viselt, melyen 12 drb, arannyal, ezüsttel és klarissal rakott virág volt és azonkívül a hozzátartozó kis mentével együtt minden része arannyal, ezüsttel és klarissal volt megrakva. Az arany és ezüst csipkéket is kedvelték ruhadisznek. Ujfalusy Klára például 1688-ban arasznyi széles arany és ezüst fonálból elegyesen kötött csipkével diszítette zöld színű, arany virágú brokát ruháját. A vont aranykelmének rőfét gyakran 20—23 és 24 frtjával fizették. Az előkötők is ilyen drága kelmékből varrattak és gazdag arany és selyem himzésen kívül arany, ezüst csipkéekkel diszítették.

A subák, különösen a díszsubák, nemesak nagy arany boglárókkal és gyöngyös virágokkal voltak megrakva, de belésük is legtöbbször értékes volt. Egy kis subára való nyusztért 220 frtot fizettek.

A hermelin és ezoboly pedig már a XV-ik században el volt terjedve és igen drága volt. Hyppolit érsek ruhatárában 1489-ben e két fajta szörme 12.424 frankot képviselt és 1507-ben ismét vásároltak hozzá 15,309 frank árú hermelint.

A palástokkal is ily fényüzően bántak, mint azt egy Rakóczy féle palást bizonyítja, mely rubintos és gyöngyös bogláráiért 2000 frtra becsültetett.

A fejékeket sem hanyagolták el a magyar nők, mert a pártát és a főkötőket éppen oly pazarul látták el arany, ezüst és drágakövekkel, mint szoknyáikat, subái-

kat és mentéiket. 1658-ban Illésházy Katának egy csipke formára csinált pártáján 27 gyémánt fényelt.

A főkötőket szintén igen fényesen állították ki; gyöngyökkel, saphirokkal, türkizekkel, rubintokkal, smaragdokkal és gránátszemekkel diszítették azokat: némelyik főkötőn a gyöngyszemek száma 1000—2000, Monoki Annának volt 1639-ben egy főkötője, melyen 1200 szem gyöngy, 17 arany boglár és 120 arany szem ragyogott. A keztyűket színes bársonyból és atlaszból szabták és csipkével, arany és selyem hímzéssel és gyönggyel diszítették.

Egy szóval a ruházati luxus tekintetében a magyar faj az európai népek közt az első sorokban foglal helyet. Egy egész kis szótárt képeznek a magyar ruhanevek nevei, melyek egy része ma már jóformán ismeretlen, mint pl. az «illér»; «gerezna», «felmezet ködmen», «deli csizma» stb. A háj csak az, hogy mint régen, úgy most is a finomabb és dragább kelmék- és szövetekért külföldre vándorol ki az országból a pénz.

Az ékszereknek nagy részét azonban ide haza készítették; s a ki látta a nemzeti muzeumban az 1884-ben rendezett ötvösmű-kiállítást, az meggyőződést szerzhette arról, hogy nálunk az ötvösség igen ki volt fejlődve.

No, de talán nagyon is elég volt már a luxusból. Még megtalálnók kedvelni s ezt nem venném a lelkenre.

X.

A. civilizáció hatása barbár népekre az ó-korban és ma.*

Az amerikai nagy Unio nemcsak az által nyújt tanulságos és bőséges anyagot a tanulmányra, hogy miként alakult és alakul még folyton szemünk előtt benne sajátos természeti, gazdasági, politikai, ethno- és geographiai viszonyok között, sokféle vegyi alkatrészekből egy külön nemzet, melyben bár még igen élénkek az egyes alkotó elemek különböző arányalatai és alapszínei, mégis egy harmonicus egészsze olvadnak egybe; nemcsak az fontos és sajátos, hogy az amerikai unio nagy gyarmatvilága és nemzete kevésbé önmagából kifejlödve, mint inkább az egyre képződésben levő koráll-szigetek módjára, ugyszólva külső lerakódás (bevándorlás) által gyarapodik és lesz népe mind sűrűbbé s e processus ott ma is nagyobb, mint bárhol a föld kerekén együttléve; de érdeket költ s már régóta képezi tanulmányok tárgyát az a processus, melyen egy egész emberfaj, Amerika ös-

* Közölve a «N e m z e t» 1886. évi 133., 138. és 139. számaiban.

lakosai, az indiánok, mostanig az ó világból odaözönlött népelemekkel való érintkezésükben átmentek és a sors, mely azokra a jövőben vár. Ama kérlelhetlen hatás alól, melyet eddig primitív népekre köztapasztalás és az ethnographusok megfigyelései szerint mindenütt gyakorolt a «bevonatás egy kultúra delejkörébe, mely nem tűri meg, mi alatta van és melyre felemelkedni nincs erő és idő»; továbbá a «vadászterületek elvesztése és ez által a tápanyagok elfogyása» s végül miasmák, betegségek, szeszese italok élvezése és irtó harcok, -- nem vonhaták ki magukat az indiánok sem. A tantétel szigorával áll előttünk a tapasztalati igazság, hogy ha oly népek, melyek előbb ilyen befolyástól elszigetelve voltak, belterjesebb befolyása alá esnek a kultúra sokkalta magasabb fokán álló nemzeteknek, ez gyorsabb vagy lassabb összeolvadásukat és utóvégre kihalásukat vonja maga után. Ezen tünemény végbement, vagy folyamatban van az európaiak által történt felfedeztetésük után az észak- és délamerikai vadásztörzseknél, a nyugot-indiai, valamint az oceániai szigetek és Ausztrália lakosainál, a szibériai népeknél, mint a kamesadálók, jakutok és jukagiroknál, továbbá az atlanti szigettlakóknál, hottentoták, busmanek és más afrikai törzseknél. Az európai kultúra népei, főltte erős terjeszkedési képességgel felruházva, területet terület után hódítanak meg fegyvereikkel vagy nyitnak meg ezen kulturának s ez utóbbinak hatása alatt az ott lakó nemzetek összesorvadnak és elenyésznek, kivéve, ha képesek ezen kulturát felvenni, a mi csak igen ritkán történik, bár — mint látni fogjuk, erre is vannak esetek. Mind a négy, Európán kívüli világ részben hathatósan foly e küzdelem. Amerikában e művelet csaknem egészen be van

fejezve: csak néhány kisebb-nagyobb szigetként emelkednek ki a független vad törzsek területei a gyarmatosított területből. Afrika több oldalról ki van kezdve: létre jött legujabban a Congo-állam s Németország egész erővel rávetette magát a gyarmatpolitikára. Mintha ösztönszerűleg éreznék a vad vagy félvad népek, hogy az európai kultúra vesztüket okozza s annak «áldásai», ha nem tudnak hozzásimulni, a legnagyobb csapás rájuk nézve; minden ponton gyanakodva, ellenszenvvel s legtöbb esetben fegyveres kézzel szállnak vele szembe. (A francziák harcza Tonkingban, az angolok harcza az ashantik, zulu kafferek és szudániak ellen: vallási missiók vagy tudományos expedíciók lemészárlása, a mint ez legutóbb is Afrikában történt stb.)

Hogy az európaiak által importált ragályos betegségek minő pusztításokat vittek végbe a vad törzsek között, melyek testi szervezete kevésbé bírta és bírja meg az ilyesmit, mint az európaiaké; arra számos példát találunk. Közép-Amerikában a benszülöttek egész népes falvai szűntek meg létezni a cholera folytán; Dél-Amerikában a Maranhas partjain élt, egykor hatalmas nép, a bonári, epidémiák és szeszitalok által pusztult el s 1875-ben e népfajból még csak egyetlen egy nő volt életben. Polynesian szigeteken a bujakor visz végbe nagy pusztításokat. Midőn Anglia 1875-ben a Fidzsi-szigeteket annektálta, azok királya és kísérete Sidney városában megkapván a kanyarót, ez ráragadt a szigetek lakosaira, melyeknek egy harmada pusztult el e betegségben. A Sandwich-szigetek lakossága 1832-ben még 130,000 főt számlált. 1853-ban már 71,000-re szállt alá. Arra, hogy ősprimitív népek, hódítóik által munkára

kényszerítetvén, mint tespednek és enyésznek el ennek folytán, Cuba, Haiti, Jamaika és a többi Antillák ben-szülöttjei szolgáltatnak példát. A túlhajtott munkához, éhezéshez, tömeges öngyilkossághoz és mesterséges abortus-hoz, nagy himlőepidemiák járultak s így Haitinek, Goma-mara által 500,000 főre becsült lakosságából 1508-ban csak 60,000, 1514-ben már csak 14,000 és 1550-ben nem több, mint 500 ember élt. A múlt század közepén mind e szigetek lakói teljesen ki voltak halva.

E mellett a hódítók fegyverei által is nem egy néptörzs veszett ki. Így az egykor Lousiánában élt Natchez-törzsről tudva van, hogy a francziák irtották ki; Tasmania őslakóinak kipusztulását pedig az angol gyarmatosok vadászfegyverei sietteték.

De vannak aztán példák arra is, hogy némely primitív néptörzsek, melyek magasabb műveltségi fokot értek el s jobban tudtak alkalmazkodni az importált európai kultúrához, nem csak nem veszték ki, hanem — mint ezt Mexico, Yukatan, Equador, Peru, Chile ben-szülötteinek példája mutatja, — hazájukban ismét ural-kodó fajjá lesznek.

A mi most az Egyesült-Államok indián-népeit il-leti; melyekről különösen szólni kívánunk, Amerika föl-fedeztetése idején Észak-Amerika őslakosságának számát mintegy 16 millióra becsülték, míg most alig teszik 2 millióra: a nagy Unióban 1841-ben még 342,000 indián lakott: 1864-ben már az előbbinél nagyobb te-rületen s olyan törzseket is beleszámitva, melyek az előbbi számban nincsenek, számuk csak 275,000 s vé-gül az 1884-ben megejtett számlálás szerint, melynek adatai és eredményei a «Revue Scientifique»-ben közöl-

tetnek, ez idő szerint az indiánok létszáma az Egyesült-Államokban csupán 264,000 főre megy.

Ime nagyjából eredményei az európai műveltség contactusának oly népfajokkal, melyek jobbra még a kőkorszak viszonyai közt élnek s melyeket az európai culturától évezredek választanak el. És ilyen irtó, ilyen kérelhetlenül megsemmisítő hatása csak az ujabbkori műveltségnek van: az antik műveltségek ilyen oldalról nem ismeretesek. «A mai barbárok — mondja Bagehot («Lois Scientifiques du développement des nations» — 51—52 l.) már még nem is legyőzött vetélytársak többé: ők teljesen feladták a küzdelmet. Ha az ó korban olyas valami történt volna barbárokkal, a mi történt ujabban s történik ma is a fekete és vörös színű emberfajokkal, az ó-kori moralisták bizonyára nem késtek volna azt elmékedéseik tárgyaivá tenni, mert érzelmeiknek éppen megfelelő tárgy lett volna. De nem történt. Sőt Galliában, Hispaniában, Sziciliában; melyekről tudunk valamit, a barbár elviselte a rómaival való contactust és a római is simult a barbárhoz.»

Macaulay pedig (Anglia tört. I. köt.) a római uralom hatásáról Angliára azt mondja, hogy «a latin költészet és szónoklat remekirői közt nem találunk britt származásút. Nem valószínű, hogy e sziget lakói bármikor általában jártasak lettek volna italiai uraik nyelvében. Szigetünkön, mint látszik, a latin soha sem győzte le az ó gael nyelvet s nem bírta ellenállni a germának.

Azt a csekély, felületes polgárisultságot, mely délszaki uraikról szállott a brittekre, eltörölték az V. század viszonytárságai.» (Ezt különben megmagyarázza azon

körülmény, hogy a nyugati tartományok között, melyek a Caesarok alatt voltak, Britannia az utolsó volt, melyet római fegyverek meghódítottak és az első, a melyet odahagytak.)

Bezzeg másként hat most négy világrészben a britaniai műveltség a barbárokra, mint hatott egykoron Rómára a brittekre! Pedig a római civilizáció ugyan-
csak magasan állott ama barbároké felett, a kiket Róma leverte és meghódított, s mint Bagelot megjegyzi, a vadak a keresztény korszak első éveiben körülbelül ugyan-
olyanok voltak, mint a minők a XVIII. században.

De Róma nem irtott, hanem nemesített. Virgilius találóan jellemzi a római politikát, midőn mondja:

•Tu regere imperio populos, Romane, memento.
Hae tibi erunt artes; pacisque imponere morem,
Parcere subjectis, et debellare superbos.

Vagy mint egy másik latin költő mondja, «a rómaiak testvéri lánczokba verték a legyőzötteket.»

Róma, mely számtalan népfajt kormányzott és egyesített jogura alatt, (és éppen azért legalkalmasabb arra, hogy az ó- és újkori műveltségnek a barbárokra gyakorolt hatása összehasonlításánál ennek egyik tényezőjét képezze) nem pusztított, hanem atalakitott, össze-
olvasztott s a szó nemes értelmében civilizált.

A római uralom, műveltség és nyelv lerakta azon alapokat, melyeken sok különböző elemékből egybeforrt s római vérrel keresztelzett (az ugynevezett román) nemzetek állottak elő.

Létének, sőt keletkezése első pillanatának is leg-
praegnansabb vonása és ténye az összeolvasztás, miben

lényegesen különbözik a görög államoktól, melyeket az elszigetelés és elzárkózás jellemez.

Az újabb kori műveltséget képviselő nemzetek, jóllehet pl. Amerika már századok óta uralja őket és befolyásuk rá ugyanaz idő óta tart, vagy egyáltalán nem, vagy csak igen kétes értékű fajkeveredéseket hoztak létre (mulatt, mesztiz, kréol), melyek új, erőteljes és életképes nemzetekül (a minő pl. a francia, melyről méltán mondatik, hogy a közép utat foglalja el a latin és germán fajok között) éppen nem igérkeznek. Ugyszintén ezeknek Virey által felsorolt válfajai sem. E tekintetben Quatrefages utal arra, hogy déli Carolinában a mulattok éppen nem szaporák; Jamaika és Jáva szigetén a harmadik nemzedéken túl már nem szaporodnak. Bagehot pedig említi, hogy Indiában az angol és hindu vérből származott «half-Caste»-ok mily lenézés és megvetés tárgyai.

Róma, ha nagymérvű átalakító és civilisatorius hatást gyakorolt is különböző népeire, viszont azok részéről jelentékeny visszahatást szenvedett. Befolyásolták politikáját, intézményeit, még mythológiáját is. Meg volt tehát a kölcsönösség és viszonyosság az élet hatásaiban. Nero halála után az egy (általán kivül a római nemességből nem került ki többé fejedelem a császári trónra, s ezentúl alig volt Róma jogara alatt népfaj és nemzet, mely annak uralkodót ne adott volna. Róma császárai közt volt hispán (Traján, Hadrián, Marcus Aurelius), volt afrikai pún (Septimius Severus és fia Caracalla), mór (Macrinus), syr (Heliogabalus), gall (Claudius), dalmata (Diocletian), arab s (Philipus), gót (Maximinus), frank (Proculus), illyr stb. Ezek közt olyanok, kik a latin nyelvet csak úgy törték és saját nemzetiségi

accentusukkal beszéltek. Így Hadrian, midőn császári quaestor minőségében először olvasott fel a maga iber kiejtésével egy izenetet a fejedelemtől, a senatus nem bírta visszatartani magát a nevetéstől. Septimius Severusról pedig föl van jegyezve, hogy késő öregségében is pun kiejtéssel beszélte a római nyelvet. És nem is mindnyája olvadt föl teljesen a rómaiság érzetében és tudatában. A trónon egyik is, másik is kedvezett szülőföldjének, szűkebb hazájának, vagy elárulta előszeretétét a faj iránt, melyből származott. Péld. a pun Septimius Severus, kinek a felesége is syr nő volt, meg a fia, Caracalla, ezrével állították a szobrokat Róma egykori nagy ellenségének, ősüknek: Hannibálnak, az igazi rómaiak megbotránkozására, mintha így akartak volna bosszút állni a Carthagó felett, kimondott római «Ceterum»-ért. Syr, zsidó, egyiptomi, pun, szóval a sémi fajok által, melyekhez ők is tartoztak, lakott tartományokat kedvezmények és kiváltságokban részesíték s általában hathatósan mozdíták elő a keleti eszmék eláradását vallásban és politikában.

Római uralom alatt befogadott vagy betelepített barbárok különféle népfajokkal olvadtak egybe összeházasulás által. A sicamberek, ubiusok s tungurok kevesebb mint egy század múlva letelepedésük után nem képeztek többé különálló csoportot a gall törzsek között és az ubiusok Tacitus szerint azt válaszolhatták a tenctereknek, kik őket felszólíták, hogy öljk meg a római lakosokat: «Ézok a rómaiak nekünk atyáink, testvéreink, gyermekeink; leányaik: a mi feleségeink és nővéreink.» De e processusra sem maradt el a visszahatás. A harmadik században Caracalla és Valentinian törvényei

megakaszták a római és barbár összeházasodást. Valentinian éppen hálállal büntette a római férfit és barbár nőt, vagy barbár férfit és római nőt, kik egymással házasságra léptek.

A beolvasztás egyik leghathatósabb eszköze volt a hadsereg. Már a köztársaság fénykorában Scipio hispánokat, Marius afrikánokat, Sulla görögöket osztott be a legionariusok közé s Caesarnak is meg volt a maga híres gall «pacsirtás» legiója. Mindezek kitűnő szolgálatokat tettek Rómának s a legionariusok között könnyen elrómaiashódhattak. Probus császár tovább ment, bár óvatosan, elrendelvén a barbároknak a legiók soraiba osztását; vagy azon katonaság közé, mely a határszéli védművek őrizetére volt rendelve; de csak 5600-ra szorította az egy hadtestbe besorozott egyének számát s azoknak az egész hadseregben nem lehetett 16,000-en felül emelkedni. Azt mondván, hogy «csak érezni szabad, de látni nem, hogy a barbárok segítik a rómaid.» De utódai megfélemedtek emez eszélyes rendszabályról, elenyészett a régi különbség a legiók és segédesapatok között, s a barbárok annyira elhatalmasodtak a hadseregben, hogy voltak legiók, melyek tisztán barbárokból állottak. A rómaiság ekkor már nem volt képes fölszíni a túlságosan nagy nyers anyagot s a hunok, kik csapatosan soroztaták be magukat a római hadseregbe, mint Thierry megjegyzi, a hadseregben is megmaradtak hunoknak. És eljött az idő, mikor Róma megbánta a barbárságnak beékelését a nemzeti haderő szívébe. A rendes segédesapatokba nagy számmal tolniak a frankok is, kik másfél századon át épp oly hatalmas pártot alkottak a nyugoti császárság udvarában, mint a

gótok a keletiében.' A császárság végszaka felé nem csak a hadseregben, de az összes állami hivatalokban elhatalmasodik a barbár elem, előáll a barbár patriciusok diktatorsága, úgy, hogy a mi előbb Róma erejét képezé, utóbb gyengességének s végül bukásának lesz egyik főtenyezőjévé. Róma, mint egy óriási nevelőintézetben műveli és polgárosítja a barbár népeket s végül ezeknek fegyveresapásai alatt dől össze. Genserich elfoglalja Rómát, majd Odoaker megszünteti a császári méltóságot; Theodorich megöli Odoakert s véget vetvén annak a már csak képzeleti felsőségnek, mely nyugatot kormányzá, fölveszi Italia királya czímét. De ha megszűnt is Róma tényleges uralma, viszont annak civilisatorius munkáját tovább folytatják a fél-barbárok a tiszta barbárok között; a császárságból származott királyságok ugyanazon eszközökkel, kereszténységgel és hódításokkal folytatják a régi munkát. A nyugati gótok római hadi foglyoktól sajátítják el a kereszténységet, melyet aztán maguk propagálnak tovább a barbárok között stb.

Vagy ha Róma első korszakára vetjük tekintetünket, ott is meglátjuk a hatás és visszahatás küzdelmét. Latin és itáliai népek vérök legjavát ontják a világ minden esatateréin Róma ügye és nagyságaért, de viszont nagy szolgálataiknak megfelelő befolyást és jogokat követelnek maguknak. A jus latinum, illetőleg jus italicummal már nem érik be; míg végre hosszú és véres küzdelmek után a latinok Kr. e. 90-ben, az összes itáliai népek pedig 89-ben kivívják a polgárjogot, mi által a makkas és konzervatív Róma megnyitja kapuit s mintegy magába fogadja egész Italiát.

Egyszóval Róma és a hódított népek közt, az ural-

•kodó város és a leigázott világ között szakadatlanul foly mind végig a hatás és visszahatás mozgalma. E két hatás küzdelméből áll története. Thierry szavai szerint •Róma átalakít és átalakul.

A hatásnak ez a kölesönössége az, a mi jóformán hiányzik a mai művelt nemzetek s a barbárok, primitív néptörzsek között. A mai cultura csak egyoldalulag hat, de maga viszonylatában nem részesül, vagy nem vesz fel olyant. Átalakít, de csak kis mértékben, maga nem alakul át. A mi eredményei vannak ethnographiai, fajkeveredési tekintetben: problematikusok; a kereszténység alig-alig tesz, annyi idők óta, némi előhaladást a pogány és primitív népek közt.

Legevidensebb hatása a modern műveltségnek a vad állapotban levő néptörzsekre, a mint már jeleztetett is, negatív természetű s abban áll főkép, hogy eme törzsek szemlátomást eltűnnek, kipusztulnak. A hajdankori és mostani civilizáció hatásai közti különbség okát úgy magyarázza B a g e h o t, hogy ha a hajdani vadak elviselték megsemmisítés nélkül a művelt emberekkel való contactust, a maiak pedig a mi érintésünkre kivésznek, ez onnan származik, hogy a mai művelt fajok erőteljesebbek, szívósabbak, mint a régiek, mert sokkal borzasztóbb betegségek csiráit hordják magukban és viselik el, mint a minőket a régiek magukkal hordoztak.

Nem téveszthető azonban szem elől az sem, hogy Róma azért is hathatott átalakítólag a jogara alá hajtott vad népekre, mert azokra közvetlen és intensiv befolyást gyakorolhatott a birodalom határain belül. Ellenben a mai művelt nemzetek, melyek gyarmatokkal bírnak (mint az angol, francia, spanyol, hollandi), a távoli világ-
 ré-

szekben és szigeteken lakó primitív néptörzsekkel csak többé-kevésbé laza érintkezésben állnak s azok közé fajuknak aránylag csak egy-egy kis töredékét rajzoltatják ki. Továbbá, a mi ismét Rómát illeti, egyfelől a római, másfelől az Italiában, Galliában és Hispániában lakott néptörzsek közt nem is volt akkora etnológiai különbség, (tehát a fajkeresztezés is könnyebben ment), mint a mekkora különbség ma van egyfelől az európai indogermán vagy árja nemzetek és másfelől a néger és vörösbőrű népfajok között. És a Róma által végbevitt, vagy inkább megkezdett és később tovább fejlődött faji amalgamatio határozott nyomai megmaradtak ugyan maig is, az u. n. latin nemzeteknél, de már például a sémi-fajok által lakott vidékeken (Éjszakafrikában, Syriában és Palesztinában) a rómaiságnak népismei tekintetben semmi nyoma nem maradt reánk, mi a latin népek példájához legtávolabbról is hasonlítna. (Éjszakafrikában ma éppen a hajdan Róma által uralt területen, Algerben, Tuniszban Franciaország viszi a művelődési munkát az akkoriakkal majdnem analog néprajzi viszonyok közt, s mint nem régiben volt alkalmunk rámutatni, egész erélyvel és öntudatosan teljesíti is e munkát, de csak későbbi idők fogják megmutatni, minő végeredménnyel. Az arab, mint uralkodófaj tudott bizonyos mértékig assimilálni Spanyolországban, de hogy a francia fogja-e ezt tehetni az arabbal, az még a jövő kérdése.)

Legnagyobb számban és tömegekben találjuk az európai kulturelemeket közbe autochton vagy importált primitív néptörzsekkel, az Újvilág nagy köztársaságában, az Egyesült-Államokban. Itt már a mai barbárt nem gyarmati lakosnak, hanem egy hatalmas nagy állam polgára,

vagy inkább alattvalójaként találjuk, kit minden oldalról közvetlenül környez és befolyásol a kultúra. E pontban tehát kulturái hatás tekintetében a nagy Unió mutatkozik a legalkalmasabbnak az összehasonlításra a római birodalommal.

Az Egyesült-Államok indián törzseiről ethnologok és ethnographusok kimondották már a jóslatot, hogy a jövő század már nem fogja látni az Unió területén sem az utolsó bölényt, sem az utolsó indiánt. E jóslatot ismétli most legújabbán a «Revue Scientifique» abban a kategorikus formában, hogy 1950-ben, mikor az Egyesült-Államok lakossága el fogja érni a 100 milliót, az indiánok már teljesen be lesznek olvadva az amerikai társadalomba s róluk már csak úgy fognak az emberek megemlékezni, mint egy kiveszett népfajról, akár az új-zélandi maorikról, vagy a haiti-i karaibókról. De ha közlebbről vesszük szemügyre, — az indiánok jobbra ismeretlen mai helyzetét és műveltségi viszonyait, melyek felette érdekes anyagot szolgáltatnak úgy a művelődés történetének, mint az ethnológiának, hajlandók leszünk kissé kételkedni eme baljóslatu jövendölések alaposságában s alighanem elsietetteknek fogjuk tartani azokat. A tanulságokat, miket az ethnographia és ethnologia mai fejlettségében nyújt s a tanokat, melyeket azokra építeni lehet, széles alapú tudományossággal és mélyen bonczoló elmével foglalta rendszerbe, önálló felfogással használta fel politikai és közgazdasági czélokra és alkalmazta először magyar viszonyokra — Beöthy Leő nagybecsű munkájában («Nemzetlét»).

Az alábbiakból ki fog derülni, mennyiben lehet e kitűnő munkának a «létvizonyok változása»

ról felállított tanait és az ezekből levont következtetéseket alkalmazni a nagy Unio indiánjaira, a mint ezek viszonyait ma látjuk és ismerjük,

Amerika felfedeztetése óta s hogy a különböző európai nemzetek fiai megveték lábukat az amerikai kontinensen, tömérdek indián pusztult el részint az európaiakkal mindegyre megújult harcokban, részint pedig az importált műveltség irtó hatásaitól. E pusztulási processusban számuk leolvadt, mint már említők is, 264,000-re. Itt azonban már, úgy látszik, megállapodás vagy, jobban mondva, egy forduló pont állott be. A mi az indiánokból a kiválasztás törvényénél fogva így megmaradt, az már a megváltozott életviszonyokhoz alkalmazkodásra képesnek, tehát életképesnek mutatkozik: ez már «elviseli és megbirja a contactust a civilizált elemekkel»: másfelől az Unio kormánya is ma, mintha a római irányelvet («Parcere subjectis») követné, párját ritkító humanus módon bánik velük: művelődésüknek tetemes áldozatokat hoz s ellátja őket minden szükségessel. Nézzük közelebbről.

Legnagyobb tömegekben találjuk együtt az indiánokat az u. n. Indian Territoryban, melyet az Uniotól 1832-ben kárpótlásul kaptak a tőlük mezőgazdasági és telepítési célokra elvett vadászterületekért. Az Indian Territory, melyen egy néhány vasut megy végig és keresztül-kasul, nem kevesebb, mint 164 millió hektárnyi területű s itt a művelődés az utolsó 50 év alatt igen jelentékeny és igen örvendetes haladást tett. E területen lakik az ugynevezett «öt művelt indián törzs.» — Számuk összesen, 64,000 főre megy (21,000 cherokee, 15,000 creek, 17,000 chacta, 3500 seminol és 7500 chickasaw).

Beékelődtek e területre fehérek is, kik 35,000 lelket számlálnak. Tehát indián és európai vegyest lakik az Ind. Territoryban is.

A most említett indián törzsek immár valamennyien civilizáltak. Az amerikai művelt emberek módjára öltözködnek s általán művelt modorral és szokásokkal bírnak. Minden törzsnek meg van a maga főnöke, törvényhozása (hol egy, hol két kamarából), alkotmánya, bírósága. Minden törzs egy-egy követ által képviselteti magát a washingtoni kongresszusban. Személy és vagyon annyira biztosítva, mint az Unio bármely művelt vidékén. Nem csak, de anyanyelvükön írott saját hírlapjaik is vannak. (A creekek 19 latin, a cherokeek pedig 77 saját találmányu betűt használnak.) Két nevet viselnek, egy indiánt és egy angolt vagy francziát. Aránylag sok köztük a keresztezett vér, franco-louisianai, franco-canadaí és angol-indián, kik közül sokan New-Yorkban vagy Saint-Louisban fejezték be tanulmányaikat s teljesen gentleman számba vétetnek. Vannak köztük szép számmal gazdag nagybirtokosok, kik hatalmas gulyákat tenyésztének. Az angol nyelv ismerete meglepő haladást tett köztük, mert a 64,000-ből 45,800 beszél érthetően az angol nyelvet. Az öt művelt törzshöz tartozó indiánok, természetesen az unio kormányának nyomása alatt, rég fölhagytak a csatangoló vadász- és sátorélettel; állandó lakhelyvel bírnak s 14,250 házuk van, melyek itt-ott kis városokká csoportosulnak. Az indián terület fővárosa: Muskogee. Van 178 templomuk, melyekben a vallási tiszteletet 93 pap vagy missionárius végzi; van 218 népiskolájuk. (mind amerikai mintára szervezve), melybe 7862 tanuló jár. Ezen iskolák fentartása 200,000 dollárba kerül, mely-

ből az öt törzs 170,000-et fedez, a többit a baptisták, methodisták, presbyteriánusok stb. viselik. Vannak ezenkívül az indián területen seminariumpok és collegiumpok, akadémiák, ipari, technikai és földműves iskolák, sőt van Talequalban egy sűrűn látogatott indián egyetem is, melyet a baptisták alapítottak s mely át fog tétetni Muskogee fővárosba. Ezen művelt indiánok tulnyomóan mezőgazdasággal foglalkoznak (13,600 család ebből él), a kisebb rész különböző iparágakban van elfoglalva s közoktatási szervezetük olyan, hogy mind többeket fog ipari foglalkozásra terelni.

Kétségkívül meglepő eredmény, mely annyival inkább leköti figyelmünket és fölébreszti érdeklődésünket, mert ez aránylag roppant nagy haladás és átalakulás úgy szólva szemünk előtt ment végbe — egy oly emberfaj körében, mely a minap még a kőkorszakban élt s félmeztelen vadász-életet folytatott. Ha azon öt művelt indián törzsnek a maguk erejéből, magukra hagyatva, természetes és lassu fejlődés szerint kellett volna a hosszú utat megtenni a kőkorszaktól azon fejlődési fokig, melyet most elértek, talán egy-két ezer év telt volna bele. Ezt az egy-két ezer évet ugratta át velök, úgy szólva, az európai civilizáció, gyorsított lépésekben. És ez az, a mihez hasonló példa máshol alig van.

A mi ez indiánok anyagi viszonyait illeti, az öt törzsnek birtokterülete összesen 10.885,000 hektárt tesz, melyből esik egy-egy főre 170 és egy-egy (4 tagu) családra 680 hektár. Földdel tehát bőven rendelkeznek, többel is, mint a mennyire szükségük van. Nem is használják föl az egészet, melyből 2-9 millió hektár megszállatlanul, parlagon hever. Nemcsak gabnájuk bőven te-

rem. de állatot is nagy számban tenyésztenek. Háziállataik száma 1.434,000-et tesz és ebből esik az öt törzs minden tagjára 22. Azt lehet tehát mondani, hogy kedvező anyagi viszonyok közt élnek; úgy nyers terményeket, mint marháikat jól tudják az amerikai piacokon értékesíteni.

A művelt törzseken kívül azonban még 23 más indián törzs van az Indián Territoriban 1866 óta elhelyezve, kiknek száma meghaladja a 18,000-et és a számukra kijelölt föld 5.5 millió hektárra terjed. Ezek is tehát bőven el vannak látva földdel. Együtt tehát az Ind. Terr.-ban 82,000 indián van letelepítve s 16.4 millió hektár föld áll rendelkezésükre.

Ezen kívül az Unio 15 államában (Maine, New-Yorki, Észak-Carolina, Michigan, Wisconsin, Minnesota, Iowa, Kansas, Nebraska, Colorado, Nevada, California, Oregon, Dakota, Montana és az Unio 8 territoriumában) összesen 182,000 indián van elhelyezve s a számukra kijelölt («tartalék») föld 38 millió hektárt tesz ki. Ezeknek is egy jó része immár civilizáltnak mondható, állandó lakóhelylyel bír, földműveléssel, állattenyésztéssel s a kisebb rész iparral foglalkozik, iskoláik vannak, nagyrésztük egyik vagy másik keresztény felekezethez tartozik s az amerikai művelt emberek módjára öltözködik; néhol, mint Wisconsinban és Ottawában polgári- és szavazati jogot nyertek és több mint 25,000-en jól beszélnek az angol nyelvet.

Az Ind. Territoryn kívül lakó emez indiánokra a nagy köztársaság kormánya 1884-ben 5 millió dollárt költött, házi és gazdasági szereik, élelmi és ruházati cikkek beszerzésére. (Ezen áldozatkészségnek, mely évenként előfordul, nem ugyan tisztán humánus forrása van,

hanem azon számításból származik, hogy az indiánokat így ellátni, kevesebbe kerül, mint velük harczban állni.) Hogy mennyire tért foglalt köztük az állandó lakás, mutatja az, hogy 14,824-re megy házaik száma. Iskoláik száma pedig 126 (ezek közt 19 technikai és ipari tanintézet). A kormány tart az indiánok számára orvosokat is, kik az őslakók közt eddig tapasztalt nagy halandóságot észrevehetőleg alább szállítottak. Kórházaik száma azonban még igen kevés.

Mindent összevéve a nagy Unióban élő 264,000 indiánból írni-olvasni tud 20,000; jól beszéli az angol nyelvet 70,000; naponta vagy koronkint művelt emberek módjára öltözködik 139,000. Az összes indiánok háromnegyedrésze kézműipar, vagy földműveléssel foglalkozik (ez utóbbiban 24,000 család van elfoglalva) s így csak kisebb részük tekinthető még ma is vadnak. Az indiánok számára fentartott iskolák, melyeket több mint 12,000 tanuló látogat, 800,000 dollárba kerülnek: ezekben 785 tanító és 147 különféle felekezeti templomaikban 132 pap terjeszti köztük a civilizációt.

Ethnographiai tekintetben érdekes adat az is, hogy az Egyesült Államokban az európai és indián vérkeresztezésből származó mesztizek száma 22,000-et tesz (Canadában kétannyi). És nyelvi tekintetben sajátosságos az a jargon, mely Washington és Oregon területeinek indiánjai között a XVII. század óta képződött s mely angol, indián és francia szavak keverékeiből áll.

Van még egy körülmény az indiánok viszonyai közt, a mi más tekintetben s minket még közelebről érdeklőleg érdemel figyelmet s ez az, hogy az Unió a maga 264,000 főnyi indián törzsének nem kevesebb, mint 55

milliónyi hektár földet bocsátott rendelkezésére (mely terület 2 millió hektárral múlja felül Franciaországot). Ezen aránylag igen nagy területnek csak elenyészőleg kis részét használja és használhatja fel nyers terményekre az indián, ki annak túlnyomó részén állatot tenyészt, vagy még inkább bölényre vadász s a vadász élet tudvalevőleg nagy területeket igényel. Míg e körülmény alkalmas eszközölni azt, hogy az indiánok még civilizálatlan része ne rögtönösen, a mi tapasztalt káros visszahatást szül, de fokozatosan tereltesék a művelődés sodrába, másfelől az amerikaiak kezdenek már zugolódni a művelhető földdel való eme bőkezűsködés miatt s kezdik számítgatni (és ilyen hangok a congressusban is emelkedtek), hogy ha a 66,000 családot képező indiánoknak csak a szabályszerű 64 hektár adatnék családonként, több mint 50 millió hektárnyi művelhető terület maradna szabadon további európai gyarmatosításokra és mezőgazdasági célokra. (Ez az egy adat is czáfolatul szolgálhat azoknak, kik szerint Amerika már kifogyott a szüzföldből s az eddigi mennyiségnél több nyers terményt nem produkálhat s nem dobhat az európai piacokra.) Nincs kétség benne, hogy az indiánoknak pazar módon juttatott vagy engedett földterületek nagy részét előbbutóbb konfiskálni fogja fokozatosan az Unió az említett célokra s akkor mind szűkebb és szűkebbre fog az indiánok körül összeszorulni a civilizáció gyűrűzete. De akkorra a még félvad állapotban lévő törzsek, a már jelzett s folyton fejlesztett intézmények segélyével, remélhetőleg olyan átalakuláson fognak átmenni, hogy az új helyzetre előkészítve, ahhoz alkalmazkodni képesek lesznek. Szóval a tények után, melyeket most már közelebb-

ről ismerünk, az indiánok átalakulására igen, de nem megsemmisülésére lehet következtelnünk, ez utóbbira különösen ama kategorikus formában nem, a mint azt egy említett jóslat jelzi.

Jóslatok helyett inkább konstatáljuk azt, hogy egy még nem régiben és kis részben még ma is vad állapotban élő emberfajnak bevezetése a civilizáció körébe: hogy az indián törzseknek egy-két ezredév átugratásával eszközölt polgárosítása: oly ténye a nagy köztársaságnak, melyet az emberi művelődés története a legszebb és legnemesebb tények közé fog sorolni s méltó helyet foglal el a rabszolga-felszabadítás nagy munkája mellett, mely szintén az Unio nevéhez fűződik.
